असावें कीं, त्याच्या योगानें मनुष्याचे हात, पाय, बुद्धि, दृष्टि, कान आणि वाचा, किंबहुना सर्वांग आणि मन हीं सारखीं उपयोगांत येऊन, तीं सारख्या परिमाणानें सबळ व्हावीं. तान्हें बाळ वस्तू पाहून ओळखायाला लागलें, म्हणजे त्याच्याशीं बोलतांना, खेळतांना वगैरे त्याला उत्तम वळण लावण्याकडे व शारीरिक आणि मानसिक शिक्षण देण्याकडे आईबापांचे लक्ष्य असावें. आणि बाळपणापासून असे सर्वांगसुंदर शिक्षण मिळाल्यासच मनुष्याची खरी उन्नति होणार आहे, म्हणून फ्रोयबल् म्हणे कीं, मुलांचे शिक्षण सर्वस्वीं त्यांच्या आयांवर अवलंबून आहे. आयांस विद्याशिक्षण आणि नीतिज्ञान जोपर्यंत मिळणार नाहीं, तोपर्यंत त्यांच्या मुलांची सर्वसाधारण समतोल, सुरेख उन्नति होईल, अशी आशा बाळगणें व्यर्थ आहे.

मासच्यूसेट्स् संस्थानांतील प्रसिद्ध मिस् इलिझबेथ् पीबडी ह्या महामान्य वृद्ध बाईस एतद्देशीय लोक "बालशिक्षणाची आई" असे म्हणतात. ह्या सज्जन बाईने नानाप्रकारच्या विपत्ति भोगून आणि विघ्नें व प्रतिकूल लोकमत यांशीं झुंजून, बहुत वर्षें दीर्घप्रयत्न करून, ह्या देशात फ्रोयबल्च्या "किंडर् गार्टन्" शिक्षणपद्धतीचा प्रसार केला. सुमारें दोन वर्षांपूर्वी मला ह्या बाईची भेट झाली होती. तिचे वय हल्लीं शायशीं वर्षां जवळजवळ असून, शरीर प्रकृति अगदीं अशक्त आहे. जरी तिचें शरीर जरेने शिथिल करून टाकले आहे, तरी तिचें मन आणि बुद्धि तरुण आहेत. विद्याशिक्षणाविषयीं बोलत असतां तिचें मुख प्रसन्न होतें. तिणें मला आपल्या लहानपणचा अनुभव सांगितला. तिची आई मोठी सुशील, विचारी आणि प्रेमळ बायको होती. तिने आपल्या मुलीला घरांतच बहुतेक शिक्षण दिलें. त्या प्रेमळ माउलीच्या अनुग्रहानेंच इलिझबेथ् आज मोठ्या योग्यतेला चढून, ह्या देशांतील विद्यारूपी इमारत बांधणारांपैकीं मुख्य मनुष्यांत तिची गणना होत आहे. आपल्या आईविषयीं बोलत असतां वृद्ध पीबडीबाईचें तोंड आनंदानें प्रफुल्लित झालें. आणि

ती क्षणभर आपलें वार्धक्य विसरून बाळपणांत गेल्याप्रमाणें सुरेख दिसूं लागली. इलिझबेथ् पंधरासोळा वर्षांची असतां आपला चरितार्थ चालवून घेण्याचें काम तिच्या वांट्यास आलें, तेव्हांपासून ती मुलांस विद्याशिक्षण देऊं लागली. पुढें कांहीं वर्षांनीं हातीं थोडासा पैसा सांचल्यावर तिणें उत्तम विद्याभ्यास केला, आणि यूरोपांत जाऊन तिकडच्या उत्तम शिक्षणपद्धतींची माहिती मिळविली. जर्मनींत जाऊन तिणें फ्रोयबल्च्या पद्धतीचें अध्ययन केलें, तेव्हां तिची खात्री झाली कीं, ह्या पद्धतीनें मुलांस बाळपणापासून उत्तम वळण लावून, त्यांची नीति, विद्याशिक्षण व त्यांपासून होणारी त्यांची उन्नति ह्यांचा पाया दृढ करावा, हेंच उचित आहे. ह्या शिवाय पोकळ पुस्तकी विद्येपासून कांहीं फायदा व्हावयाचा नाहीं. मग तिणें स्वदेशीं येऊन, शेंकडों ठिकाणीं ह्या विषयावर भाषणें केलीं. हजारों बायकांस "किंडर् गार्टन्" पद्धतीचें शिक्षण दिलें; व आपणही मुलांस विद्या शिकविली. आतां तिच्या श्रमाचें सार्थक्य होऊं लागलें असून, ती जीवंत असतांच आपल्या उद्योगाचें अमृतफळ स्वदेशी लोकांस खायाला मिळत आहे, हें पाहून तिला समाधान होत आहे; ह्याचा आम्हांस मोठा आनंद वाटतो. आपल्या श्रमाचें सार्थक्य झालेलें ज्यांस पाहायाला मिळतें, अशीं भहद्भाग्यशाली मनुष्यें जगांत फार थोडीं आहेत. सेंट् लूइस्, फिलाडेल्फिया, बोस्टन वगैरे प्रख्यात विद्यापीठांतून सार्वजनिक विद्यालयांत, "किंडर् गार्टन्" शिक्षणपद्धति चालू झाली आहे; इतर शहरांतूनही ती लवकरच चालू होईल असा रंग दिसत आहे. सेंट् लूइस् मध्ये आज बारा वर्षें ही पद्धत सार्वजनिक विद्यालयांत घेतली असल्याने, तेथील सार्वजनिक शाळा ह्या देशांतील सगळ्या सार्वजनिक शाळांपेक्षां वरिष्ठ प्रतीच्या झाल्या आहेत. इ० स० १८८७ त शिकागो शहरांत, आणि ह्या सालीं (म्हणजे १८८८ त) सान् फ्रान्सिस्को शहरांत भरलेल्या राष्ट्रीय शिक्षकसभेकडून शाळांतील खरडे, चित्रें, नकाशे वगैरे

शाळांतून मुलांनीं केलेल्या वस्तूंचें प्रदर्शन झालें; त्यांत सेंट् लुइसच्या शाळांस पहिलें पद व बक्षीस मिळालें. ह्यावरून फ्रोयूबल्‌ची पद्धत फार उत्तम आहे आणि ती सगळ्या विद्यांच्या पायाच्या जागीं आहे, हें सर्वांस समजून आलें. लोकांच्या स्वतंत्र शाळांत ह्या पद्धतीचा जसा प्रसार झाला आहे, तसा तो सरकारी शाळांतून झाला नाहीं, पण लवकरच होईल असें अनुमान आहे. मिस् पीबडीच्या मागून प्रोफेसर् आड्लर् आणि कर्नल् पार्कर् वगैरे शिक्षक, पुस्तकीविद्येबरोबर उद्योगशिक्षण देणें अवश्य आहे, हें तत्व प्रमाणसिद्ध करून दाखवूं लागले. न्यूयार्क् शहरांत डाक्तर् आड्लर् यांणीं एक उत्तम शाळा स्थापिली आहे; तींत मुलांस दोन्ही प्रकारचें शिक्षण मिळत असून, तें त्यांस फार आवडतें. कर्नल् पार्‌कर् हे शिकागो शहराजवळील 'कुक् काउंटी नार्मल् स्कूल्' चे वरिष्ठाध्यापक आहेत; ते हजारों स्त्रीपुरुष शिक्षकांना, मुलांस उद्योगशिक्षण कसें द्यावें, हे शिकवीत असतात. त्यांची पद्धति फार प्रशंसनीय आहे.

येथें उद्योगशिक्षण म्हटलें आहे ह्याचा अर्थ, सुतारकी, लोहारकी वगैरे धंद्यांचे शिक्षण असा समजूं नये. ह्याप्रकारचे धंदे शिकविण्याला पुष्कळ स्वतंत्र आणि सरकारी शाळा स्थापिलेल्या आहेत. मुलांना लिहिणें वाचणें शिकवितांनाच त्यांस हातांनीं काम करण्यास, डोळ्यांनीं आकृति वगैरे पाहून तिचें चित्र काढण्यास, किंवा मातीची प्रतिकृति करण्यास, हत्यारांचा उपयोग करण्यास वगैरे शिकवून, त्यांच्या मेंदूबरोबरच हातापायांच्या वगैरे स्नायूंस बळकटी आणणें, हाच ह्या उद्योगशिक्षणाचा अर्थ होय. ह्या योगानें केवळ स्नायूंसच बळकटी येते असें नाहीं, तर मुलांचें मनोरंजन होतें, आणि त्यासरशीं त्यांस कोणत्या प्रकारच्या शिक्षणाची गोडी अधिक आहे हें समजल्यानें, त्यांस योग्य ठिकाणीं पाठवून, त्यांना हव्यातशा विद्येचें किंवा धंद्याचें शिक्षण देण्यास सोईचें पडतें. ज्या मुलाला गणितांत गति नाहीं त्याला

कदाचित् चित्रकला किंवा कारागिरी उत्तम प्रकारें शिकतां येईल; आणि ज्यास चित्र काढतां येत नाहीं, त्याला कदाचित् उत्तम पुस्तकें वाचतां येतील वगैरे गोष्टी समजून येण्यास, असले शिक्षण फार उपयोगी आहे. बोस्टन्, फिलाडेल्फिया, न्यूयार्क्, शिकागो, सेंट्लुइस् इत्यादि शहरांतून असल्या प्रकारचे शिक्षण देण्याकरतां स्वतंत्र शाळा स्थापिलेल्या आहेत. मासच्यूसेट्स् संस्थानांतील "क्विन्सी" नावाच्या गांवी एक थोरली शाळा आहे. तीतील शिक्षणपद्धति अशी कांहीं उत्तम आहे कीं, तिच्या योगानें लहान मोठ्या मुलांस पुस्तकीविद्येबरोबर व्यावहारिक ज्ञान होऊन, उद्योगाची अभिरुचि लागते. त्या पद्धतीस "क्विन्सी मेथड्" असे नाव पडले आहे. व्हर्जिनिया संस्थानांतील ह्याम्प्टन् ह्या गांवी जनरल् आर्म्स्ट्रोंग् ह्याच्या प्रयत्नानें एक शेतकीची शाळा स्थापन झाली आहे. तींत रानटी इंडियन व दास्यस्थितींतून नुकतेच मुक्त झालेले अर्धवट रानटी निग्रो, ह्या दोन जातींच्या मुलांस आणि मुलींस पुस्तकीविद्येबरोबर उद्योगशिक्षण मिळतें. ह्याम्प्टन्‌ची शाळा "शेतकी"ची शाळा आहे खरी, पण तींत दुसरेही उपयुक्त धंदे शिकविले जातात. तेथें शिकून तयार झालेली मुलें रानटी स्थितींतून निघून, पुनर्जन्माला आल्याप्रमाणें शिष्टाचारसंपन्न व उद्योगप्रिय होतात, आणि तीं कोणत्याही सभ्य समाजांत जाऊन राहण्यास योग्य असतात. ह्यावरून पुस्तकीविद्येबरोबर उद्योगशिक्षण असल्यास त्या दोन संयुक्त शक्तींचा प्रताप केवढा आहे, हें चांगलें दिसून येतें.

मुलें कांहीं वर्षांपर्यंत नुस्ती शाळेंत जाऊन आल्यानेंच तीं संसाराच्या कामीं तरबेत होतात असें नाहीं. शाळेंतील विद्या ही पुढील कर्तव्यांचें दिग्दर्शन करून देते. पुढें तत्वज्ञान शिकणाराला धुळाक्षराचे धडे जशी अक्षरओळख करून देऊन, ज्ञानभांडाराचा दरवाजा उघडून देतात, तशीच ती शाळेंतील विद्या व्यावहारिक आणि शास्त्रीय ज्ञानाचा दरवाजा उघडते. त्या उघड-

लेल्या दरवाज्यांत शिरून ज्ञानरत्नें शोधून घ्यायाला मनुष्यानें सतत उद्युक्त असलें पाहिजे; तीं रत्नें मिळवून देणारीं साधनें निराळींच आहेत. ह्या साधनांत मुख्य म्हटलीं म्हणजे दोन आहेत, तीं वर्त्तमानपत्रांचें वाचन व प्राचीन आणि अर्वाचीन ग्रंथांचें परिशीलन, हीं होत. इकडच्या लोकांस शाळांतून विद्या मिळण्याची जशी सोय आहे, तशीच शाळेतून निघाल्यावर पुस्तकादि वाचनद्वारा बहुविध उपयुक्तज्ञान संपादण्याचीही साधनें पुष्कळ आहेत. पियोरिटन् लोकांनीं इकडे वसाहत केल्याबरोबर वर्त्तमानपत्रें वाचण्याचा प्रघात पाडला. ते स्वभावतः राजकारस्थानी होते, आणि राज्यांत होत असलेल्या उलाढाली व नव्या गोष्टी समजून घेण्याची त्यांस उत्कट इच्छा असे. पुढें इकडे राज्यांतर होण्याची वेळ आली, तेव्हां न्यूइंग्लंड् प्रांतांतील स्त्रीपुरुष आणि मुलेंदेखील आपल्या देशांत कोणकोणत्या गोष्टी घडून येत आहेत, व लढाईत कोणाचा जय किंवा पराजय झाला, फिलाडेल्फियाच्या राष्ट्रीय सभेंत कोणाचीं कशीं भाषणे झालीं, इत्यादि गोष्टी समजण्याची मोठ्या उत्सुकतेनें वाट पाहात असत. ह्या देशांत प्रथमतः लेखी वर्त्तमानपत्रें निघूं लागलीं, त्यानंतर छापील पत्रकें निघण्यास सुरुवात झाली. लोकसत्ताक राष्ट्रांत–जेथें प्रत्येक मनुष्याला **हें राष्ट्र आपलें आहे,** ह्याच्या हिताहिताशीं आपला फार निकट संबंध आहे, व ह्यांत चालू असलेले कायदे कानू करण्यांत आणि ह्याची उन्नति जेणेंकरून होईल अशा नव्या गोष्टी करण्यांत आपला हात आहे, असें पक्कें ठाऊक असतें–लोकांला राष्ट्रांत घडत असलेल्या गोष्टी समजून घेऊन पुढें आपलें काय कर्त्तव्य आहे याचा निश्चय करण्याची उत्कट इच्छा असावी, हें ठीकच आहे. त्यांला त्या आवश्यकीय गोष्टी कळवून देण्यास वर्त्तमानपत्रांसारखें उत्तम साधन दुसरें नाहीं.

ह्या देशांत–रशियाचे झारच्या किंवा हिंदुस्थानांतील लिटन्सारख्या साहेबांच्या राज्यांत असणारा–"प्रेस् आक्ट्," म्हणजे वर्त्तमानपत्रांतून लोकांस

आपलें मत काय तें स्पष्ट बोलून दाखविण्याची बंदी, ही कधीं नव्हती. आणि जोंपर्यंत येथें लोकसत्ता असेल, तोपर्यंत तशी बंदी कधींही होणार नाहीं. सर्व लोकांच्या सुखदुःखाचा ज्या गोष्टींशीं अत्यंत निकट संबंध आहे, अशांविषयीं जर लोकांनीच स्पष्ट बोलून आपलें मत न द्यावें, तर तें द्यावें तरी कोणी ? ज्यांना लोकांकडून जुलमाचा रामराम करून घ्यावयाचा आहे, ज्यांना प्रजांच्या पोटावर पाय देऊन आपली तुंबडी भरावयाची आहे, अशांसच "प्रेस् आक्ट्" सारख्या कुत्सित कायद्यांची आवश्यकता वाटते. ह्या देशांत जो तो आपापलें मत उघड करून सांगतो. प्रेसिडेंट् क्लीव्लंड् यांस आयात मालावरचा कर काढून टाकावा असें वाटलें, पण तें जर एखाद्या रस्ता झाडणाराला किंवा मोचाला रुचलें नाहीं, तर तो बेधडक प्रेसिडेंट् साहेबांची चुकी दुरुस्त करतो, आणि मि. क्लीव्लंड् प्रेसिडेंट् आहे, म्हणून त्याचे दोष काढून दाखविण्याला मागें सरत नाहीं. घरोघर, रस्त्यांत, दुकानांतून, गल्लीकुच्यांतून, श्रीमंतांच्या वाड्यांत आणि गरीबांच्या खोपटांत, जेथें बघावें तेथें लहानमोठीं, दररोज निघणारीं, साप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक पत्रें लोकांच्या हातांत असलेलीं दृष्टीस पडतात. गाडीवाल्याला कोठें गाडी उभी ठेवून कोणाची वाट पाहात बसावयाची झाली, म्हणजे तो लागलीच खिशांतून वर्त्तमानपत्र काढून वाचूं लागतो. स्वैपाकिणी, मजूरणी, धोबी, शिपी, झाडूवाले, कोळसेविक्ये, धुराडीं झाडणारे, वगैरे सगळे लोक मिळाल्या वेळांत वर्त्तमानपत्रें वाचतात. सकाळ संध्याकाळ मंडळी घरांत जेवायाला किंवा न्याहारी करायाला आली की, एका हातांत वर्त्तमानपत्र घेऊन वाचीत वाचीत जेवतात. जी गोष्ट सकाळीं किंवा संध्याकाळीं तीन हजार कोसांवर घडून आली, ती तारेच्या द्वारें ह्या महादेशाच्या एका कांठावरून दुसऱ्या कांठावर जाऊन पोहोंचून, लागलीच वर्त्तमानपत्रांतून छापून, बारा किंवा पंधरा तासांच्याआंत सर्व लोकांस वाचायाला मिळते. जेथें

एखादें तरी स्थानिक वर्त्तमानपत्र नाहीं, असें गांव आणि खेडें इकडे असलेलें सहसा सांपडत नाहीं. ह्या वर्त्तमानपत्रांची किंमतही माफकच म्हणजे एक पैशापासून दोन आण्यांपर्यंत असते. इ. स. १८८० त ह्या देशीं वर्त्तमानपत्रें व मासिकपुस्तकें वगैरे मिळून अकरा हजार तीनशें चौदा होतीं; पैकीं चारपंचमांश पत्रें राजकारणी, सामाजिक व व्यावहारिक गोष्टी प्रसिद्ध करीत असून, एकपंचमांश उद्योगधंदे, व शास्त्रीय विषय यांच्या संबंधानें निघणारीं मासिक किंवा साप्ताहिक पत्रें होतीं, असें समजतें. त्यापुढें आठ वर्षांत आणखी शेंकडों वर्त्तमानपत्रें आणि पुस्तकें निघालीं असतील.

सदरील अकरा हजारांवर पत्रांपैकीं दहा हजार पांचशें पंधरा पत्रें आणि पुस्तकें इंग्रजी भाषेंत निघतात, ही गोष्ट लक्ष्यांत ठेवण्याजोगी आहे. देशांत एकी राहून एका भागांतील मनुष्यांस दुसऱ्या भागांतील लोकांचे विचार समजायाला भाषेचें ऐक्य असणें अवश्य आहे. फ्रेंच्, स्क्यांडिनेवियन, स्पेनी, डच्, इटालियन्, वेल्श्, बोहीमियन्, पोल्, पोर्तुगी इत्यादि बहुतेक सर्व युरोपियन् जातींचे लोक ह्या देशांत येऊन राहातात, ते आपापल्या कुटुंबांत स्वदेश भाषा बोलतात, आणि सगळे मिळून हजारएक पत्रें आपल्या भाषांत काढतात. परंतु त्यांस बहुतकरून सर्वत्र इंग्रजी भाषा बोलणाऱ्या लोकांशीं दळणवळण ठेवावें लागतें. सार्वजनिक शाळांतून इंग्रजीच शिकवितात, राज्य कारभार इंग्रजींत चालतो, व्यापारधंद्याचें काम, हिशोबठिशोब वगैरे साऱ्या गोष्टी इंग्रजी भाषेच्या मदतीनें कराव्या लागतात; तेव्हां त्यांस इंग्रजी भाषा शिकल्यावांचून निर्वाहच नाहीं. आणि जेथें चोहोंकडे हीच भाषा ऐकूं येते, तेथें ती शिकण्यास फार प्रयास करावे लागत नाहींत. पृथ्वीवर सर्वत्र जाऊन वसाहत करणारे एकंदर दहाकोटीं जवळजवळ लोक इंग्रजी कुळांतून जन्मले असून, इंग्रजी भाषा बोलतात. हें प्रमाण घेऊन त्या भाषेचे अभिमानी लोक म्हणूं लागले आ-

हेत कीं, इंग्रजी भाषाच पृथ्वीवरील सगळ्या लोकांची भाषा होणार. ही गोष्ट किनपत खरी होईल हें सांगवत नाहीं; परंतु ह्या भाषेची वाढ कांहीं विलक्षण आहे एवढें मात्र खरें. आतां आमच्या लोकांनीं या गोष्टीचा थोडासा विचार कां करूं नये? आमची राष्ट्रीय सभा कलकत्त्यांत, मद्रासेंत, मुंबईत किंवा पंजाबांत भरली, म्हणजे हिंदुस्थानच्या एका भागांतून गेलेल्या वक्त्यांची बोली दुसऱ्या भागांतील लोकांस समजत नाहीं. मग ते इंग्रजी भाषेंत थोरलालीं व्याख्यानें झोडतात. त्यांचा सर्व साधारण लोकांस काय उपयोग? आमच्या देशांत असलेल्या सर्व भाषा नाहींशा करून त्यांच्या जागी इंग्रजी भाषा स्थापणे, म्हणजे हिंदुस्थानाला समुद्रांत बुडवून त्याच्या ठिकाणीं ब्रिटिश् बेटें आणून ठेवण्यासारखे आहे. आमचे विद्वान् बुद्धिमान् विचारी लोक, स्वदेशाची व स्वजातीची उन्नति करूं पाहातात तर, आपल्या देशांत सगळ्यांस समजण्यासारखी एक भाषा, व ती स्वदेशी भाषाच असणें अवश्य आहे, ही गोष्ट त्यांच्या ध्यानांत कशी येत नाहीं? इंग्रजी भाषा जशी आतां दहाकोटि मनुष्यांची भाषा झाली आहे, तशी आपल्याही देशांत एक भाषा आहे. हिंदी भाषा हिंदुस्थानांतील बहुतेक सर्व लोकांस समजते. व्रज किंवा माथुरी, अवध, पंजाबी, मध्यदेशी, ह्या सगळ्या हिंदी भाषेच्या शाखा असून, त्यात जो थोडासा फरक आहे, तो आमच्या पुण्यांतील मराठांत व कोंकणांतील आणि देशावरच्या मराठीत असलेल्या फरकाहून अधिक नाहीं. सदरीं सांगितलेल्या सगळ्या शाखा मिळून हिंदी भाषा आज मितीस हिंदुस्थानच्या दहाबारा कोटि मनुष्यांची स्वभाषा आहे. आमचे शेजारी गुर्जर, ह्यांची भाषा तरी अर्धी हिंदी आणि अर्धी मराठी आहे. मग हिंदी सारख्या महान् भाषेला राष्ट्रीय भाषेचे रूप देण्यास काय बाध आहे? मुसलमानांचें राज्य होते तेव्हां त्यांनीं ऊर्दू भाषेत सर्व लोकांशीं बोलाचाल ठेवली होती. ऊर्दू भाषा म्हणजे एक निराळी भाषा नसून, तींत अर्धी

हिंदी व कांहीं आरबी, फारशी, मराठी, कानडी वगैरे भाषांतील शब्दांचें मिश्रण आहे. हिंदी भाषा शिकण्यासही फारसे श्रम घ्यावे लागत नाहींत. इंग्रजी प्रमाणेंच हिंदींत पृथ्वींतील सगळ्या भाषांचा समावेश होऊं शकतो, म्हणून तिची वाढ होण्याला कांहीं अडचण नाहीं. हिंदी भाषेचें व्याकरणही फार सोपें आहे. तींत आरबी, फारशी, संस्कृत, इंग्रजी, आणि राक्षसी भाषेचे देखील शब्द घेऊन, त्यांस हिंदीचें रूप देतां येईल. असली अमोलिक, सुरेख भाषा आपल्यास लभ्य असतां, आणि ती राष्ट्रीय भाषा करण्याचें इतकें सुलभ असतां, आमचे विद्वान् बंधु हिंदुस्थानांतील सार्वजनिक गोष्टींची वाटाघाट करण्याची ती सातांसमुद्रांपलीकडून आलेल्या, प्राचीन मिश्री चित्रलिपीप्रमाणें साधारण लोकांस न कळणाऱ्या इंग्रजी भाषेंत काय म्हणून करतात, ह्याचा उलगडा ते करून देतील काय ? आमच्या राष्ट्रीय आणि सार्वजनिक सभांनी जर ही गोष्ट मनावर घेतली तर कन्याकुमारीपासून हिमालयापर्यंत, आणि सिंधुसमुद्रसंगमापासून मणिपूराच्या सरहद्दीपर्यंत, सगळे दीर्घदर्शी देशहितचिंतक आपापल्यापरी हिंदी भाषेचा प्रसार करण्यास झटतील. वर्तमानपत्रकारांस आणि ग्रंथकर्त्यांस उत्तेजन येईल. मद्रासी बांधवांशी पंजाबी बंधूंची गांठ पडली म्हणजे त्यांस परस्परांशी बोलण्याचें कठिण पडणार नाहीं. आणि आमच्या देवनागरी उर्फ बालबोध अक्षरांनी लिहितां येणार नाहीं, अशा भाषा जगांत किती असतील? आपल्या राष्ट्रांतील सगळ्या भाषांस लागणारीं उच्चारणें ह्या वर्णमालिकेंत आहेत. तेव्हां आम्हीं जर त्या सगळ्या भाषांतील शब्द घेऊन, हिंदी भाषेचें एक अठरा धान्यांचें कोडबोळे केलें, तरी ती देवनागरी वर्णांनीं लिहितां येईल. पुढील बैठकींत राष्ट्रीय सभेने ह्या गोष्टीचा विचार अवश्य करावा, अशी तीस विनयपूर्वक सूचना आहे.

युनाइटेड् स्टेट्स्चीं सगळींच वर्तमानपत्रें चांगलीं आणि त्यांत येणारे

सगळेच विषय उत्तम आहेत असें नाहीं. जेथें सर्वांना आपापलें म्हणणें लोकांस कळविण्याची मोकळिक आहे, तेथें चांगल्या वाईट गोष्टींचें मिश्रण असावयाचेंच. परंतु कोणी जर विचारपूर्वक ह्या गोष्टीचा तपास करील, तर त्यास चांगल्याचाच जय झालेला दिसून येईल. सर्व साधारण लोकांस धर्मसंबंधी, व्यावहारिक आणि शास्त्रीय विषयांचें ज्ञान सोप्या रीतीनें थोड्या खर्चात करून द्यावयाचें हा जो वर्त्तमानपत्रकारांच्या अस्तित्वाचा उद्देश तो इकडे फलद्रूप झालेला आहे. मोठाले वजनदार वर्त्तमानपत्रकार आपल्याच देशांतील गोष्टी सांगून आपली तृप्ति करून घेत नाहींत. न्यूयार्क् हेरल्ड् नांवाच्या पत्राचे मालकानें, आफ्रिकाखंडांतील नाना प्रदेशांचा शोध करून अजरामर कीर्ति मिळवून आलेला प्रसिद्ध हेन्री स्टान्ले यास, त्या दूरच्या अज्ञात भूखंडांत प्रवास करण्यापुरता पैसा व इतर साहाय्य दिलें. तेव्हांपासून दुसऱ्याही पुष्कळ वर्त्तमानपत्रकारांनीं आपले बातमीदारांस पुष्कळ दूरदूरच्या देशीं पाठवून त्यांकडून नव्यानव्या गोष्टींचे शोध लाववून, जगावर अतोनात उपकार केले आहेत. 'सेंचुरी' "हार्पर्स् म्यागजीन्" वगैरे अमेरिकन मासिकपुस्तकांची, विषयबाहुल्य, गहनता, चित्रकला व छापण्याची उत्तम शैली ह्या गोष्टींत, सगळ्या यूरोपाच्या मासिकपुस्तकांवर तोड आहे. यूरोपांतल्या आस्ट्रिया देशांत छापण्याची कला सर्वोत्कृष्ट आहे असें म्हणतात; परंतु आस्ट्रियाच्या उत्कृष्ट छापखान्यांचे मालकांनीं सेंचुरी नांवाच्या अमेरिकन मासिकपुस्तकाच्या मालकास, त्याच्या छापील कामाच्या व चित्रकलेच्या उत्तमतेबद्दल शाबासकी देऊन, आपल्यास तशी छापण्याची कला साधण्याची युक्ति सांगून द्या, म्हणून विनंति केली होती. सेंचुरी वगैरे मासिकपुस्तकांतून येणारे निबंध फारच उत्तम असतात. ते लिहिणारांस त्या पुस्तकांचे मालक प्रत्येकीं शंभर दोनशांवर डालर म्हणजे तीन तीन सहा सहाशें रुपये देतात. त्यांत पसिद्ध करण्याकरतां तयार केलेल्या सुरेख उ-

त्कृष्ट चित्रांच्या कोरींव कामास प्रत्येकीं शेंकडो रुपये लागतात. तेव्हां असलीं मासिकपुस्तकें व साप्ताहिक पत्रें चालवायाला लक्षावधि रुपयांचें भांडवल असलें पाहिजे, हें उघड आहे. पण हा अवाढव्य खर्च भागून त्यांच्या मालकांना अतोनात नफा होतो; ह्याचें कारण काय म्हणाल तर लोकाश्रय होय. सेंचुरीसारख्या मासिकपुस्तकाचे ग्राहक एक किंवा सवालक्षापेक्षां उणे नाहींत. छापण्याचें काम वाफेच्या जोरानें चालतें. दर महिन्याच्या आरंभीं युनाइटेड् स्टेट्स्च्या प्रत्येक शहरांत व युरोपांतील मोठाल्या शहरांतून हीं पुस्तकें विक्रीस तयार असतात. आगगाड्यांतून जातांना आणि रस्त्यांतील सार्वजनिक गाड्यांत वगैरे बसल्याठिकाणीं पत्रें विकणारीं मुलें, हीं पुस्तकें व स्थानिक वर्त्तमानपत्रें घेऊन येतात. न्यूयार्कसारख्या शहरांत दररोज निघणाऱ्या वर्त्तमानपत्रांचे

१ सेंचुरीसारखीं पुस्तकें मोठ्या माणसांकरतां आहेत; पण इकडचे लोक लहान मुलांच्या उन्नतीची फार काळजी घेतात. "सेंट् निकलस्" नांवाचें प्रसिद्ध मासिकपत्रक लहान मुलांकरतांच प्रसिद्ध केलें जातें. त्याची कर्त्री मिसेस् मेरी मेप्स् डाज् ही बाई उत्कृष्ट विदुषी असून, आपल्या कर्त्तबगारीनें ह्या देशच्या अत्युत्तम व थोरल्या योग्यतेचे विद्वान् पत्रकारांची बरोबरी करीत आहे. सेंट् निकलस् सारखें भव्य, सचित्र, मनोरंजक, गूढ शास्त्रीयविषय सोपे करून मुलांस बोध देणारें, उत्कृष्ट पत्रक इंग्लंडांतसुद्धां नाहीं म्हणतात. ह्याशिवाय "हार्पर्स् यंग् पीपल्," "यूथ्स् कम्पेनियन्" इत्यादि पुष्कळ लोकप्रिय पत्रकें मुलांकरतां प्रसिद्ध होत असतात. त्यांचेही वर्गणीदार एकेक लक्षावर आहेत. इकडचे वर्गणीदारही वेळच्यावेळीं वर्तमानपत्रांस आपली वर्गणी पाठवितात. इकडे दरवर्षी वर्त्तमानपत्रें आणि पुस्तकें छापायाला लागणाऱ्या कागदांचें वजन सुमारें एकलक्ष सातहजार टन् म्हणजे एकोणतीस लक्ष शाण्णव हजार पक्के मण आहे, असा एका उद्योगी मनुष्यानें हिशोब करून दाखविला आहे. ब्रिटन्च्या संयुक्त राज्यांत ह्याच कामाला चौऱ्याण्णव हजार टन् कागद लागतात.

ग्राहक लक्षावधि असतात, असा येथे लोकाश्रय मिळतो. भाषैक्य असून बहुत करून सर्वांस लिहितां वाचतां येतें व सगळ्यांसच आपल्या देशाची कळकळ आहे, हींच ह्या लोकाश्रयाच्या विपुलतेचीं कारणें होत. येथें ग्रंथकारांस आणि पत्रकारांस मोठें उत्तेजन येऊन ते आपलीं कर्त्तव्ये आस्थापूर्वक करतात, ह्यांत नवल नाहीं. आणि त्यांचे चोख काम सर्वांस आवडून लोक त्यांस उदार आश्रय देतात ह्यांतही नवल नाहीं. पण ह्या सगळ्या गोष्टी घडून यायला लोकांस मतस्वातंत्र्य व तीं मतें उघड रीतीनें बोलून दाखविण्याचें धैर्य असून, त्यांच्या ह्रदयांत स्वदेशाभिमान जागरूक असणें अवश्य आहे.

वर्त्तमानपत्रांप्रमाणेच इकडे नित्य नवे ग्रंथ प्रसिद्ध होत आहेत. जुने इंग्रजी ग्रंथ व अर्वाचीन लोकांनी रचलेली पुस्तके, विदेशी भाषांतून असलेल्या उत्कृष्ट पुस्तकांचीं भाषांतरे वगैरे ग्रंथांच्या निरनिराळ्या आवृत्ति निघत आहेत. त्यांची किमत लोकांच्या शक्तीबाहेर नाहीं. एकाच ग्रंथाच्या पुष्कळ आवृत्ति निघतात; पैकीं कांहीं बहुमोल व कांहीं अगदी स्वस्त्या, काहीं मोठ्या, कांहीं लहान व कांहीं मध्यम सांचाच्या असतात. ह्यामुळे गरीब गुरीबांपासून तो कोट्याधीशांपर्यंत सर्व प्रकारच्या लोकांस तीं पुस्तके वाचायाला मिळतात. लहान ग्रंथांप्रमाणेच "एनसायक्लपीडिया ब्रिटानिका"सारखे प्रचंड ग्रंथसुद्धां त्यांच्या विस्ताराच्या मानाने माफक किमतीने छापून विकण्यांत येतात. "ब्रिटानिका" हा बृहत्कोश पृथ्वींतील सगळ्या बृहत्कोशांत मोठा आहे. ह्याची किमत इंग्लंडांत फारच आहे, पण तो अमेरिकेंत दोन सवादोनशे रुपयांला विकत मिळतो. ह्यामुळे इकडे आजपर्यंत त्याच्या पुष्कळ आवृत्ति निघून त्याच्या पन्नास साठ हजार प्रती विकून गेल्या आहेत. एका माहितगार गृहस्थांचें असे म्हणणें आहे की, इंग्लंडापेक्षां अमेरिकेत "ब्रिटानिका"च्या प्रती चारपट अधिक खपल्या. आपल्टन् नांवाच्या पुस्तकविक्यांनीं "अमेरिकन् एन्सायक्लपीडिया" नांवाचा बृहत्कोश तयार करवून, प्रसिद्ध केला आहे. त्याचीही किंमत दोनशे रुपयांवर आहे. त्याच्या सुमारें एक लक्ष प्रती विकून गेल्या आहेत.

इंग्लंडांत रचून प्रथम प्रसिद्ध झालेलीं पुस्तकें अमेरिकेंत आणि एथील पुस्तकें इंग्लंडांत अधिक स्वस्त्या दरानें मिळतात. ह्याचें कारण ह्यांपैकीं एका देशांतील सरकारांत नोंदलेलीं पुस्तकें दुसऱ्या देशांत रस्त्यांवर टाकलेल्या मालासारखीं आहेत. त्या दोन्ही सरकारांनीं अद्यापि आपापल्या देशांतील ग्रंथकारांस दुसऱ्या देशांत आपला आश्रय देण्याचा व त्यांच्या मालाचें चोरांच्या हातून संरक्षण करण्याबद्दलचा तह केला नाहीं. ह्यामुळें इंग्लंडांतील व युनाइटेड् स्टेट्स्मधील पुस्तकविक्ये खुशाल भरदिवसा आपल्या शेजाऱ्याच्या ह्या ग्रंथरूपी मालाची चोरी करून, आपली तुंबडी भरीत आहेत. ह्या दोन्ही देशातील नीतिमान् मनुष्ये अशा राजरोस लुटारूपणाच्या विरुद्ध पुष्कळ वाटाघाट करीत आहेत, परंतु ह्याविषयीं कांहीं काकायदेशीर बंदोबस्त व्हावा, अशी दोन्ही देशांतील पुस्तकविक्यांची मर्जी नाहीं.

इकडचे ग्रंथकार आपल्या ग्रंथांचे चीज व्हायाला राजाश्रयावर अवलंबून राहात नसतात. इकडचा लोकाश्रय हजार राजाश्रयांहूनही अधिक आहे. ग्रंथकारांची जशी योग्यता असेल त्याप्रमाणे त्यांच्या ग्रंथांचे चीज होतें. हे लोक ग्रंथवाचनाचे फार भुकेले आहेत. येथे दरवर्षी नऊ कोट (९००००००००) डालर, म्हणजे हल्लीच्या चांदीच्या भावानें सुमारें सत्तावीस कोटि रुपये, केवळ पुस्तके आणि पत्रके विकत घेण्यांत खर्च होतात. प्रत्येक लहानमोठ्या कुटुंबांत त्याच्या ऐपतीप्रमाणे थोडीं किंवा पुष्कळ पुस्तकें असतात. साधारण गाडीवान, शेतकरी, मजूर मोलकरीसुद्धां आपल्या घरांत पुस्तकांचा संग्रह करतात. मध्यम प्रतीच्या आणि श्रीमंत लोकांच्या घरांतून तर एकेक छोटेखानी पुस्तकालयच असते. ह्याच प्रमाणें सार्वजनिक वाचनगृहांची आणि पुस्तकालयांची जिकडे तिकडे समृद्धि आहे. जेथें एकादें तरी लहानसें सार्वजनिक पुस्तकालय नाहीं, असें

तेथें धुंडाळून पाहिलें तर औषधापुरतें कोठें सांपडलें तर सांपडेल. मोठाल्या शहरांतून तर पुष्कळ थोरलालीं पुस्तकालयें असतात. प्रत्येक गांवांतील विद्येची चाहा असणाऱ्या स्त्रिया आणि पुरुष मोठ्या आवेशानें व आस्थापूर्वक आपापल्या गांवांतील पुस्तकालयांची वगैरे उन्नति करायाला झटत असतात. आपलें गांव म्हणजे आपल्या देशाप्रमाणेंच पृथ्वींतील सर्वोत्तम ठिकाण आहे, असा त्यांस मोठा अभिमान असतो. युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्यें आज मितीस तेवीस हजार पुस्तकालयें नुस्तीं शाळांमधूनच असून, त्यांत साडेचार कोट (४५००००००) पुस्तकांच्या प्रती आहेत असें समजतें. ह्या शिवाय वरिष्ठ विद्यालयांतून आणखी पस्तीस लक्ष (३५०००००) पुस्तकें आहेत. "फिलाडेल्फिया," "बोस्टन् सिटी," "आस्टोर्," "कंग्रेशनल्" इत्यादि प्रचंड पुस्तकालयांतून मिळून आणखी कोट्यावधि पुस्तकें आहेत तीं निराळींच; त्यांतील पुस्तकांची संख्या पांच कोटींवर आहे, असें म्हणतात. ह्या पुस्तकालयांतून पुस्तकें उसनीं घेऊन वाचायाला नेणाऱ्या स्त्रीपुरुषांची संख्याही फार मोठी आहे, हें सांगायाला नको. परंतु चांगलीं आणि गहन विषयांवर लिहिलेलीं पुस्तकें सर्वच वाचतात असें नाहीं. विद्येच्या आणि स्वाभाविक अभिरुचीच्या मानानें मनुष्ये चांगलीं किंवा वाईट पुस्तकें वाचतात. ज्यांस दिवसभर काबाडकष्ट करून किंवा कांहीं न करतां आळसानें जांभया देत कालक्षेप करावा लागतो, असल्या लोकांस कादंबऱ्या वाचायाचा मनस्वी नाद आहे. त्याला कधीं कधीं दुर्व्यसनाचेंसुद्धां रूप येतें. कांही लोक उत्तम किंवा मध्यम प्रतीचीं पुस्तकें वाचून आपली बुद्धि ज्ञानभांडारांतील रत्नांनीं भूषित करतात. वाईट, बीभत्स ग्रंथ किंवा मजकूर प्रसिद्ध होऊं न देण्याविषयीं इकडे पुष्कळ लोक फार मेहेनत घेतात; आणि त्यांचे प्रयत्न पुष्कळ अंशीं सफलही होत आहेत.

एकंदरींत अमेरिकन लोकांस विद्येची फार चाहा आहे, आणि जोंपर्यंत

युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें ज्ञानसूर्य (मधून मधून अज्ञान किंवा अरिष्टनाम यांच्या ढगांमागें झांकूनही पुनः दृश्य होऊन) आपल्या तेजोमय किरणांचा चोहोकडे वर्षाव करीत, अज्ञानांधकाराच्या नाशाला सतत उद्युक्त राहील, तोंपर्यंत लोकांच्या मनांवर आणि शरीरांवर दास्याचा अंमल बसेल, असें भय बाळगायाला नको.

धर्ममतें आणि दानधर्म.

इंग्लंड् देशांत "चर्च् आफ् इंग्लंड्" नांवाचें मत आणि राजाची सत्ता हीं एकवट झालेली आहेत. इंग्लंडचा राजा किंवा राणी हीं सदरील मताचीं असलीं पाहिजेत आणि त्या देशाच्या सर्व प्रजांनीं त्या मताचे महंतांचा वगैरे खर्च चालविलाच पाहिजे. मग त्यांचें मत सदरील मतास मिळत असो किंवा नसो; सरकार त्यांकडून चोपून कर घेतें आणि "दि चर्च" चे महंतांची व चेल्यांची धण करतें. इंग्लंडासारख्या सुधारलेल्या देशांत लोकांकडून जबरदस्तीनें रामराम करविण्याचा हा प्रकार फार विलक्षण आहे. सरकारची पुरोहितकी करायाला आमच्या देशांत गेलेल्या बिशपादि इंग्लिश् चर्चाच्या उपाध्यायांनादेखील हिंदुस्थानच्या तिजोरींतून मोठमोठाले पगार मिळतात म्हणें, मग खरें काय आहे तें मला ठाऊक नाहीं. खरें असल्यास हाही एक चमत्कारच आहे.

युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें धर्ममताचें व लोकसत्तेचें ऐक्य नसल्यामुळें येथें सर्व लोक आपापल्या विचारांस योग्य दिसेल, त्याप्रमाणें कोणत्या तरी मताचें ग्रहण करून, त्या मताच्या आचार्यांचा, देउळांचा वगैरे खर्च चालविण्यास पैसा देतात, तो स्वसंतोषानें देतात. सरकार त्यांकडून धर्मखात्याबद्दल म्हणून एक निराळाच कर घेत नाहीं. तरी इकडे धर्माचें प्राबल्य इंग्लंडाहून

कोणत्याही अंशी कमी नाही. इंग्लंडांत फक्त "इंग्लिश् चर्च्" मतालाच मोठा मान मिळतो; कारण ते राजमत पडलें. त्या मताचे लोक इतर मतांच्या लोकांना "डिसेंटर्स्" (म्ह० विरुद्ध मताचे), म्हणून नाकें मुरडतात. अमेरिकेच्या स्वतंत्र संस्थानात लौकिकरीत्या कोणी एका मताला ज्यास्ती व दुसऱ्या मताला कमी मान देत नाहीत; कारण इकडे कोणतेच मत विशेषेंकरून राजानुग्रहास पात्र असलेले कोणाच्या ऐकिवांत नाही.

इंग्लंडांतील कित्येक लोकाचे असे म्हणणे आहे की, जर सरकाराने धर्माचा बंदोबस्त केला नाही तर सर्व लोक अधर्मी होतील. परंतु इंग्लंडीयांचें हें म्हणणें अगदी खोटें आहे. कारण इंग्लंडामध्ये दर एक लक्ष मनुष्यांस एकशे चोवेचाळीस देवळे असून, युनायटेड् स्टेट्स्मध्ये तितक्याच लोकसंख्येला १८१ देवळे आहेत. यावरून जेथे धर्मास सरकाराचे पाटबळ नाहीं, अशा युनाइटेड् स्टेट्स् देशात धर्मबुद्धि कमी आहे, हे म्हणणे खरे ठरत नाही.

इ. स १८८० त युनाइटेड् स्टेट्स्मध्ये ९२,००० धर्ममंदिरें होती. पैकीं ८० हजाराहून काहीं अधिक मंदिरे प्रोटेस्टंट् मताच्या अनुयायांनी बांधलेली असून, बाकीची रोमन्क्याथोलिक् पंथाच्या लोकांची होती. ह्या सगळ्या मंदिराची स्थावरजंगम मालमत्ता मिळून पस्तीस कोटि डालर, म्हणजे सुमारे एक अब्ज रुपयाहून अधिक संपत्ति आहे. निरनिराळ्या मतांचे उपाध्याय एकंदर ७७,००० आहेत. शेदीडशे वर्षापूर्वी ह्या देशांत मनस्वी मतभेद होता. मासचूसेट्स्चे पियोरिटन् पंथी लोक इतर मताच्या अनुयायाचा फार द्वेष करीत असत. त्यांनी पुष्कळ क्वेकर् मताच्या लोकाचा फार छळ केला. पुष्कळ भिन्न मतांच्या नायकांवर चेटकिणीचा आरोप आणून त्यास जिवंत जाळून टाकल्या; कोणाला फांशीं दिलें, कोणाला तुरुंगांत घातले, कोणाला भररस्त्यांत गुरांप्रमाणें चा-

बकांचा मार दिला, व कोणाला त्यांची मालमत्ता हिसकावून घेऊन हद्दपार करून दिलें. इ. स. १७०५ त वर्जिनिया संस्थानाच्या शासकांनीं असा ठराव केला कीं, जो कोणी एका परमेश्वरांत तीन व्यक्ती असून त्यांचें ऐक्य आहे, व बायबल हा ईश्वरप्रणीत ग्रंथ आहे, ह्या गोष्टी कबूल करणार नाहीं, त्याला तीन वर्षें कैदेची शिक्षा मिळेल. आणि त्याच इसमानें फिरून त्या गोष्टी नाकारल्यास, त्याला सरकारी कामें वगैरे मिळण्यास पुष्कळ अडथळे असावे.

अठराव्या शतकाच्या शेवटल्या भागांत इंग्लंडाशीं आपला राज्यकारणी संबंध तोडून टाकून स्वतंत्र होण्याच्या उद्योगांत असतां, अमेरिकन् लोकांनीं आपसांतील मतविरोधाला एकीकडे गुंडाळून ठेवून एकी स्थापिली. आपण ह्या वेळीं एकविचारानें वागलों नाहीं, तर ह्या देशांत इंग्लिश् राज्यसत्तेचा व "दी चर्च्" मताचा शिक्का बसून राहील, अशा भीतीनें अमेरिकन् लोक मतविरोधाला मागें टाकून, सगळे मिळून इंग्लंडाशीं टक्कर मारून स्वतंत्र झाले. याच कारणानें आतांही हे लोक मतविरोध विसरून एकीनें वागत आहेत आणि पुढेंही वागतील. या देशामध्यें मतसंबंधी दुराग्रह नाहीं, असें नाहीं. तरी येथें सर्वांस धर्मसंबंधी विचारामध्यें सारखें स्वातंत्र्य असल्यामुळें, कोणी एकमेकांच्या मतांविषयीं फारसा शोध व वादविवाद न करितां, परस्परांशीं बरेंच दळणवळण ठेवितात. ह्यामुळें धर्ममतांत विरोध असून व्यवहारांत ज्यांची मैत्री आहे, अशीं उदाहरणें ह्या देशांत जितकीं मिळतील, तितकीं तीं इंग्लंडांत मिळणार नाहींत. कोठें एकादी धर्मविचाराकरितां स्थापलेली सभा भरणार असली, म्हणजे त्यांतील सदस्य वर्ग आपल्या मताचा विरोध करणाऱ्या मित्रमंडळीसही बोलावितात. तेव्हां मैत्रीच्या अनुरोधानें त्यांना तें बोलावणें नाकारवत नाहीं. अशा रीतीनें परस्पर विरुद्ध मतांच्या लोकांचा समागम होऊन, एकमेकांचीं मतें समजून घेण्याचा प्रसंग् सहज येतो, आणि विरुद्ध मताच्या लोकांविषयीं जो केवळ अज्ञानमूलक द्वेष अ-

सतो, तो बऱ्याच अंशीं नाहींसा होतो. ही मोठ्या महत्त्वाची गोष्ट सर्वांनीं ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. परस्परांविषयीं अज्ञान, हें दोन मनुष्यांत विरोध आणि भांडण उपस्थित करणाऱ्या कारणांपैकीं एक मुख्य कारण आहे. दुसरें एक कारण दोषदर्शीपणा हें होय. इकडचे लोक स्वदेशांतील आणि स्वधर्मांतील निरनिराळ्या लोकांच्या मतांचे दोष शोधण्याचें, बऱ्याच अंशीं सोडून देऊं लागले आहेत. युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें बहुतेक सर्व लोक ख्रिस्ती असून, त्यांत रोमन् क्याथलिक् व प्राटेस्टंट् अशीं दोन मुख्य मतें, आणि शिवाय त्यांत पोटभेद पुष्कळ आहेत. त्यांच्यामध्यें मतभेद असला, तरी धर्मभेद नाहीं. तो मतभेद देशहिताच्या कोणत्याही कामीं आड येत नाहीं. एका कुटुंबामध्यें नवराबायको किंवा मुलें आणि त्यांचीं आईबापें हीं निरनि-

---

१ आमच्या देशांतील लोकांनीं ह्या गोष्टीचा विचार अवश्य करावा. आह्मां लोकांचीं मतें आणि धर्म निरनिराळे असले, तरी देशहिताच्या आणि लोकहिताच्या कामीं आह्मांस एक होतां येईल, आणि होणें अवश्य आहे. कोणत्यातरी धर्माच्या किंवा मताच्या अवलंबनानें परलोकांत आह्मी एका विशेष उत्तम ठिकाणीं जाऊं, आणि आमच्या उलट मताचे व अन्यधर्मी शेजारी निराळ्याच ठिकाणीं जातील, असा आमचा समज असला, तरी तो परलोकापुरताच असावा. ह्या लोकीं तरी निदान आह्मांस एका देशांत व एकाच पृथ्वीवर राहायाचें आहे. सूर्यप्रकाश, पर्जन्य, वारा, पृथ्वी इत्यादि उत्तम ईश्वरी देणग्या आह्मांलाच तेवढ्या मिळतात आणि अन्य मताच्या लोकांस मिळत नाहींत, असें निदान ह्या लोकीं तरी आपल्या अनुभवास येत नाहीं. तर ह्या आमच्या अन्य धर्मी व अन्य मतावलंबी बंधुभगिनींवर, ईश्वराची दया आमच्यावर असते तिच्याहून कोणत्याही अंशीं कमी नाहीं असें आह्मांस दिसून येतें, त्यांच्याशीं आह्मीं सलगीनें सभ्यतेनें आणि प्रीतीनें कां वागूं नये? देशहिताच्या आणि लोकहिताच्या कामांत आह्मीं सर्वांनीं एक कां होऊं नये?

राळ्या मतांचीं असलेलीं आढळून येतात; तरी त्यांच्यांत परस्परांविषयीं असलेल्या स्वाभाविक प्रेमांत कांहीं अंतर असत नाहीं.

युनाइटेड् स्टेट्सूचें राष्ट्र स्थापन झाल्यापासून आजपर्यंत कोणत्याही धर्ममताला राष्ट्रीय सरकाराकडून विशेष आश्रय देण्यांत आला नाहीं, व यापुढेंही तो दिला जाणार नाहीं. वैद्यकी, शेतकी किंवा साधारण व्यापारधंदा ह्यांबरोबर सरकारचा जितका संबंध आहे, तितकाच तो धर्ममतांबरोबर आहे; त्याहून अधिक नाहीं. एकाद्या मनुष्याच्या किंवा समाजाच्या धर्ममतामध्यें दुसरे लोक हात घालून ढवळाढवळ करूं लागल्यास, त्या मनुष्याला किंवा समाजाला कांहीं त्रास किंवा नुकसान सोसावें लागल्यास मात्र, तें न होऊं देण्याबद्दल सरकार धर्मसंबंधी गोष्टींत हात घालील. याचप्रमाणें एकाद्या धर्माचीं मतें राष्ट्रीय कायद्यांच्या विरुद्ध असल्यास, सरकार लोकांना त्या मतांप्रमाणें आचरण करूं देणार नाहीं. उदाहरणार्थ, मोर्मन् पंथाचें एक मत असें आहे कीं, एका पुरुषानें एककाळीं पुष्कळ बायकांशीं लग्नें करावीं. हें युनाइटेड् स्टेट्सूच्या राष्ट्रीय कायद्याविरुद्ध आहे; म्हणून हें आणि याच्याच सारखीं एकदोन मतें चालवूं नयेत, असा राष्ट्रीय सरकाराचा ठराव झाला आहे.

इंग्लंडांतील इंग्लिश्‌मंडळी ह्या नांवाच्या मतांत अशी एक चाल आहे कीं, उपाध्यायानें धर्माधिकाराचा व्यापार करावा. तिकडले लोक सेनाखात्यांतील व दुसरेही कित्येक अधिकार ह्याच रीतीनें विकतात, असें ऐकिवांत आहे. हा धर्माधिकाराचा लिलांव देशास व लोकांच्या धर्मबुद्धीस फार अ-

---

हिंदु, मुसलमान, ख्रिस्ती, शैव, वैष्णव, गाणपत्य, शिया, सुन्नी, एपिस्कपल् प्रेस्बिटीरियन्, मेथडिस्ट, एकेश्वरवादी, त्र्येकेश्वरवादी आणि तेहेतीसकोटिदेववादी ह्या सर्वांनीं मतद्वेष एकीकडे गुंडाळून ठेवून, आपसांत एकी करून देशसेवा केली पाहिजे.

पायकारक आहे. जो जास्त किंमत देईल, त्यास तो अधिकार मिळतो. मग तो लिलाव घेणारा कोणत्या कां योग्यतेचा मनुष्य असेना? एखादा श्रीमंत मनुष्य कोणती तरी मोठीशी उपाध्यायकी विकायास काढलेली असली म्हणजे ती विकत घेऊन, आपल्या हाताखाली एकदोन उपाध्ये चाकरीला ठेवून, आपण सुखाने काळ घालवितो. हा प्रकार काहींसा आमच्या तिकडल्या देऊळाच्या व मठाच्या महतपणासारखा आहे, असे म्हटल्यास चालेल. ह्यामुळे इंग्लंडीय मंडळीत अयोग्य पुरोहित बरेच असतात; यावरून तेथील सर्वच उपाध्याय असे असतात, असे मी म्हणत नाही; तर तेथे पुरोहितत्व लिलावाने विकत घेऊन चालविणारे लोक आहेत, एवढाच माझ्या सांगण्याचा आशय आहे. खेडेगावात जर धर्मोपदेशक चांगला मिळाला, तर तेथील लोकांचे महद्भाग्य समजले पाहिजे!

अमेरिकेत असे उपाध्यायत्व विकलें जात नाही. येथे उपाध्याय लोकमताने निवडले जातात. ह्यामुळे येथील धर्माधिकारी बहुधा विद्वान, सदाचरणी, कर्तव्यदक्ष, असेच पाहून निवडले जातात. ह्यावरून एथील सर्वच धर्माधिकारी गुणाच्या खाणी असतात, असे समजू नये. उपाध्याय वाईट आहे असे वाटल्यास, त्याला लोक काढून टाकतात. येथील धर्माधिकारी विद्वान् आणि सज्जन असल्यामुळे लोकास धर्माभिरुचि विशेष आहे. येथे देवळांची वगैरे व्यवस्था राष्ट्रांतील इतर व्यवस्थेप्रमाणेच सरळ रीतीने चालली आहे. प्रत्येक भजनालयाची व्यवस्थापक मंडळी असते. ती देवळाचा सगळा कारभार चालविते. युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये कोठे जा व कसलेही काम पहा, तेथे लोकांची व्यवस्था लोकमताने होते. त्याप्रमाणे धर्मसंबंधाचीही व्यवस्था अशीच होते. इंग्लंडात दुसरा असा अनर्थ आहे की, तेथें प्रत्येक चर्चाची स्थावर मिळकत फार आहे; म्हणजे देवळाचे नांवानें जमीन तोडून दिलेली आहे. ती जमीन लोकांकडे उत्पन्नासाठी दिलेली असते.

मग तो जमीन घेणारा त्या पवित्र जमिनींत काय पाहिजे तें पापकर्म करो. देवळाचे पैसे उत्पन्न झाले म्हणजे झालें. ह्या जमिनींत दारूचे कारखाने व पिठे पुष्कळ आहेत. जो पैसा लोकांच्या तारणासाठीं म्हणून लावावयाचा, तो लोकमारणापासून मिळवावा, हें केवढें आश्चर्य आहे! येथें देवळांस लागून असलेली जमीन फार थोडी आहे. कांहीं वर्षांपूर्वीं ह्या देशांत देखील इंग्लंडाप्रमाणेंच देवळाची जागा पाहिजे त्याला भाड्यानें द्यायाची चाल होती. एका मेथडिस्ट् मंदिरामध्यें वरच्या बाजूला लोक देवाचें भजन करीत असत, त्याच देवळाचे तळघरामध्यें दारू सांठवून ठेवण्याला जागा भाड्यानें दिली होती. आणखी एक चमत्कारिक गोष्ट अशी कीं, ह्या देशांत आफ्रिकन्दासांचा व्यापार चालू असतां, या दासांना विकून मिळालेला पैसा घेऊन, देवळाचा खर्च आणि धर्मप्रसार इत्यादि सत्कृत्यें करायाला ह्यांस लाज वाटत नव्हती. ह्यांचा असा पक्का समज होता कीं, आफ्रिकेतील काळे लोक हे देवानें गुरांढोरांप्रमाणेंच आमच्या मनसोक्त उपयोगासाठीं उत्पन्न केले आहेत. तेव्हां त्यांच्या विक्रीनें उत्पन्न झालेला पैसा धर्मकृत्यांत लावला म्हणून काय झालें? आमच्या देशांतील ब्राह्मणादि तीन वर्णांचाही असा समज होता कीं, शूद्रजातींचीं मनुष्यें आमच्या सेवेकरितांच ईश्वरानें निर्माण केलीं आहेत, आणि आमची सेवा करणें हेंच त्यांचे मुक्तिसाधन आहे. मनुष्ये रानटी स्थितींत असतांना, त्यांचे असेच वाईट समज असतात. लोकांकडून मरेमरेतोपर्यंत आपली चाकरी करून घेऊन, त्यांच्या मेहनतीबद्दल त्यांस कांहीं द्यावयाचें नाही इतकेंच नव्हे; तर त्यांना आपण आपली चाकरी करूं देतों आणि तेणेंकरून त्यांस मुक्तिमार्ग खुला करून देतों, हा आपला त्यांवर मोठा उपकार आहे असें समजणें, हा रानटीपणा नव्हे तर काय? त्याचप्रमाणें मनुष्यरक्ताचा विक्रय करून, त्यापासून उत्पन्न झालेल्या पैशाचा उपयोग इ-

तर लोकांच्या तारणार्थ, स्वधर्मोपदेश करण्याच्या कामीं खर्च करावयाचा, ही घोर राक्षसीपणाची चाल तरी, रानटीच आहे. युनाइटेड् स्टेट्समध्यें आताशा ह्या चाली बंद झाल्या आहेत, ही मोठी आनंदाची गोष्ट आहे.

एथें देवळांच्या खर्चाप्रमाणेंच उपाध्यांचा खर्चही लोकांच्या दानधर्मावर चालतो. पांचशें लोक जेथें उपासनेकरितां येतात, अशा देवळांतील उपदेशकांस दरमहा सरासरी दोनशें डालर पगार मिळतो. याशिवाय देवळाची देखरेख ठेवण्याकरितां जीं मनुष्यें नेमलेलीं असतात, त्यांनाही बराच पगार द्यावा लागतो. देवळांमध्यें खुर्च्या, बांका, दिवे, चटया, गालीचे वगैरे घालण्यालाही पुष्कळ खर्च लागतो. (इकडचीं भजनमंदिरें फार चांगली सुशोभित केलेलीं असतात.) हा सगळा खर्च चालायाला देवळांत येणारे लोक कांहीं वर्गणी देतात. दर रविवारीं सकाळ संध्याकाळ उपासना संपल्यानंतर, देवळाच्या व्यवस्थापक मंडळीनें नेमलेले मनुष्य हातांत तबकड्या घेऊन, देवळांत आलेल्या लोकांच्या समोर नेतात; तेव्हां ज्याला जितकी शक्ति असेल, तितकें द्रव्य त्यानें धर्मकृत्याकडे लावण्याकरितां त्या तबकड्यांत घालावें, अशी चाल आहे. पैसा उत्पन्न करण्याचा दुसरा एक उपाय आहे, तो जरी मला पसंत नाहीं तरी सांगितला पाहिजे. देवळांत जीं बांकें किंवा खुर्च्या पुढें असतात, त्यांस भाडें असतें. तें जो देईल त्यांच्यासाठीं त्या राखून ठेविलेल्या असतात. ईश्वरप्रार्थनामंदिरांत असा व्यापार व्हावा, आणि श्रीमंतांसच उपदेश अधिक सोईनें ऐकितां यावा, हें बरोबर नाहीं. अशा रीतीनें बरेंच उत्पन्न होतें. गयादि क्षेत्रांमधून पुरोहितास जो अधिक पैसे देईल, त्याचेच पितर अधिक उच्च पदास जातात, अशी वेडी समजूत आहे; तशांतलाच हाही एक प्रकार आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. हे जागा विकत घेऊन पुढें बसणारे लोक सर्वच धार्मिक असतात, असें बिलकूल समजूं नये. द्रव्य खर्चून पुढें बसणारांतही पुष्कळ

ढोंगी असतात. दर आदित्यवारीं आपलीं मुलेंमाणसें घेऊन देवळांत जाणें, हें गृहस्थपणाचें अर्थात सभ्यतेचें लक्षण आहे, असें समजतात. म्हणून मनांत भक्ति नसतांही, देवळांत जाणारे लोक बरेच आहेत. येथें केवळ लौकिका-करितां दानधर्म करणारे, असे लोकही पुष्कळ आहेत. त्यांना जरी आमच्या तिकडल्याप्रमाणें सरकाराच्या मार्फत मोठा दानधर्म केल्यानें बारोनेट्, जी. सी. एस्. आय्., सी. एस्. आय्., सी. आय्. इ. इत्यादि लांबलचक पदव्या सरकारांतून मिळत नाहींत, तरी वर्तमानपत्रांतून त्यांची फार प्रसिद्धि होते. इतक्या उपायांनींही देवळाचा सगळा खर्च भागण्यासारखा नसतो. म्हणून इकडच्या बायका नानाप्रकारचे उपाय योजून, धर्मखर्चाकरितां पुष्कळ पैसा गोळा करितात. देवळांत येणाऱ्या लोकांपैकीं दोन तृतीयांश बायका अ-सतात. देवळाच्या खर्चाला लागणारा अर्धा अधिक पैसा ह्या बायकांकडून मिळतो. मला वाटतें कीं, बायका नसत्या तर ह्या धर्ममंडळ्या चालत्या कीं नाहीं याचा संशयच आहे. पुराणिकांच्या पोटाची काळजी बायकांस असते, तितकी ती पुरुषांस नसते. आमच्या देशांतील बायका पुराणास आणि देवदर्शनास वगैरे जातात, तेव्हां त्या कधीं रिक्तहस्त असत नाहींत. पैसा, सुपारी, फूल, फळ, नाहींतर निदान एक मूठभर तांदूळ तरी पुराणिकापुढें नेऊन ठेवितील. (पुरुष मंडळी देवळांत जातात तेव्हां बहुतकरून रिकाम्या हातांनीं घंटा वाजवूनच, आपलें समाधान करून घेतात.) याप्रमाणें बहु-तेक सगळ्या भटांचा आणि पुराणिकांचा चरितार्थ बायकांच्या दानधर्मावर चालत असूनही, वेदांती, धार्मिक पुराणिक लोकांस सांगत असतात कीं, 'बायका स्वभावतः फार वाईट आहेत. सृष्टीमध्यें वाईट म्हणून जितकें कांहीं आहे, तितकें सर्व घालून सृष्टिकर्त्यानें त्यांस निर्माण केलें आहे. ह्या पुरुषांच्या पायांतील बिड्या आहेत, ह्या धर्मनाशाचें कारण आहेत, मुक्ति प्राप्त करून घेऊं इच्छिणारानें यांचें तोंड पाहूं नये, यांना शास्त्राध्ययनाचा

अधिकार नसावा, यांनीं वेद वाचूं नयेत, उपदेश करूं नयेत, या जगामध्यें पुरुषाच्या नाशाचें कारण जर कांहीं असेल, तर तें बायकाच.' ह्या पुराणिकांच्या आचरणांत आणि उपदेशांत कृतज्ञतेची कमाल आहे म्हणावयाची! पूर्वी या देशांत देखील बायकांच्या संबंधानें पुरुषांचे समज असेच वाईट आणि विलक्षण होते. ते म्हणत असत कीं, बायकांनीं कधीं उपदेश करूं नये. कित्येक लोकांची समजूत तर एथवर गेली होती कीं, बायकांनीं प्रार्थनासंगीतेंही गाऊं नयेत. ही समजूत अद्यापि अगदीं नाहींशी झाली नाहीं, तरी ती बहुतांशीं जात चालली आहे. युनाइटेड् स्टेट्स्‌मधील एकंदर ७७,००० धर्मोपदेशकांपैकीं १६५ बायका आहेत. वीस वर्षांपूर्वी ४।५ देखील नव्हत्या. त्या काळीं, बायकांनी उपदेश करणे हा मोठा अनर्थ आहे, असें समजत असत.

इतर सगळ्या देशांतील ख्रिस्तीलोकांप्रमाणें हे लोकही आदित्यवार हा पवित्र दिवस आहे असे समजतात. आदित्यवारीं बहुतेक सर्व ठिकाणांतून व्यापारउदीम करण्याचे बंद असतें. ज्या संस्थानांतून आदित्यवारीं व्यापार बंद पडत नाहीं तेथें तो बंद व्हावा, म्हणून पुष्कळ धार्मिक लोक खटपट करीत आहेत. आदित्यवारीं सर्व सरकारी कचेऱ्या व सार्वजनिक आणि स्वतंत्र शाळा, आणि कारखाने बंद असतात. त्या पवित्र दिवशीं धार्मिक स्त्रीपुरुष देवळांतून जाऊन, परमेश्वराची आराधना करतात आणि उपदेश ऐकतात. धर्मप्रसार करणे हें आपल्या धर्माचें अंग आहे, असे मानितात. आपल्या देवळांत हे लोक सर्वांस बोलावितात. शाळांत जरी धर्मशिक्षण नाहीं, तरी बहुतेक लोक आपल्या घरींच मुलांस दररोज धर्मसंबंधीं शिक्षण देतात. मुलांस देवळांत जमवून, बायबलांतील कांहीं वाक्यें वाचून धर्मोपदेश करितात. मुलांस आणि मोठ्या माणसांस धर्मोपदेश करण्याकरितां, दर रविवारीं देवळांतून वगैरे ज्या शाळा भरत असतात, त्यांस "सन्डे स्कूल्स्"

म्हणजे आदित्यवारच्या शाळा, असें म्हणतात. ह्या देशांत वसाहत करावयास आलेल्या लोकांसही धर्मोपदेश करून, त्यांस सन्मार्गी लावण्याकडे इकडील धार्मिक लोकांचें फार लक्ष्य आहे. ज्या मंडळ्या ह्याप्रकारें धर्मप्रसार करितात, त्यांस "होम् मिशन्स्" म्हणतात. ह्या कामीं रात्रंदिवस खपून, मनःपूर्वक धर्मप्रसार करणाऱ्या स्त्रीपुरुषांची संख्या बरीच मोठी आहे. ख्रिस्तीधर्माशिवाय मनुष्यास सद्गति प्राप्त होत नाहीं, असा त्यांचा समज आहे. म्हणून हे लोक परदेशांतून स्वधर्माचा प्रसार करण्याकरितां, पुष्कळ पैसा खर्च करितात. ह्या देशांतले शेकडो स्त्रीपुरुष आपलीं घरेंदारें, सुखसोई इत्यादि सोडून केवळ धर्माकरितां परदेशांतील लोकांचें हित करायाला दूर दूर गेले आहेत. सुमारें १०० वर्षांपूर्वी अमेरिकेतील कांहीं मिशनरी आमच्या देशांत गेले. त्या वेळीं कंपनीसरकार त्यांना आपल्या राज्यांत धर्मोपदेश करूं देईना. बंगाल्यांत आणि मद्रासेंत त्यांची दाद लागली नाहीं. त्यापैकीं कित्येकांच्या बायका मेल्या, आणि त्यांचे फारच हाल झाले. मग ते मुंबईस आले. येथे देखील त्यांनीं राहावें असें सरकारच्या मनांतून नव्हते. तरी आपल्या धर्माचा प्रसार करावयास आलेल्या निरुपद्रवी लोकांना आपल्या राज्यांतून घालवून दिले तर, लोक आपणास काय म्हणतील, या लाजेनें शेवटीं इंग्रज सरकाराने त्यांस मुंबईत राहूं दिलें. मुंबईची हवा त्यांस मानवत नव्हती; सरकारही त्यांस फार अनुकूल नव्हतें; आणि तेथील लोक तर त्यांचा द्वेष आणि छळ करीत होते. त्या विदेशांत त्यांचा वाली कोणी नव्हता. आणि त्यांचा स्वदेश तर फार दूर पडला. स्वदेशीं जाण्यायेण्याची साधनेंही आतां सारखीं विपुल आणि सुलभ नव्हतीं. इतक्या अडचणी असतांही त्यांनीं आपलें काम चालविलें. सध्यां हिंदुस्थानांत त्यांच्या ३०।३५ मंडळ्या आहेत. "पृथ्वीवरील सर्व प्राण्यांस तुम्ही माझें शुभवर्तमान सांगा." असें ख्रिस्ताचें सांगणें आहे. त्यास अ-

नुसरून हे त्यांचे उद्योग आहेत. अशा धर्मप्रसाराच्या कामीं द्रव्यसाहाय्य करणारे सर्व श्रीमानच आहेत, अशी कोणाची समजूत असेल, तर ती निव्वळ चुकीची आहे. ह्या कामीं गरीबांचीच फार मदत आहे. इकडे श्रीमानांस धर्माची आस्था विशेष नाहीं. त्यांमध्यें आस्थेवाईकही आहेत; परंतु थोडे. न्यूयार्कमध्यें "इटालियन् आपरा हाऊस्" नांवाचे एक टोलेजंग नाटकगृह आहे, तें तेथील ७० श्रीमानांनीं बांधलें. त्यास एकंदर ९८ लक्ष डालर खर्च लागला असून, त्यास त्या सत्तर जणांपैकीं प्रत्येकानें १,४०,००० डालर दिले! ते चैनीसाठी खर्च करितात. धर्मप्रसारार्थ साहाय्य होतें तें गरीबांकडून.

जे लोक खिस्ती नाहींत ते अनंतकाळच्या नरकांत जाणार अशी ह्या लोकांची दृढ समजूत असूनही ह्या कामाकरितां अवघे ५५ लक्ष डालर खर्च करतात. युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्यें आज कांही नाही तरी एक कोट मनुष्यें भजनमंदिरांतून धर्मोपदेश ऐकत असून, ते सगळे कोणत्याना कोणत्यातरी खिस्तीसंप्रदायांचे अनुयायी आहेत. त्यांची संपत्ति दर वर्षास सुमारें एकतीस कोटि डालर वाढत जात असून, ह्या राष्ट्रांतील सगळ्या धनाचा एक पंचमांश म्ह० ८,७२८,४००,००० डालरां (म्हणजे २६,१८,५२,००,००० रुपयां) इतकी संपत्ति त्यांच्या हातांत आहे. असे धनाढ्य लोक दरवर्षी अवघे १,६५,००,००० रुपये धर्मप्रसाराच्या कामी खर्च करतात. हा धर्मखर्च त्यांच्या संपत्तीचा सुमारें एकशें एकुणसाठावा (१५९) अंश आहे. हा ह्या देशांतील लोकांच्या विलक्षण संपत्तीच्या मानानें फारच कमी आहे, आणि ह्यांत श्रीमान् लोकांपेक्षां गरीबांचा, त्यांतही गरीब स्त्रियांचा अंश अधिक आहे. ही रकम जमविण्याकरितां एथील स्त्रिया फारच मेहेनत घेतात. ह्या देशांतलीं एक कोट मनुष्यें दरवर्षी ९० कोट डालर म्ह० २७० कोट रुपयांची दारू पितात आणि १४७ कोटि रुपयांची तंबाखू ओढतात. ह्यावरून धर्मापेक्षां

तंबाखूचें आणि दारूचें माहात्म्य ह्या देशांत फारच आहे, असें दिसून येतें. ही गोष्ट फारच वाईट व शोचनीय आहे. इकडच्या मद्यनिषेधक आणि नीतिप्रसारक मंडळ्या, सदरील दोन्हीं व्यसनें ह्या राष्ट्रांतून नाहींतशीं व्हावीं, म्हणून फार परिश्रम करीत आहेत. ईश्वर त्यांस यश देऊन सुरापिशाची, तंबाखूराक्षसी आणि अनीति यांच्या तावडींतून ह्या सुंदर राष्ट्रास सोडवो, अशी देवापाशीं माझी प्रार्थना आहे.

आमच्या देशांतील धार्मिक मनुष्यें जो मागेल त्याला देतात. अनाथाला देणें चांगलें, पण पात्रापात्र पाहिलें पाहिजे, तसें आमच्या देशीं होत नाहीं; म्हणून जिकडे तिकडे फार भिकार माजलें आहे. "अपात्रीं केलेलें दान व्यर्थ होय, अशानें पाप लागतें;" असें आमच्या नीतिमान् पूर्वजांचें सांगणें आहेच. परंतु विचार करतो कोण? समजा एक लठ्ठ निरंजन बैरागी आहे, त्याला कोणी पैसे दिले, तो तर जाऊन त्यांचा गांजा ओढणार. गांजाच्या व्यसनानें त्याचा स्वतःचा तर बिघाड झालाच आहे, परंतु त्यापासून मुलांस व दुसऱ्या मंडळीसही तें व्यसन जडतें. कारण अशा साधुसंतांचा कित्ता गिरविणारे फार! तेव्हां अशा तऱ्हेनें अपात्रीं झालेल्या दानधर्मापासून देशांत आळस व दुर्व्यसनें माजून, देश निकृष्टावस्थेप्रत पोंचतो. मी स्वतः अनेक क्षेत्रें पाहिलीं आहेत, व तेथील दानधर्माचा प्रकारही पाहिला आहे. तेथील पंड्यांना वगैरे केलेला धर्म अपात्रीं होतो. ते आपल्या यजमानांस भिकारी करून सोडतात. जो धर्माचें वगैरे भय दाखवून आपल्या यजमानापासून अधिक हरण करील, तो तीर्थोपाध्याय विद्वान्, त्याला मोठा "चलाक" व शहाणा म्हणतात. इकडच्या लोकांची दानधर्म करण्याची रीति आमच्या तिकडल्यापेक्षां फार निराळी आहे. इकडे कोणी रस्त्यांतून भीक मागत फिरत नाहीं. लोकमत आणि राष्ट्राचे कायदे प्रसिद्धपणें भीक मागण्याच्या विरुद्ध आहेत. कोणी दारावर भिक्षा मागायाला आल्यास, त्याला

भीक घालीत नाहींत. आंधळीं-पांगळीं अशक्त म्हातारीं-कोतारीं माणसें कधीं कधीं आगपेट्या, सुतळ्या, आरशा वगैरे लहानसहान जिन्नस घेऊन रस्त्यावर बसलेलीं दिसतात. कोणी धर्मात्मा त्यांपासून एकाददुसरा पदार्थ घेऊन, दोनचार पैसे अधिक देतो. जो मागेल त्याला देत नाहींत, एवढ्यावरून हे लोक दयावान् नाहीत असे समजूं नये. हे लोक पात्र पाहून दान करण्यास फार जपतात. खेडेगांवांतील व मोटमोठ्या शहरांतील लोक आपापल्या गांवच्या अनाथ, व्यंग व काम करण्यास अशक्त अशा मनुष्यांचे प्रतिपालन करण्यास, लागणारा पैसा वर्गणी करून जमवितात; ह्याशिवाय दानधर्माकरतां गांवच्या रहिवाशास थोडासा करही द्यावा लागतो, तो ते स्वसंतोषानें देतात. हा पैसा त्या त्या ठिकाणच्या दानधर्मव्यवस्थापक मंडळीच्या हवाली केला जातो. ह्या मंडळ्यांस "बोर्ड्स् ऑफ् च्यारिटीज्" असे नांव आहे. ह्या मंडळ्यांचे व्यवस्थापक स्त्रीपुरुष लोकमताने निवडले जातात; ते फार संभावित, प्रामाणिक आणि धार्मिक असून, आपले काम लक्ष्यपूर्वक आणि मोठ्या आस्थेने करणारे असतात. इतर सभांची व्यवस्था जशी असते, तशीच या दानसभांची असते. राष्ट्रांत जो धर्म होतो त्यांतील अर्धा पैसा लोकांकडून मिळालेला असून, अर्धा सरकाराकडून मिळतो. जे खरोखर व्यंग असून, आपले पोट भरण्यास असमर्थ असतात, त्यांच्याचकरितां हा सर्व पैसा खर्च होतो.

आमच्या देशांत पुष्कळ लोक असे आहेत की, ते आपलें घर सोडून कधींच जायाचे नाहीत. इकडच्या लोकांना प्रकार ह्याहून फारच निराळा आहे. हे लोक व्यापाराच्या व उद्योगाच्या शोधांत पुष्कळ प्रसंगीं गांवोंगांव हिंडत असतात. दुसऱ्या गांवांत किंवा प्रांतामध्यें गेल्यानंतर, त्यांस कदाचित् दरिद्र येतें. ह्याशिवाय यूरोपांतून इकडे वसाहत करण्याला आलेल्या लोकांमध्येंही पुष्कळ दरिद्र असतें. त्यांस एकदम उद्योग धंदे मिळत नाहींत.

अशा प्रकारचे पुष्कळ लोक दारिद्र्यसंकटांत पडून देशभर प्रवास करीत असतात. भिकारीही नानाप्रकारचे आहेत. हे लोक कोठें राहातात, काय करितात, त्यांची स्थिति कशी आहे, वगैरेचा शोध करणारे पुष्कळ धार्मिक जन इकडे आहेत, त्यांतही स्त्रिया अधिक आहेत. ते सज्जन हें काम केवळ निरपेक्ष बुद्धीनें फुकट करितात; असें असूनही कधीं कधीं [redacted] कामीं अव्यवस्था होते. ह्यास उपाय नाहीं. कोणतेंही काम हातीं घ्या, त्यांत प्रारंभीं किंवा मागून थोड्याबहुत चुक्या व्हावयाच्याच. भ्रम होणे हा मनुष्य धर्मच आहे. जो काम करील तो चुकेल. आमच्या देशांतील बहुतेक लोक आपण कांहीं करावयाचे नाहीत, कोणी एखादे काम आरंभलें तर त्याच्या चुक्या पाहायाला कसे डोळ्यांत तेल घालून तयार. अमेरिकन् लोक असे दोष काढून उगीच राहत नाहीत; कोठे कांही अव्यवस्था झाली असल्यास ती नाहींशी करण्याचे उपाय योजून, लोकोपयोगी कृत्ये करणाऱ्या व्यक्तीस फार उत्तेजन देतात. ह्या देशांत दरिद्र्यांस आश्रय देण्याचे दोन प्रकार आहेत; पैकीं पहिला—निराश्रिताला आश्रय देणे—म्हणजे ज्यांस वस्त्रान्न वगैरे नसेल त्यांस तें देणें. दुसरा—काम करूनही ज्यांस पोटभर अन्न व अंगभर वस्त्र मिळत नाहीं, अशांच्या स्थितीचा शोध करून, त्यांची व्यवस्था लावणे. ह्मणजे ह्यांच्यावर जुलूम कोणाचा होत आहे, ह्यांचे हक्क काय आहेत, वगैरेंची चौकशी करून जुलमी लोकांपासून त्यांचे संरक्षण करणें.

गांजा, तंबाकूच्या वगैरे व्यसनांत अगदीं आसक्त होऊन आळशी बनलेले बैरागी, व अशांसारखे शक्ति असून अनुद्योगी असे असणारे अनेक लोक ह्यांस अविचाराने धर्म करण्यानें, आमच्या देशांत भिकार फार वाढलें आहे. तर अशांना धर्म करून ह्मणजे दुर्व्यसनास हस्तावलंब देऊन, पापप्राप्ति करून घेऊं नये. ज्याला म्हणून काम करण्याची थोडी अधिक शक्ति आहे, त्याला युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें धर्मानें कांहीं एक मिळावयाचें नाहीं. ह्यांच्या धर्मा-

तील एक मूलवाक्य "ज्याला खावयाचें आहे, त्याने काम केलें पाहिजे," असे आहे. आमच्या तिकडे आळस तर विचारूं नका, ज्याला त्याला फुकट बसून खायाला मिळते. अंगाला भस्म लावले, जटा वाढविल्या, माळा गळ्यांत घातल्या किंवा भगवें नेसले, म्हणजे झाले. तो साधुसंत म्हणून, लोके त्याला फुकट खायाला घालतात. भीक मागणे व मागेल त्याला ती घालणे, हें आमचे लोक धर्मांग समजतात. एकादा मनुष्य मोठा रोजगारी झाला कीं, त्याच्या घरा नातें उकरून काढून खायाला, पुष्कळ माणसे मिळतील. परंतु त्याच्या उलट काळ आला की पुरे, त्याच्यावर उलटून पडावयाला तेच लोक कमी करणार नाहींत! इकडे तसे नाही, सर्व लोक यथाशक्ति उद्योग करितात. गरीब, लहान लहान मुले देखील वर्तमानपत्रे घेऊन, त्यांत आज अमुक बातमी आहे म्हणून पुकारीत विकतात. कोणी थंडीचे दिवसात रस्त्यावरील बर्फ काढतात. निराश्रित विधवाही काम करून पोटाला मिळवितात. त्यांची लहान मुले अनेक कामें करून आपल्या आयाना मदत करतात. इकडे भिकेला देखील उद्योगाचे रूप देतात. जिप्सी म्हणून लोक आहेत, ते आमच्या देशांतील कैकाड्यांसारखे भीक मागणारे आहेत. पण ते वाद्ये वाजवून वगैरे लोकांस खुष करतात. कित्येक भिकारी वानरे व कित्येक अस्वले नाचवून जनमनोरंजन करतात. इकडे धर्मशाळा आहेत. त्यांत अनाथ वृद्ध मनुष्यास व मुलांस आश्रय देतात. त्यांत देखील योग्य काम आहेच. इकडे क्षयरोगी फार आहेत. मद्यपान व तंबाकूचे सेवन, ही ह्या रोगाच्या मूळ कारणापैकीं आहेत; असे असूनही इकडील लोक ह्या व्यसनद्वयांतून आपली सुटका करून घेत नाहीत! आमचे लोकही ह्या दोन व्यसनाचे झपाट्यानें अनुकरण करीत असून, अगदीं क्षीणशक्ति होत आहेत. आमचे रावसाहेब नाजुक होण्याचें व ह्या वेळीं रावसाहेब भेटावयाचे नाहीत, त्यांचे कपाळ दुखते आहे म्हणून सांगण्याचे कारण, ही दारू होय! ह्या व्यसनाने घरांत अतिशय गोंधळ, बाहेर अप्र-

तिश्च आणि पैशाची खाक होते, आणि यमाजी भास्कराकडे लौकरच जावें लागतें. असें असूनही आमचे लोक ह्या दुर्व्यसनांत मग्न होत आहेत. धन्य आमची अनुकरणेच्छा! इकडे ह्या व्यसनद्वयानें अनेक लोक रोगी झाले आहेत. कोणी म्हणतात, आमची प्लीहा बिघडली आहे! कोणी म्हणतात, आम्हांस अन्न-पचन होत नाहीं! कोणी म्हणतात, शक्ति नाहीं. अशा मद्य व तमाखु व्यसन-निमग्न झालेल्या अनेक लोकांचीं शरीरें, पुष्कळ रोगांचीं, विशेषतः राजय-क्ष्म्यांचीं निवासमंदिरें झालीं आहेत. अशा रोग्यांना धर्मशाळांत पाठवितात. येथें धर्मशाळेंत जाणें म्हणजे अत्यंत शरमेची गोष्ट समजतात. "मी मरेन (पण धर्मशाळेंत जाणार नाहीं," असे उद्गार काढणारे व त्याप्रमाणें करणारे लोक ह्या देशांत फार आहेत. पिस्तूल मारून घेतील, पण ह्या अनाथगृहांत रा-हणार नाहींत; असे येथें कांहीं लोक मिळतात. अशा रोग्यांपासूनही त्या ठिकाणीं हलकेंसलकें, (कुंड्यांतील फुलझाडांस पाणी घालण्यासारखें) काम करून घेतात. इकडे सर्वत्र आत्मसम्मान नांदत आहे. लोकांनीं मिळविलेलें आपण खाऊं नये असें ह्यांस मनापासून वाटतें. इकडे उगाच कोणी कोणाला पैसा देणार नाहीं व कोणी घ्यावयाचाही नाहीं. आमच्या तिकडे आत्मसम्मान, व स्वाभिमान म्हणजे काय पदार्थ आहेत, हें बहुतांस ठाऊक सुद्धां नाहीं. कोणी कांहीं फुकट दिल्यास खुशाल घेतील व म्हणतील कीं, एवढ्यावर चार महिने गेले तेवढेच पदरीं पडले! ते कर्ज काढतील. कर्ज न फिटलें तर पुढील जन्मीं फेडूं म्हणतील; परंतु कर्ज फेडण्यास पुनर्जन्म घ्यावा लागतो आहे, ह्यांची त्यास बिलकूल पर्वा नाहीं!

युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें बाह्यदेशांतून भिकार येतें तें फार आहे; येथील रहिवाशांपैकीं $\frac{1}{3}$ विदेशी लोक असून, त्यांतील गुन्हेगारांत शेंकडा ३० वि-देशी लोक आहेत. ह्यास जीं कारणें आहेत, त्यांतील मुख्य हें होय कीं, परकीय लोकांना लौकर उद्योगधंदा न मिळाल्यानें, त्यांच्या हातून बिनभा-

ज्याच्या घरांत जाण्याचे उद्योग होतात. ज्यांस सर्वसाधारण लोकांनीं आश्रय दिलाच पाहिजे, असलीं विकलांग मनुष्ये इकडे फार नाहींत. कारण, परदेशांत वसाहत करायास येणारे सशक्त असतील, तरच आपला देश सोडून इकडे येतात. ग्रेट्‌ब्रिटन् व ऐर्लंड्, या संयुक्त राज्यांत दरहजारीं ३३ जणांस लोकाश्रय द्यावा लागतो. युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्ये तेवढ्याच संख्येंत ५ असामींस म्हणजे दर २०० मनुष्यांत एकास; किंवा शेंकडा अर्ध्या मनुष्याला लोकाश्रय द्यावा लागत आहे. यावरून इकडे भिकार किती कमी व उद्योग कसा आहे, ह्याचे अनुमान तेव्हांच होते. मला वाटतें आमच्या तिकडे तर भिकाऱ्यांचें मान शेंकडा दीडशें असेल! युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्यें आतां पुष्कळ लोक बाहेरचे आहेत. म्हणजे येथें खरोखरच अठरापगड जाती आहेत. येथें गुलाम म्हणून ज्यांना विकीत असत; त्या निग्रो लोकांची वस्तीही बरीच आहे. ज्यांना लोकाश्रय द्यावा लागतो, असे लोक किंवा भिकारी त्या निग्रोंमध्ये फारच थोडे आहेत. स्वातंत्र्य नसलेल्या लोकांस तें मिळाल्यावर, ते लोक कसे उद्योगी होतात, ह्याचें हे चांगलें उदाहरण आहे. निग्रो जातींत अनेक उद्योगी आहेत; कोणी वकील, कोणी बारिस्टर्, कोणी व्यापारी, कोणी कांहीं, कोणी कांहीं, असे सर्व उद्योगप्रिय आहेत. गुलामांची मुक्तता होऊन अजून पुरीं २५ वर्षेंही झालीं नाहींत, तो त्यांनीं प्रत्येक कामांत इतर लोकांशीं बरोबरी करून सोडिली आहे. लोकांस स्वातंत्र्य दिल्याने काय काय फायदे होतात, ह्याचे हे मूर्तिमंत उदाहरण आहे. निग्रोंस दास्यविमुक्त केले असतां देशांत महान् अनर्थ होतील, ते देशाचा सत्यनाश उडवितील, भिकार माजेल, चोऱ्या फार होतील, शांतता कमी होईल, असे गुलामांच्या व्यापारास अनुकूल असणारे लोक प्रतिपादन करीत; परंतु त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे इकडे कांहींएक घडून आलें नाहीं, हें पाहून फार आनंद होतो. सशक्त असून काम करतां येत नाहीं; अशांस

काम करावयास लावणें हे आपलें काम आहे असे समजून, येथील धर्ममंडळ्या त्यांस कांही तरी शिक्षण देतात. इंग्लंडांत जो भिकाऱ्यांच्या संबंधानें खर्च होतो, त्याचा एक तृतीयांश म्हणजे १ कोटि ८० लक्ष डालर्, यु० स्टे० मध्ये भिकाऱ्यांबद्दल खर्च होतो. येथ भिकार फार कमी आहे, हे सांगणारी ही रकम आहे. यु० स्टे० मध्ये भिकार कमी आहे ह्याची कांही कारणे आहेत; ती अशी की,—नवीन देशांत उद्योग करणारे तेच लोक वसाहतीला येतात. येथे नवीन जमीन लागवडीस आणण्यासारखी हवी तितकी आहे, त्यामुळे उद्योग फार असून, उद्योगी कोठेही व कधीही उपाशी मरावयाचा नाही. येथे आळशाची प्रतिष्ठा नाही. "असेल माझा हरी तर देईल खाटल्यावर" असे म्हणून संतपणाचा आळस घेणाऱ्या मनुष्यास येथे खायाला मिळावयाचे नाही.

पूर्वी आस्त्रिया, जर्मनी व इंग्लंड् ह्या देशातील अपराध्यांस गलबतांत घालून, युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्ये पाठवीत असत, परंतु आतां भिकाऱ्यांच्या व वसाहत करायाला येणाऱ्यांच्या संबंधाने येथील राष्ट्रीय सरकाराने बरेच कडक कायदे केलेले आहेत. त्यांत अशा प्रकारच्या अपराधी, आळशी, निरुद्योगी, भिकारी लोकांस देशांत येऊं देऊं नये, असा निर्बंध आहे. परकीय लोक इकडे वसाहती करायास येतात, त्यांच्या संबंधाने काय काय कायदे आहेत ह्याची चौकशी करीत असतां, इकडील लोक मला म्हणाले की, त्या संबंधाची माहिती काढून तुम्हांला काय करावयाचे आहे? तुमच्या देशांतील भिकारी निरुद्योगी लोकांना इकडे येणे आम्हांला इष्ट नाही. ह्यावरून आमच्या दरिद्राचा व आळशीपणाचा डंका येथवर पोहचला आहे, असें दिसून येतें! हे म्हणतात तुमच्या तिकडली उद्योगी माणसें इकडे आल्यास चिंता नाहीं. मीही त्यांस आश्वासन दिले की, तुम्हीं म्हणतां तसेंच होईल. आळशी येतील कसे? कोणी आळशी मनुष्य परदेशांतून इकडे आला असून त्याला स्वतः

काम करून आपला निर्वाह चालविण्याची शक्ति नाहीं व तो काम करूं इच्छित नाहीं, असें समजल्यास, हे लोक त्याला लवकरच आपला गाशा गुंडाळून स्वदेशीं जायास लावतात.

इकडे विकलांग मनुष्ये, म्हणजे आंधळे, मुके, लंगडे, लुले, इ० फार कमी आहेत; म्हणून वर सांगितलें आहे. दर १,७२० मनुष्यांत एक अंध, व दर २,०९४ त एक मुके मनुष्य असलेले सांपडते. आंधळ्यांस भिक्षा घालणे हें ठीकच आहे, परंतु त्यांस कांहीं शिक्षण मिळून ते यथाशक्ति उद्योग करूं लागल्यास, देशाचें हित होऊन दारिद्र्य कमी होतें. इकडे आंधळ्यांकरितां अनेक शाळा आहेत. प्रत्येक संस्थानांत निदान २।३ तरी अंधशाळा आहेत, त्यांचा खर्च संस्थानिक सरकार चालवितें. त्या शाळांमधून अंधळ्यांस स्पर्शेंद्रियाच्या द्वारानें विद्या शिकवितात. अधळ्याचें श्रोत्रेंद्रिय व स्पर्शेंद्रिय हीं मोठीं तीक्ष्ण असतात, त्याचें सर्व ज्ञान ह्या इंद्रियात आलेलें असते. त्याची बुद्धि फार ग्राहक असते. अंधळे विणतात व दुसरीं पुष्कळ कामें करितात. त्यांनीं केलेल्या वस्तु मी कांहीं आणिल्या आहेत. त्यांस भूगोल शिकवितात. त्यांस स्पर्शावरून भूगोलाचें ज्ञान होईल असे गोल आणि नकाशे केलेले असतात. त्यांना गणित शिकवितात. किंडर् गार्टन्‌च्या शिक्षण-पद्धतीनें तर अंधशिक्षणांत कमाल करून सोडिली आहे! अंधळ्यांमध्ये पुष्कळ गवय्ये आहेत आणि वाद्यें वाजविणारेही अनेक आहेत. मी एका भजनालयांत अंधळ्यानें वाद्य वाजविलेलें ऐकिलें, ते फारच मधुर लागलें. इकडे आईबापें मुलांच्या डोळ्यांची वगैरे फार खबरदारी ठेवितात. आमच्या तिकडच्या आया मुलांच्या डोळ्यांत तेल सोडीत असतात, व काजळ फांशीत असतात, तसे इकडे करीत नाहींत. बहिऱ्या मुक्यांच्याही शाळा एथें बहुत आहेत. त्यांना शिक्षण देण्याच्या कामांतही एथील कल्पक लोकांनीं पराकाष्ठा करून सोडिली आहे! न्यूयार्कमध्ये त्यांची एक शाळा

आहे, तींत ५०० विद्यार्थी आहेत. त्यांचें शिक्षण पाहून मला फारच चमत्कार वाटला. त्या शाळेंत एक बहिरा-मुका असून, अंधळा असा मुलगा होता. त्या विकलांग मुलास शाळा दाखविणारानें मला दाखविलें. त्याच्या हाताला बोटांनीं स्पर्श करून, ही कोणी एक हिंदुस्थानांतील बाई तुला पहावयास आली आहे, तेव्हां हिच्याशीं कांहीं बोलावयाचें असेल तर बोल, असें सांगतांच त्यानें क्षणांत "टाइप् रायटर्" नामक यंत्रद्वारें मजसंबंधानें दोन चार वाक्यें कागदावर लिहून आणलीं. तो कागद त्या दर्शकानें मला दिला, तो मी जपून ठेविला आहे. त्यांत त्या मुलानें माझें व माझ्या देशाचें नांव आणि माझा ह्या देशांत येण्याचा उद्देश हें सर्व थोडक्यांत लिहून, मी एथें आल्याबद्दल आनंद प्रदर्शित केला होता. हें पाहून मी आश्चर्यानें थक्क झाल्यें व जगांत जर कांहीं अद्भुत चमत्कार असेल, तर हा आहे असें तत्क्षणीं मला वाटलें! ह्याशिवाय येथें अनाथ-बालकगृहें आणि उद्योगशाळा पुष्कळ आहेत. वेडसर मुलांकरितांही शाळा आहेत. अशक्त, अनाथ वगैरे लोकांकरितां निरनिराळ्या प्रकारचीं गृहें व शिक्षणालयें मिळून ४३० आहेत. अंधळे व मुके ह्यांच्या शाळा ५६ असून, वेडसर मुलांच्या शाळा ३० आहेत. एकंदर शाळेंतील शिक्षक फारच काळजीनें, व अक्कल खर्चून आपल्या शिष्यवर्गास शिकवितात.

तुरुंगाची व्यवस्था नीट असण्याविषयीं झटणें, तेथील लोकांचा समाचार घेणें, त्यांस उपदेश करणें वगैरे कामें धर्मसंबंधींच होत, अशी येथील लोकांची समजूत आहे. आमच्या देशांत तुरुंगांतील मनुष्यांचा व आपला कांहींएक संबंध नाहीं असें समजतात एवढेंच नाहीं तर, तसा संबंध ठेविला असतां त्यांत आपला हलकटपणा आहे अशीही लोकांची समजूत असावी असें वाटतें. म्हणून त्यांचा समाचार घेण्याच्या बुद्धीनें कधीं कोणी कारागृहांत जात नाहींत. तुरुंगांत जाणारे सर्वच लोक अगदीं अपराधी

असतील असें म्हणवत नाहीं. (आणि असले म्हणून काय झालें? आम्हीं तुरुंगात जाऊन त्यांचा समाचार कां घेऊं नये?) निरपराधी मनुष्यासही तिकडे जाण्याचा प्रसंग येतो. आपल्यास तरी तुरुंगांत जावें लागणार नाही, हें निश्चयाने कोण सांगणार आहे? मी अद्यापि हिंदुस्थानांतील तुरुंग पाहिला नाही. मला तेथील तुरुंगाची पूर्वी काहीच कल्पना नव्हती, ती कोल्हापूर प्रकरण झाल्यानंतर रा० आगरकरांच्या "डोंगरीच्या तुरुंगांत १०१ दिवस" वरून आली. ५० वर्षांपूर्वी यु० स्टे० मध्ये कैद्यांची फार अव्यवस्था होती. बहुतेक ठिकाणी भुयारांत किंवा खाणींत त्यांस कोंडून ठेवीत असत. गळ्याला साखळ्या, व हातापायांत बिड्या घालून मुलांना सुद्धा नानाप्रकारे त्रास देत असत. साराश तेथे सर्वत्र अव्यवस्था व यातना फार असत. पण आता धार्मिक व सज्जन स्त्रीपुरुष तेथे जाऊं लागल्यापासून ते तुरुंग आमच्या तिकडील "जनानखान्या" सारखे झाले आहेत. मीं येथील तुरुंग पाहिले आहेत. ते फार स्वच्छ असतात, तेथे आगीचे भय नाही असे केले आहे. कैद्यास सदुपदेश करतात. तुरुंगांतून बाहेर आल्यावर नीटपणे वागण्याविषयी सांगतात. तेथे त्यांच्याकरिता पुस्तकालये आहेत. तेथे फुलझाडाच्या कुंड्या वगैरे असतात. दर रविवारी सुटी असून ते प्रार्थना करितात. आईबापाचे शिक्षण नसल्यामुळे त्यांवर असा तुरुंगात जाण्याचा प्रसंग आला आहे, असे समजून सज्जन लोक त्याच्यावर दया करितात. अशा लोकांच्या पुष्कळ मंडळ्या आहेत. मुलांकरिता पुष्कळ सुधारणागृहे आहेत. अशा प्रकारचे पहिले गृह इ०स०१८२४ त स्थापलें. १८७४ त अशीं ३४ गृहे असून त्यांकरिता ८० लक्ष डालर खर्च होत असत. ह्या ५० वर्षांत एकंदर ९१,४०२ मुलांची सुधारणा होऊन सुमारें ७०,००० मुले उद्योगी व संभावित निघालीं. ह्या गृहांत त्यास नीतिशिक्षण देतात. एकमेकांचे दुर्गुण न लागावे म्हणून फार जपतात. इकडे कैद्यांना

देहदंड फारसा नाहीं, बिडी मात्र असते. फांशी देण्याच्या बदलीं कित्येक संस्थानांत विजेच्या योगानें प्राण घेतात. शिक्षेची मुदत संपून कैदी तुरुंगाबाहेर आला, म्हणजे जानपदाचे सर्व हक्क त्याला प्राप्त होतात.

येथें निरनिराळ्या प्रकारच्या रोग्यांकरितां निरनिराळे असे पुष्कळ दवाखाने असून, सामान्य रोग्यांसाठींही बरेच आहेत. ह्यांचा खर्च सरकार चालवितें व लोकांच्या खर्चानें चालणारेही पुष्कळ दवाखाने आहेत. धार्मिक लोक तेथें असलेल्या रोग्यांचा नानाप्रकारें समाचार घेतात. कोणीं बायका रोगिभवनांत रोग्यांस मधुर गाणीं व धर्मसंगीतें गाऊन आणि धर्मपुस्तक वाचून ऐकवितात. कोणी गोष्टी व खबर सांगतात, कोणी वृत्तपत्रें वाचितात, कोणी मधुर वाद्यें ऐकवितात, कोणी मिठाई देतात, कोणी सुवासिक फुलें देतात. इकडे फुलें देण्याचा प्रघात फार पडला आहे. ह्या फुलें देणाऱ्या मंडळीस "फ्लावर् मिशन्" म्हणतात. फुलें देण्याची कल्पना ज्या धार्मिक बाईनें प्रथमतः काढिली तिला मीं पाहिली आहे. ती आठ दहा वर्षें अर्धांग होऊन बिछान्यावर पडली आहे. तरी ती अशाप्रकारचीं पुष्कळ धर्मकृत्यें करीत असते. इकडे खरी दया आहे. आमच्या देशांत ही खरी दया अजून कोणाला ठाऊक नाहीं. तेथें रोगी पुष्कळ आहेत, व त्यांकरितां रोगिभवनेंही होत आहेत. ह्यांतील रोग्यांजवळ जाऊन त्यांच्याशीं गोड बोलण्याचें, त्यांचा समाचार घेण्याचें, त्यांला फुलें देण्याचें, वगैरे जर कोणी करील तर फार चांगलें होईल. दारू पिण्यांत, तंबाखू ओढण्यांत, नास्तिकपणाची बोलणी बोलण्यांत वगैरे आम्हीं अमेरिकन व इतर पाश्चात्य लोकांचें अनुकरण फार आस्थेनें करितों. त्याच्या ऐवजी जर आम्हीं त्यांच्या चांगल्या गुणांचें व चालींचें आस्थापूर्वक अनुकरण केलें, तर आमचें व देशाचें किती बरें हित होणार आहे!

स्त्रियांची स्थिति.

मी लहान असतांना, इतर मुलांप्रमाणेच मलाही अद्भुत गोष्टी ऐकण्याची फार आवड होती. आमच्या देशांत प्रचलित असलेल्या दंतकथा, भारत, भागवत, रामायण, अद्भुत रामायण, जैमिनी अश्वमेध इत्यादि पुराणकाव्यांतील चमत्कारिक गोष्टी ऐकण्याची हौस कोणाला नाही? ह्या गोष्टी ऐकून कोणाच्या अंगात स्फुरण आलें नसेल? आणि आपल्यासही अशा प्रकारची महत्कृत्यें करण्याची शक्ति असावी असे कोणास वाटलें नसेल? परंतु आपला दुबळेपणा, सर्व गोष्टींविषयीं अज्ञान, उपायहीनता इत्यादि गोष्टी मनांत येऊन, अशी महत्कृत्ये आपल्या हातून कधीं घडून येणार नाहीत व ह्या गोष्टी केवळ कल्पित कादंबऱ्या आहेत, असे समजून ज्यांची निराशा झाली नसेल, अशी मुले व मोठी मनुष्ये फारच थोडी सांपडतील. कल्पित कादंबऱ्या आणि अद्भुत गोष्टी वाचायाची जर आम्हाला इतकी आवड आणि उत्सुकता आहे तर खरोखर घडून आलेला वृत्तात वाचण्याची उत्सुकता का नसावी? हैहयार्जुनतुल्य महानदीप्रवाहाचा रोध करणारे बल, व ते ज्याच्यात आहे अशा, शतमुख, सहस्रमुख रावणांसारख्या अजय्य राक्षसाचा वध करणाऱ्या सीतादेवी खरोखरच माझ्या दृष्टीस पडतील, ही गोष्ट सात वर्षांपूर्वी माझ्या ध्यानीं मनींही आली नव्हती. परंतु कालक्रमेंकरून ह्या अद्भुत गोष्टी माझ्या पाहण्यांत आल्या, आणि त्यांचा वृत्तांत थोडक्यात तरी लिहून देशबंधुभगिनींस सादर करण्याची ही संधि प्रथम माझ्या वांट्यास आली ह्याचा मला मोठा आनंद वाटतो.

प्रसिद्ध इंग्रजी विदुषी ह्यारिएट् मार्टिनो हिने "अमेरिकन् समाज" ह्या विषयावर रचलेले पुस्तक कांहीं महिन्यांपूर्वी माझ्या पाहण्यांत आलें. ह्यारिएट् मार्टिनो १८४० त अमेरिकेस येऊन इकडच्या समाजाची स्थिति

पाहून स्वदेशी परत गेल्यावर, तिनें हें पुस्तक रचिलें. त्यांत ह्या इंग्रजी बाईनें एतद्देशीय स्त्रियांची स्थिति सांगतांना असें म्हटलें आहे कीं, 'त्यांस (ह्या देशांतील स्त्रियांस) वरिष्ठ शिक्षण मुळींच मिळत नसून, तें मिळण्याचे मार्गही बंद आहेत. थोडेंसें गाणें, वाद्यें वाजविणें, कामापुरतें लिहिणें वाचणें, आणि शिवणकाम हीच काय ती त्यांच्या विद्वत्तेची परमावधि आहे. त्यांस कोणत्याही प्रकारचें सामाजिक किंवा राज्यकारणी स्वातंत्र्य नाहीं. त्यांस दैवयोगानें वैधव्य किंवा दारिद्य प्राप्त झालें, तर उदरनिर्वाह चालविण्यास शिवणकाम; स्वैपाकीणपणा; हलक्या प्रतीची (गृहस्थांच्या घरांतून) चाकरी, आणि असेच कांहीं तरी इतर काम किंवा पुनर्विवाह, व स्वेच्छेविरुद्ध विवाह करणें, यांवांचून गत्यंतर नाहीं. ह्या देशच्या कायद्यांत स्त्रियांचें अस्तित्व मुळींच ओळखलें जात नाहीं. **त्या केवळ इतर विकत घेतलेल्या दासांप्रमाणें, पुरुषांच्या बंद्या आहेत.** राज्यकारणीं गोष्टींत आणि कायद्याच्या नजरेंत ह्या गोष्टीस अपवाद नाहीं. समाजांत एकाद दुसरा अपवाद सांपडेल, पण तोही फार विरळा.' ह्यारिएट् मार्टिनोनें अशा पुष्कळ गोष्टी आपल्या पुस्तकांत लिहून ठेविल्या आहेत, त्या सर्व फार महत्त्वाच्या असूनही, स्थल आणि समय ह्यांच्या अभावामुळें येथें उतरून घेतां येत नाहींत. "त्या केवळ विकत घेतलेल्या दासांप्रमाणें पुरुषांच्या बंद्या आहेत," ह्या एका वाक्यांत पन्नास साठ वर्षांखालीं एतद्देशीय स्त्रियांची स्थिति किती शोचनीय आणि भयंकर होती हें चांगलें बिंबलें आहे. अशा स्थितींतून ज्यांनीं आपला उद्धार करून घेण्याचा प्रयत्न केला त्यांचें धैर्य, श्रमसहिष्णुता, आणि दीर्घोद्योग ह्यांचें वर्णन करायाला एकादी सरस्वतीच पृथ्वीवर अवतरली पाहिजे; माझ्यासारख्या अल्पमति मनुष्याच्यानें त्याचें यथार्थ वर्णन करवणार नाहीं. आजपर्यंत परोपकारी दयाळू लोकांनीं मोठालीं संकटें सोसून, जीं (दासांचे दास्यमोचन, मद्य-

पाननिषेधकमताचा प्रसार इत्यादि) मोठाली कृत्यें केलीं, त्या सर्वांपेक्षा हे स्त्रियांच्या उद्धाराचें कृत्य फारच कठिण होतें. कारण, दासास गुराप्रमाणे विकत घेऊन, मजुरी दिल्यावाचून त्याकडून काम करविणे व त्याच्या ऐहिक पारलौकिक उन्नतीस विघ्न आणणें, हे फार निंद्य आणि क्रूर कर्म आहे, ही गोष्ट उघड आहे. मद्यपानादिक व्यसनांनी मनुष्याच्या शारीरिक व मानसिक-स्वास्थ्याची हानि होते, हेही सर्वांस कळते. ह्या गोष्टीपासून होणारी अनिष्टें सर्वांस प्रत्यक्ष दिसण्याजोगी आहेत; परंतु स्त्रियांच्या दास्यापासून उद्भवणारीं अनिष्टे सहसा ध्यानात येत नाहीत. ती अंतर्गूढ हृद्रोगाप्रमाणें वर न दिसतां, आतल्या आत मनुष्यजातीचें काळीज जाळून टाकीत आहेत. स्त्रिया दास्यांत नसून, त्यांची स्थिति जशी असावी तशीच आहे, असे बहुतकरून सर्वांस वाटते. स्त्रियांवर कांहीं जुलूम होत नाहींत व त्यांची स्थिति आतां आहे, ह्याहून निराळी असू नये, हा समज सर्वांच्या मनांत इतका दृढ होऊन गेला आहे कीं, याच्या वाईटपणाबद्दल नुसती कल्पना देखील कोणाला सुचणे असंभवनीय वाटते. फार तर कशाला, पण स्वतः स्त्रिया देखील आपली स्थिति असावी तशीच आहे, असें समजतात. मागे अमेरिकेमध्ये आफ्रिकेंतील सिद्दी लोक दास्यांत होते, तेव्हां त्यांपैकीं पुष्कळांच्या मनाची स्थिति अशीच होती. आपण दास्यांत आहों, तरी ह्यातच आपणाला सुख आहे; आपण सर्वांशी हीनदीन आहों व आपण ज्याच्या आश्रयात असू तो आपल्यास मारो किंवा तारो, तरी त्याच्यावाचून आपल्यास गत्यंतर नाहीं, असा समज होऊन, त्याने किती जरी आपला अपमान केला, तरी तो निमुटपणे सोसून घ्यावयाचा. ह्या प्रकारची स्थिति मनुष्यास प्राप्त होणे, म्हणजे त्याच्या दास्याची परमावधि झाली म्हणावयाची. ज्याच्या योगाने योग्य स्वाभिमान आणि स्वातंत्र्येच्छा ह्या परमेश्वरानें मनुष्य-

जातीला दिलेल्या दोन अमोलिक देणग्यांचा असा नाश होतो, तें दास्य किती वाईट आहे, ह्याचें नुसतें अनुमान देखील करवत नाहीं !

"कोणत्याही जातींतील किंवा धर्मातील स्त्रियांच्या स्थितीवरून त्या जातीच्या महत्त्वाची व त्या धर्माच्या योग्यतेची परीक्षा करावी," असें पुष्कळ पाश्चात्य ज्ञानी विद्वानांचें मत आहे तें खरें आहे. स्त्रिया ह्या जात्या पुरुषांपेक्षां दुर्बल असून, स्वभावतः सहनशील असतात; त्यामुळें त्यांचे नैसर्गिक हक्क बळकावून त्यांस आपल्याला पाहिजे तशा स्थितींत ठेवणें, पुरुषांस अति सुलभ जातें, परंतु नीतिदृष्ट्या पाहिलें असतां अंगबळ हें खरें बळ नसून, आपला शेजारी दुर्बळ आहे म्हणूनच त्याचे हक्क बळकावणें, हेंही थोर स्वभावाचें लक्षण नव्हे. प्राचीन व अर्वाचीन काळच्या अर्धवट रानटी किंवा पुरत्या रानटी मनुष्यांतून बहुशः अंगबळाचेंच प्राधान्य असलेलें दिसून येते. "बळी तो कान पिळी" हीच त्यांची नीति; आणि न्यायान्यायाचा विचार न करितां तिला अनुसरून ज्याच्या मणगटांत जोर असेल त्यानें एकाद्याचे राज्य बळकावले, म्हणजे तोच राजा बनतो. प्राचीन काळी शूर योद्ध्यांस देववत् मान देण्याची जी चाल होती आणि अजूनही आहे, तिचा उद्भव तरी ह्याच नीतींत झालेला आहे. ह्याच नीतीच्या उपासकांस शांतीपेक्षां युद्धाची गोडी ज्यास्ती असते. शस्त्राच्या व बाहुबलाच्या मदतीनें जो सिद्ध झाला, तोच सिद्धांत आणि तोच न्याय असें ते मानितात; परंतु कोणत्याही देशांत ज्ञानाची व सौजन्याची जसजशी उन्नति होते, तसतशी पाशवबळाची थोरवी कमी होत जाऊन, लोक मणगटाच्या जोरापेक्षां बुद्धिबळ श्रेष्ठ असें मानू लागतात, व अरण्यपंडितांच्या लठ्ठ शास्त्रीन्यायापेक्षां शिष्टाचारसंमत, युक्तियुक्त गोष्टींस वरिष्ठ पद देतात. असे लोक, कोणी आपल्यापेक्षां कमकुवत आहेत म्हणूनच त्यांची मालमत्ता व हक्क बळकावून घेणें, यास न्याय म्हणत नाहींत. दुर्बलांचें रक्षण करणें, कोणी

आपला अपराध केल्यास त्याचें वाईट न करितां त्यास क्षमा करणें, अंगांत पुष्कळ बळ असलें तरी उद्धटपणानें न चालतां नम्रतेनें वागणें; ह्यास न्याय म्हणूं लागतात. ह्यावरून जसजसे ज्ञान वाढते व लोकांची उन्नति होत जाते; तसतसे त्याच्या अंगी सौजन्य व सुनीति वाढत जाते, हे स्वाभाविक आहे. ह्याच कारणाने स्त्रिया जात्या दुर्बल म्हणून त्यांवर पाहिजे तसा अधिकार चालवावा, असा जो सांप्रदाय आहे तो रानटी असून, मनुष्य जसजसे सज्ञान होऊन सुधारत जातात, तसतसे ते स्त्रियांच्या शारीरिक दुर्बलतेकडे न पाहता त्यांच्या गुणांस अधिकाधिक मान देऊन, त्यांस उच्च पदास चढवितात. इतर गोष्टींप्रमाणेच स्त्रियांविषयींही त्यांचे निकृष्टमत बदलून, त्यांच्या मनांत पूज्यबुद्धि उत्पन्न होते. ह्यास्तव एकाद्या देशांतील स्त्रियांच्या स्थितीवरून त्याच्या उन्नतीची परीक्षा सहज करितां येते.

इंग्लंडची आणि त्याच देशांतून इकडे आलेल्या अमेरिकन् लोकांची सामाजिक स्थिति सर्वोत्तम आहे; कारण त्यांच्या स्त्रियांस सर्वत्र बहुमान मिळतो व त्यांच्यांत स्त्रियांस व पुरुषांस समान जाणतात, असे एतद्देशीय लोकांचे म्हणणें आहे. आणि जे ख्रिस्तीधर्माचे अभिमानी आहेत, ते म्हणतात कीं, स्त्रियांस उत्तमत्व प्राप्त झाले हे ख्रिस्तीधर्मामुळे; कारण, इतर धर्मी लोकांमध्ये स्त्रियास अगदींच मान मिळत नाहीं. एकाद्या जातीने ख्रिस्ती धर्माचे ग्रहण केले म्हणजे लागलीच त्यांतील स्त्रियांची उन्नति होते. ह्या दोन्हीं गोष्टींत बराच तथ्यांश आहे, तरी असत्याचा अंशही बराच आहे, असे विचाराअंतीं कळून येईल. ख्रिस्ती म्हणविणाऱ्या सगळ्या जातींच्या लोकांमध्यें स्त्रियांची स्थिति एकाच प्रकारची आहे असे नाहीं; रशियन, इटालियन, ग्रीक्, फ्रेंच्, स्विस्, फिनिश्, इंग्लिश्, अमेरिकन् इत्यादि सर्व लोक ख्रिस्ती आहेत; परंतु त्या जातींच्या बायकांच्या स्थितींत

पुष्कळ अंतर आहे. आपण एकाद्या धर्माचे अनुयायी म्हणवून घेणें आणि त्या धर्माचें आचरण करणें ह्या दोन्ही गोष्टी अगदीं निराळ्या आहेत. ह्या देशांतील बहुतेक सर्व लोक आपल्यास खिस्ती म्हणवून घेतात, परंतु ते सगळे खिस्ताच्या उपदेशाप्रमाणें आचरण करीत नाहींत. खिस्तानें ज्या धर्माचा उपदेश व ज्या चालींचा प्रसार केला, त्यांत त्याने बायकांस एक व पुरुषांस दुसरा असा भेद मुळीच केला नाहीं; परंतु तो समदर्शीपणा इकडील सर्व लोकांस मान्य नाहीं. स्त्रियांची योग्यता जाणण्यांत व त्यांस वागविण्यांत कोणी खिस्तानें, कोणी पौलसाचें कोणी मोशेचें. आणि कोणी सैतानाचें मत आपल्यास मान्य आहे. असें आचरून दाखवितात; परंतु ते सगळेच आपल्यास खिस्तीमत मान्य आहे असे म्हणून दाखवितात. स्वतः खिस्ताचा, व त्यास अनुसरून चालणाऱ्या पौलसाचा खिस्ती धर्म म्हणतो कीं, खिस्तांत पुरुष आणि बायको असा भेद नाहीं, तर सर्व लोक परमेश्वराचीं लेकरें आहेत; परंतु हल्लीं ह्या देशीं चालू असलेल्या बहुतेक मतांत, बायका पुरुषांपेक्षां अवर मानिल्या जातात. त्यांस धर्मासनावर चढून पुरुषांप्रमाणें उपदेश करण्याचा अधिकार व संस्कारादि धर्मकृत्यें करविण्याचा अधिकार नाहीं; त्यांचा विवाह होतांना "मी आपल्या भ्रताराची आज्ञा पालन करीन," अशी शपथ घ्यावी लागते; नवरा बायकोच्या शिरःस्थानीं आहे, असें धर्मोपदेशकां (पुरुषां) चें सांगणें आहे. ह्यास्तव आतां इंग्लंडांत आणि ह्या देशांत स्त्रियांस जें स्वातंत्र्य जें उच्चपद आणि जी प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे ती आमच्या धर्माच्या योगानें असें सर्वच खिस्ती म्हणविणाऱ्या लोकांचें म्हणणें आहे, तें खोटें आहे. ज्या धर्माच्या योगानें स्त्रियांस हें श्रेष्ठ पद मिळालें, त्याला ह्या निरनिराळ्या मताच्या लोकांनीं "आमचा" असें विशेषण न देतां "सद्धर्म" किंवा "खिस्ताचा धर्म" (चालू असलेला खिस्ती धर्म नव्हे) असें म्हटल्यास, अधिक शोभेल. चालू अ-

सलेला खिस्ती धर्म हा वेळोवेळीं लोकमताच्या कलाप्रमाणें बदलत जातो. त्याला एकाद्या मेणाच्या गोळ्याप्रमाणें चापूनचोपून आणि मळून, लोकमताला आणि आपल्याला पसंत पडेल तशी त्याची आकृति करण्याची निरनिराळ्या मतांच्या धर्माचार्यांची पूर्वापार चाल चालत आली आहे. ह्या भटांनी खिस्ती धर्माच्या किती निरनिराळ्या आकृति केल्या आणि त्याचे अर्थ कसकसे बदलले, हें एतद्देशीय दासांच्या आणि स्त्रियांच्या इतिहासांत चांगले दिसून येते.

सुमारे दोनशे वर्षांपूर्वी जो एक क्केकर् नांवाचा सांप्रदाय निघाला, त्यांतील लोकांमध्यें निदान धर्माच्या गोष्टींत तरी असा भेद केलेला नाहीं. त्यांच्या मतें बायका आणि पुरुष यांवर परमेश्वराची सारखीच ममता आहे. बायका असोत किंवा पुरुष असोत, ज्यांची जशी योग्यता असेल, त्या मानानें परमेश्वर त्यांच्या हृदयांत प्रेरणा करतो. म्हणूनच ज्यास ईश्वरी प्रेरणा झाली, त्यानें किंवा तिनें उपदेश करावा असे त्यांचे मत आहे; परंतु इतर गोष्टींत क्केकर् सुद्धां स्त्रिया पुरुषापेक्षां कमी योग्यतेच्या आहेत, असे मानीत होते. इ० स० १८४० त लंडन शहरामध्ये "पृथ्वीची दास्यनिषेधक सभा" जमली, तेथे अमेरिकेहून लुक्रेशिया माट् आणि दुसऱ्या कित्येक प्रमुख स्त्रिया "अमेरिकन् दास्यनिषेधक सभेच्या" प्रतिनिधि होऊन गेल्या होत्या. त्या सभेंत पुष्कळ क्केकर मताचे लोक असून, कोणी जोसेफ् स्टर्ज् नांवाचा प्रसिद्ध क्केकर गृहस्थ अध्यक्षस्थानीं होता. तरी त्यानें अशा परोपकारी कृत्याच्या विचारार्थ जमलेल्या सभेत, ज्या स्त्रियांनी दास्य निषेधक सभेच्या चाकरींत तनमनधन समर्पून आपले प्राणसुद्धां धोक्यांत घातले, त्यांस प्रतिनिधि पद देण्याचे नाकारले. ह्यास कारण काय, तर "ब्रिटिशांची चाल" म्हणून उत्तर मिळाले. परवां (मे. इ० स० १८८८त) न्यूयार्क शहरांत मेथडिस्ट् सांप्रदायाच्या आचार्यांची आणि गृहस्थांची सभा भरली होती.

पुष्कळ ठिकाणच्या मेथडिस्ट् मंडळ्यांनीं आपापले प्रतिनिधि ह्या महासभेस पाठविले होते; त्यांत पांच प्रसिद्ध स्त्रिया प्रतिनिधि होऊन आल्या होत्या. परंतु त्यांस ह्या सभेंत योग्य स्थळ मिळालें नाहीं. ह्याचें कारण त्या बायका, ह्यावांचून दुसरें कांहीं नाहीं. एथे एक गोष्ट ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे, ती अशी कीं, मेथडिस्ट् सांप्रदायी लोकांत दोन तृतीयांश बायका असून, त्यांच्याच जिवावर त्या मंडळींतील बहुतेक सर्व आचार्यांचा चरितार्थ आणि मंडळीचीं धर्मकृत्यें चालून असतात. इतर सांप्रदायांच्या मंडळ्यांसही हीच गोष्ट लागू आहे. धर्म आणि परोपकाराचीं कृत्यें करावयाचीं झालीं, म्हणजे त्यांकरतां पैसा गोळा करण्याचें काम बहुतकरून बायकांच्याच अंगावर पडते. त्या आपलें घरचें किंवा चरितार्थ चालविण्याकरितां धरलेलें इतर काम करून, मिळेल त्या वेळांत कापडें शिवून, कशीदा काढून, चमत्कारिक सुंदर वस्तु निर्माण करून, घरोघर जाऊन लोकांच्या मनधरण्या करून, असे करवतील तितके उपाय करून, दानधर्माकरितां आणि परोपकारार्थ पैसा आणि वस्तू यांचा संग्रह करून, कोट्यावधि रुपये जमा करतात. मग त्या पैशाचा विनियोग कसा व्हावा ह्याबद्दल मत द्यायाचें तें मात्र पुरुषांनीं, आणि त्या धर्मकृत्यांच्या व्यवस्थेकरतां योजिलेल्या मंडळ्यांचे अध्यक्ष व उपाध्यक्ष वगैरे सगळे पुरुष. चिटणीशी आणि दुसरीं चेंगट कटाळवाणीं कामें करणाऱ्या सगळ्या बायका असायाच्या. मेथडिस्ट् मंडळीचा हा न्याय, ह्या एकुणिसाव्या शतकांतील सुधारणेच्या स्वच्छ सूर्यप्रकाशांत, किती सुरेख दिसतो पण! कंग्रिगेशनल् क्वेकर्, युनिटेरियन्, युनिवर्सलिस्ट्, आणि मेथडिस्ट् संप्रदायाची एक उन्नतिशीला शाखा, अशा कित्येक संप्रदायांवांचून इतर संप्रदायांच्या ख्रिस्ती मंडळ्यांतून बायकांना देवळांत उपदेश करण्याची मोकळीक नाहीं; कारण काय म्हणाल तर त्या बायका! पौलसाने करिंथकरांस लिहिलेल्या पत्रांत, एके ठिकाणीं "तुमच्या बायका मंडळींत मौन राखोत," असें लिहिलें आहे; म्हणून बायकांस—मग त्या

पाहिजे तशा शुद्ध असोत, विद्वान् असोत, वक्तृत्वसंपन्न आणि गुणवती असोत. पुरुष उपदेशकांपेक्षां शंभर पट उत्तम असोत, पण त्या बायका एवढाच त्यांचा दोष; ह्यामुळें त्यांना धर्मोपदेश करण्याची ईश्वरी प्रेरणा झाली, तरी—तुम्हीं तोंड झांकून चुप बसा, म्हणून पुरुष आज्ञा करितात.

एतद्देशीय स्त्रियांच्या सुदशेचा उदय होऊं लागून अद्यापि साठ वर्षें झालीं नाहींत, पण इतक्या थोड्या अवकाशांत त्यांच्या उद्योगाचीं व दीर्घप्रयत्नाचीं पुष्कळ उत्कृष्ट फळें त्यांस मिळूं लागलीं आहेत. ह्यारिएट् मार्टिनोनें ज्या काळीं इकडील बायकांविषयीं असें लिहिलें कीं, "त्या केवळ इतर विकत घेतलेल्या दासांप्रमाणे पुरुषांच्या बंद्या आहेत. राजकारणी गोष्टींत आणि कायद्याच्या नजरेत ह्या सिद्धांतास अपवाद नाहीं." तेव्हा सुद्धां एखाद दुसऱ्या बायकोनें आपल्या जातीचा अपमान झालेला पाहून, हा अन्याय आहे, असें अमेरिकन् समाजास कळविण्याचा प्रयत्न केला होता. शंभर वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध राबर्ट् ली ह्यांच्या बहिणीनें वर्जिनिया संस्थानांत, आणि जान् आडम्स् ह्यांच्या पत्नीनें मासचूसेट्स् संस्थानांत सरकारी कामदारांस असें स्पष्ट सांगितलें कीं, स्त्रियांना राजकारणी गोष्टींत आपलें मत देण्याचा अधिकार नाहीं; तेव्हां आपण कर देणार नाहीं. परंतु तेव्हां त्या गोष्टींकडे फारसें कोणीं लक्ष्य दिलें नाहीं. पुढे १८३० त ह्या देशांत दासविरोधी मताचा प्रादुर्भाव होऊं लागला, तेव्हांपासून स्त्रियांच्या स्थितीची सुधारणा ह्या गोष्टीस चांगलें रूप येऊं लागलें. इ० स० १८३२त विलियम् लोइड् ग्यारिसन् ह्यानें प्रथम दास विरोधी मंडळी स्थापिली. त्यानें व वेंडेल् फिलिपस् व दुसऱ्या कित्येक मोठ्या प्रसिद्ध वक्त्यांनीं हबशी जातीच्या बायकापुरुषांस गुलाम करणें उचित नाहीं, ह्या विषयावर शेकडो हजारों सभांमधून भाषणें केलीं. त्यांत त्यांनीं अफ्रिकन् लोकांच्या दास्यास विरुद्ध अशीं जीं प्रमाणें सांगितलीं, तींच स्त्रियांच्या दास्यस्थितीसही त-

शीच लागू होतीं. हें जाणून कांहीं शूर साहसी स्त्रियांनीं हबशी दासांबरोबर आपल्या जातीचाही कैवार घेऊन सभांतून भाषणें करायाचा क्रम चालविला.

इ०स० १८३२ हें वर्ष सोन्याचें वर्ष म्हटलें पाहिजे. त्यांत दासांच्या दास्यशृंखलेला मोठा धक्का बसून, ती तुटण्यास आरंभ झाला. त्याच प्रमाणें स्त्रियांच्या दास्याचें व नीच स्थितीचें आदिकारण जें अज्ञान, त्यालाही क्षयरोग लागला. त्याच सुवर्षांत ओहायो संस्थानांतील ओबर्लिन् गांवीं "ओबर्लिन् कॉलेज्" म्हणून एका मोठ्या विख्यात विद्यालयाची स्थापना झाली. त्या विद्यालयाच्या स्थापकांनीं काळा, गोरा, पिवळा, इत्यादि कातडीचे रंग आणि स्त्रीपुरुष जाती ह्यांवरून वरिष्ठविद्याध्ययनाविषयीं मनुष्याची योग्यायोग्यता ठरवून तारतम्य न करतां, ज्या कोणास विद्या शिकण्याची हौस असेल, त्याला किंवा तिला ती उदारपणें शिकवावी असा नियम केला. एतद्देशीय स्त्रियांच्या सुदशेचा उदय होऊं लागून अद्याप फार वर्षें झालीं नाहींत, पण आतां दिवसेंदिवस त्यांच्या भाग्यसूर्यास अधिकाधिक तेज येऊं लागलें आहे. ह्यापुढें थोडक्याच वर्षांनीं त्यांस पुरुषांप्रमाणेंच सर्व हक्क मिळून, हें युनाइटेड् स्टेट्स्चें राष्ट्र पूर्ण लोकसत्ताक साम्राज्य होईल, अशीं सुचिन्हें दिसूं लागलीं आहेत. सामाजिक व राजकारणी गोष्टींत दिवसेंदिवस स्त्रियांचें पाऊल पुढें पुढें पडत चाललें आहे. गेल्या पन्नास साठ वर्षांत कोणकोणत्या गोष्टींत त्यांचें पाऊल पुढें पडलें व त्यापासून समाजास कसकसे फायदे झाले, आणि हल्लींची त्यांची स्थिति कशी आहे ह्याची माहिती, हा ह्या अध्यायाचा प्रतिपाद्य विषय आहे.

विद्या.

उन्नतीचें आदिकारण विद्या. ही विद्या एतद्देशीय स्त्रियांस थोडी बहुत मिळूं लागून साठ वर्षें झालीं. मेरी वुल्स्टन्क्राफ्ट ह्या इंग्लिश स्त्रीनें इं-

ग्लंडांतील स्त्रियांस विद्या मिळावी, असे प्रसिद्धपणे म्हणून दाखविल्यास नुक्तीं शंभर वर्षे होत आलीं आहेत. इ०स० १७८९ त ह्या बाईने असें उघड म्हणून दाखविलें कीं, ह्या काळी इंग्लंडांतील स्त्रियांच्या उन्नतीस जो मोठा अडथळा आहे, तो विद्याभाव होय. त्यास विद्याध्ययन करण्याचा प्रतिबंध असणें उचित नाही. इ०स० १७९९ त ह्याना मोर् ह्या बाईनें बरेच ग्रंथ लिहून, स्त्रियास विद्या मिळणे उचित आहे, असे आपले मत प्रसिद्ध केलें. इ०स० १८०९ त सिडनी स्मिथ् ह्या गृहस्थाने स्त्रीशिक्षणास अनुकूल असे आपले मत ग्रंथरूपाने लोकसमाजापुढे आणिले. इ० स० १७८९ पासून १८०९ पर्यंत ही विशी पाश्चात्य स्त्रीशिक्षणाच्या इतिहासाची प्रस्तावना, म्हटल्यास चालेल. ह्या वीस वर्षांत कित्येक स्त्रियांच्या आणि पुरुषांच्या हृदयांत स्त्रीशिक्षण चोहोकडे चालू व्हावे, ह्या इच्छेचा अंकुर फुटून, त्याला दिवसेंदिवस बळकटी येऊ लागली.

इ०स० १८१९ ह्या सालांत एमा विलर्ड् ह्या अमेरिकन् बाईने प्रथम आपल्या देशभगिनींस विद्याशिक्षण मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. ह्या वर्षी तिने न्यूयार्क संस्थानाच्या कायदे कानू करणाऱ्या मंडळीस अर्ज धाडून, सदरील मंडळीने स्त्रियांकरतां शाळा स्थापावी, म्हणून विनंति केली, ह्या मितीपासून अमेरिकन् स्त्रियांच्या वरिष्ठ शिक्षणाच्या इतिहासास आरंभ झाला, असे म्हणतां येईल. पण ह्या काळापासून स्त्रियांस वरिष्ठ शिक्षण मिळूं लागले नव्हते. इ०स० १८३१ पर्यंत बहुतेक सर्व स्त्रीशिक्षणाचे पक्षपाती. 'स्त्रियांस साधारण शिक्षण मिळावें; वरिष्ठ शिक्षणापासून त्यांस फायदा होणार नाही इतकेच नव्हे; तर त्याच्या योगाने स्त्रियांची स्वाभाविक नम्रता व सौंदर्य आणि समाजामध्ये त्यांची उपयोगिता जाऊन, त्या उद्धट, निष्काळजी आणि विचारशून्य होतील,' असेच म्हणणारे होते. इ०स० १८३२ त ओहायो संस्थानच्या ओर्बालिन् विद्यालयांत स्त्रियांस पुरुषांच्या बरोबरीनें वरिष्ठ शि-

क्षण मिळण्याची सोय झाली. ओबर्लिन् विद्यालयाच्या स्थापकांनीं स्त्रियांच्या कमी योग्यतेविषयींचे प्रचारांत असलेले रानटी समज झुगारून देऊन, जगास उत्तम कित्ता घालून दिला. मासचूसेट्स् संस्थानची राजधानी बोस्टन् ही नगरी युनाइटेड् स्टेट्सचें प्राचीन विद्यापीठ, अशी तिची आख्या आहे. बोस्टन्चे विद्वान् म्हणजे सगळ्यांत उत्तम, उन्नतीच्या, लोकहिताच्या वगैरे कामीं त्यांचें पाऊल सगळ्यांपुढें असावयानें, असा लोकांचा समज आहे. पण बोस्टन् शहरांत इ. स. १८७८ पर्यंत मुलींकरतां एक देखील वरिष्ठ शाळा स्थापिली नव्हती. अमेरिकेंतील सर्वोत्कृष्ट विश्वविद्यालयाचें मुकुटरत्न म्हणविणारें हावर्ड् विद्यालय (केंब्रिज् मासचूसेटस् येथें) पुरुषांकरितां स्थापित व उत्तम दशेस प्राप्त होऊन सवाशें वर्षे झाल्यावर, मासचूसेट्सच्या मुलींना सगळ्यांत निकृष्ट अशा शाळागृहांत प्रवेश करण्याची परवानगी मिळाली. ही गोष्ट ध्यानांत ठेवून एतद्देशीय स्त्रीशिक्षणाच्या (अगदीं अर्वाचीन कालीं प्रारंभ झालेल्या) इतिहासाचें विवेचन केलें, म्हणजे स्त्रियांनीं इतक्या थोडक्या काळांत विद्यागणांमध्ये केवढाले पराक्रम केले हें पाहून मन आश्चर्यानें थक्क होतें. आतां युनाइटेड् स्टेट्स्च्या स्त्रीशिक्षणांत जी एवढी उन्नति झालेली आपल्या दृष्टीस पडते, ती म्हणजे अगदीं निर्विघ्नपणें झाली असें कोणी समजूं नये. स्त्रियांनीं एखादें नवीन पुस्तक वाचण्यास घेतलें, किंवा एखादी नवी विद्येची शाखा शिकण्याचा आपला मानस लोकांस कळविला कीं, लागलींच चोहोंकडे वर्तमानपत्रांतून, उपदेशकांच्या वेदींतून, व्याख्यानकर्त्यांच्या मुखश्रींतून, धर्मसभांच्या जाहीरनाम्यांतून, शेजाऱ्यापाजाऱ्यांच्या नाकाडोळ्यांतून आणि जिह्वाग्रावरून, शिव्यागाळी, निंदा, टीका, नाक मुरडणें, कटाक्षविक्षेप, इत्यादिकांचा भडिमार होत असे; आणि अद्यापि होत आहे. जिच्या अंगीं स्वाभाविक शुद्धता असून जिला सनातन सत्याचें पाठबळ आहे; अशाच गोष्टीला केवळ वर सांगितलेल्या वज्राश्मवृष्टीचा भ-

बिमार साहून, आजपर्यंत वांचून राहण्याची आशा होती. ह्या पन्नास वर्षांत सगळ्या प्रकारच्या लहान थोर धर्माचार्यांनीं, वैद्यांनीं, शास्त्रवेत्त्यांनीं, तत्त्वज्ञान्यांनीं, पुरुषशिक्षकांनीं, विद्यालयाध्यक्षांनीं वर्तमानकर्त्यांनीं व लोकमतप्रवर्तकांनीं, स्त्रीशिक्षण हें धर्मशास्त्र, शारीर, तत्त्वज्ञान, लोकरीति अर्थशास्त्र इत्यादिकांस अनुसरून आहे किंवा नाहीं; तें चालू झाल्यास राष्ट्राचें हित होईल किंवा अहित होईल; ह्या गोष्टींचा निरनिराळ्या तऱ्हेनें विचार करून, त्यास कसोटीस लावून पाहिलें. आतां त्यांस खऱ्याशीं टक्कर देणें कठिण वाटूं लागलें, म्हणून मोठ्या नाखुशीनें स्त्रियांस थोडें बहुत विद्याशिक्षण मिळाल्यास चिंता नाहीं, असें म्हणून टाकलें.

युनाइटेड् स्टेट्सच्या पश्चिम भागांत कालराडो नांवाचें संस्थान आहे; त्यांत ' राकी ' नांवाच्या भरींव, शुद्ध दगडी, अचल पर्वतांच्या उंच रांगा अनंतकाळापासून अमेरिका भूमीवर पडून राहिल्या आहेत. ह्या पर्वतांच्या रांगा फोडून आरपार वाट खणून त्यांमधून जाणें, हें असंभवनीय दिसतें. एकाद्या लहानशा ओढ्यासारख्या नदीस पर्वत फोडण्याची शक्ति कोठून असणार! पण पाहा हें केवढें आश्चर्य आहे तें ? आर्क्यान्सस् नदी मुकाट्यानें राकी पर्वतांतून वाट काढून, जाण्यास निघाली. तिचा अचाट निश्चय पाहून, समुद्रास, सरोवरांस आणि सपाट भूमींतून वाहणाऱ्या नदनद्यांस सखेदाश्चर्य वाटलें असेल, आणि त्या गगनचुंबी राकी पाषाणराशीस तिची कींव आली असेल. लहानसहान पर्वतांनीं तिचें दुस्साहस पाहून, तिची निंदा व निर्भर्त्सना केली असेल. पण आर्क्यान्सस् नदीनें कोणाच्या बोलण्याकडे लक्ष्य दिलें नाहीं. ती लहान बारीक दुर्बळ नदी होती, पण तिचा निश्चय पर्वतांससुद्धां आपल्या पुढून उचलून पलीकडे झुगारून देण्यास समर्थ होता. तिनें आपल्या दीर्घ प्रयत्नानें व निश्चयबलानें राकी पर्वतास सुद्धां हरविलें. त्या अभेद्य अखंड पाषाणराशीशीं टक्कर मारून चिमुकल्या

आर्क्यान्सस्नें राकी पर्वतांची रांग आरपार फोडून आपल्यास पाहिजे तशी वाट करून घेतली! शाबास आर्क्यान्सस्ची. आणि शाबास अमेरिकन् स्त्रियांची. त्यांनीं ह्या लहानशा नदीप्रमाणें आपण दुर्बल असून, शस्त्रास्त्रांचें, पैशाचें, लोकमताचें, किंवा धर्मसंप्रदायांचें पाठबळ आपल्यास नसतांही, केवळ दीर्घप्रयत्नाच्या व निश्चयाच्या बळानें, राकी पर्वतांहून शंभरपट थोरल्या कठिण, अलंघ्य, अभेद्य अशा हजारों विघ्नांशीं टक्कर मारून, त्यांच्या आरपार बोगदे पाडून, आपल्यास पाहिजे तशी वाट काढून घेतली; मी आणखी एकवार म्हणतें, शाबास अमेरिकन स्त्रियांची!

पंचवीस तर काय, पण दहा वर्षांमागें सर्वतोमुखीं ऐकूं येणाऱ्या व त्या काळीं सर्वसंमत असलेल्या स्त्रीशिक्षणविरोधी वादांस, आतां बरीच उतरती कळा येऊं लागली आहे. विद्याशिक्षण मिळाल्यावर स्त्रिया उद्धट होतील; गृहकृत्याची व मुलांबाळांची व्यवस्था करण्यांत हयगय करतील; मग त्यांस स्वैपाक करितां येणार नाहीं; उत्तम विद्या शिकून विद्यालयांच्या परीक्षा उतरून, आरोग्य घेऊन अध्ययनसमुद्रांतून पार पडण्यास पुरेल इतकें शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक बळ त्यांच्या अंगीं नाहीं; त्या विद्यासंपन्न होऊन रोजगार धंदे करूं लागल्यास, पुरुषांस घरांत बसून राहावें लागेल; पुरुषांचे रोजगारधंदे बुडतील; जगांत सर्वत्र महाप्रलय होईल; इत्यादि आक्षेप आतां मरूं लागून, त्यांचीं प्रेतें खोल धडग्यांत पुरलीं जात आहेत. सदरील आक्षेपांपैकीं एखाददुसऱ्याचें भूत मधून मधून लोकसमाजापुढें येऊन, भितऱ्या माणसांस भेदरून टाकतें; पण त्याच्या अंगीं अस्थि, मज्जा, मेंदु आणि जीवित यांचा अत्यंताभाव असल्यामुळें, तें लवकरच शून्यांत मिसळून अदृश्य होतें!

हल्लीं (१८८८ त) युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें स्त्रियांस वरिष्ठ व साधारण, शिक्षण मिळण्याच्या ज्या सोई आहेत, त्यांत विद्यालयें ही मुख्य व उत्तम

प्रतीची सोय असून, ज्ञानवर्धक सभा, नियमित व्याख्यानें, पत्रव्यवहारा-च्या द्वारे शिक्षण देणाऱ्या मंडळ्या, आणि कांहींक विश्वविद्यालयांतून नेम-लेल्या परीक्षा, ह्या चार दुय्यम प्रतीच्या सोई आहेत. इ० स० १८८६ त ज्या विद्यालयातून स्त्रियास वरिष्ठ व उपयोगी शिक्षण मिळत होत त्यांचा तपशील येणेप्रमाणेः—

केवळ स्त्रियाकरताच स्थापलेली वरिष्ठ विद्यालये (कालेजे)	२६६
स्त्रियास आणि पुरुषास बरोबरीनें जेथे एकाच प्रकारचे वरिष्ठ शिक्षण मिळतें, असलीं वरिष्ठ विद्यालये.	२०७
पुरुषाकरता स्थापलेली पण जेथे स्त्रियास अध्ययन करता येते, अशीं यंत्रशास्त्रीय आणि कृषिविद्यालये.	१७
शास्त्रीय विद्यालें.	३
वैद्यविद्यालये.	३६
एकंदर विद्यालयें.	५२९
पैकीं केवळ स्त्रियाकरता स्थापिलेल्या विद्यालयातून शिकत असलेल्या विद्यार्थिणी.	२७१४३
पुरुषाबरोबर शिकत असलेल्या विद्यार्थिणी.	८८३३
या दोन्हीं मिळून वरिष्ठ विद्या आणि शास्त्रीयज्ञान संपादित असलेल्या विद्यार्थिणी....	३५९७६

ह्याशिवाय मध्यम प्रतीचे शिक्षण जेथे मिळते, अशा बहुतेक राष्ट्रीय पाठशाळांतून मुलींस विद्या शिकता येते. ह्यापैकीं, राष्ट्रीय शिक्षक-

विद्यालये.	११७
स्वतंत्र (लोक स्थापित) शिक्षकविद्यालये.	३६

ह्यांतुन शिकणाऱ्या विद्यार्थिणी, एकंदर २७,१८५ आहेत.

प्राथमिक आणि साधारण प्रतीच्या सार्वजनिक शाळा आणि बहुतेक

सगळीं राष्ट्रीयहाइस्कुलें, यांतून मुलांस आणि मुलींस बरोबरीनें आणि एकाच प्रकारचें शिक्षण मिळतें. सत्तर वर्षांपूर्वी मुलींकरितां प्राथमिक शि-

१ इ. स. १८१८ ह्या सालांत युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें मुलांप्रमाणेंच मुलींकरतां प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा स्थापन झाल्या. तेव्हांपासून आज सुमारें सत्तर वर्षांमध्यें एतद्देशीय स्त्रियांचें पाउल शिक्षणांत पुढें पडत जाऊन, आतां सहस्त्रावधि उत्तम विद्याबुद्धिसंपन्न स्त्रिया ह्या देशांत रत्नाप्रमाणें आपल्या गुणांनीं चकाकत आहेत; परंतु एवढ्यानें इकडे सर्वच स्त्रियांस (सर्व) पुरुषांप्रमाणें विद्याशिकण्याच्या सोई आहेत, आणि पुरुषांकरितां निर्मिलेल्या विद्यागृहांस वगैरे जितका उदार लोकाश्रय मिळतो, तितका तो स्त्रियांच्या विद्यालयांसही मिळतो, असें कोणी समजूं नये.

इ. स. १८८६ मध्यें अस्तित्वांत असलेल्या पुरुषांच्या वरिष्ठ विद्यालयांचा तपशील येणेंप्रमाणें.

विश्वविद्यालयें आणि वरिष्ठ विद्यालयें मिळून—	३४६
शास्त्रीय विद्यालयें.	९०
धर्मशास्त्रीय विद्यालयें (ब्रह्मविद्यागृहें)—	१४२
कायद्याच्या शाळा.	४९
वैद्यक, दंतवैद्यक, औषधक्रिया इ. शिकविण्याचीं विद्यालयें— ...	१७५
एकंदर.	८०२
ह्यांतून शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या.	७८१८५

पुरुषांचीं शाळागृहें, त्यांची जमीन, शाळांतून लागणारें साहित्य इत्यादिकांची किंमत— ६,२३,५६,६३८ डालर, ह्मणजे १८,७०,६९,९१४ रुपये. असून, ह्या विद्यालयांच्या निर्वाहाकरितां, व्याजीं वगैरे लावलेला पैसा ५७,७८२ ३०३ डालर ह्म० १७,३३,४६,९०९ रुपयांइतका आहे.

वार्षिक उत्पन्न ३,२७१,९९१ डालर ह्म० ९,८१५,९७३ रुपये.

क्षणाच्या शाळा स्थापिल्या नव्हत्या, पण पुरुषांस तर विद्येचीं चाऱ्ही द्वारे मोकळीं होतीं. पुरुषांस प्राथमिक शाळाच केवळ नव्हत, पण वरिष्ठविद्यालयें, विश्वविद्यालयें, आणि शास्त्रीयपाठशाळा, इत्यादिकांमधून उत्तम विद्या आणि उद्योगधंदे शिकण्याची सोय होती. स्त्रीशिक्षणास लोकमताचा विरोध व दुसरे पुष्कळ अडथळे असूनही आजमितीस युनाइटेड् स्टेट्स्च्या स्त्रिया शिक्षणांत पुरुषांची बरोबरी करूं पाहत आहेत. ही काही थोड्याथोडक्या आश्चर्याची गोष्ट नव्हे. इ० स० १८८० च्या खानेसुमारीवरून असे कळते कीं, त्या साली युनाइटेड् स्टेट्स्मध्ये निग्रोजात शिवाय करून सर्व गोऱ्या अमेरिकन् पुरुषात शेकडा आठजण निरक्षर होते; आणि गोऱ्या वर्णाच्या बायकांपैकी दर शेकडा अकराजणीस लिहिता वाचता येत नव्हते. ह्यावरून साधारण शिक्षणांत स्त्रिया पुरुषापेक्षां फारशा मागे नाहीत, असे सिद्ध होतें.

ह्या अंकाशीं स्त्रियाच्या शिक्षणाकरिता खर्चीं घातलेल्या पैशाची तुलना करून पाहिली, म्हणजे ह्या दोहोंमध्ये केवढे अतर आहे, ते दिसून येईल.

ज्यामध्यें स्त्रियास वरिष्ठ विद्याशिक्षण मिळते अशी विद्यालयें एकंदर ५२९ आहेत. त्यांच्या इमारती, जमीनी, शाळोपयोगी साहित्यें वगैरेची किंमत ९६.३५,२८२ डालर (२,८९,०५,८४६ रुपये असून) त्या विद्यालयांचा खर्च चालविण्यास व्याजी लावलेला पैसा व स्थावर संपत्तीची वगैरेची किंमत मिळून २३,७६,६१९ डालर ह्म० ७१,२९,८५७ रुपयांइतकें आहे. आणि १,३६,८०१ डालर ह्म० ४,१०,४०३ रुपये वार्षिक उत्पन्न आहे.

इ. स. १८८६त युनाइटेड् स्टेटस्च्या स्थानीय, संस्थानीय आणि राष्ट्रीय सरकाराने पुरुषाच्या वरिष्ठ शिक्षणास मदत देण्याकरतां १६,९०,२७५ डालर ह्मणजे ५०,७०,८२५ रुपये दिले; पण बायकांच्या वरिष्ठ शिक्षणाच्या उत्तेजनार्थ एक फुटकी कोडी सुद्धां दिली नाहीं!

इ० स० १८२१ त स्थापलेल्या ट्रोय् सेमिनेरी नांवाच्या मध्यमप्रतीच्या स्त्रीविद्यालयाच्या मदतीकरतां, थोडाबहुत पैसा द्यावा, म्हणून मिसेस् एमा विलर्ड् नांवाच्या थोर मनाच्या बाईनें न्यूयार्केच्या संस्थानिक सरकारापाशीं मागणी केली; परंतु त्या सरकारानें त्या सत्कृत्याकरतां पैसा देण्याचें नाकारलें. तेव्हां विलर्ड बाईनें एक खेदसूचक निबंध लिहिला, त्यांत एके ठिकाणीं तिनें म्हटलें आहे कीं, "ह्या (स्त्रीशिक्षणाच्या) कार्यासाठीं मला (अग्निकुंडांत पडून) मरण्याचा सुप्रसंग आला असता, तर मी त्या चितेस आशीर्वाद दिला असता; आणि त्या जळत्या काष्ठांस आनंदानें आलिंगिलें असतें." ह्या विलर्ड् बाईसारख्या शेंकडों थोर मनाच्या, विद्योत्साही बायकांनीं, सरकार आणि लोकमत आपल्यास आश्रय देत नाहीं असें पाहून, 'ह्या कार्यांत आपण मेलों तरी बेहेत्तर, असल्या कृत्यांत मरणें हें अमरत्व आहे,' असें म्हणून, स्वजातीच्या उन्नतीच्या कामीं तनमनधन खर्च केलें. त्यांच्या दृढनिश्चयरूपी आर्य्योन्सस्नदीच्या प्रवाहानें राकी पर्वतासारखे अभेद्य आणि अलंघ्य महाविघ्नपाषाणराशी भेदून स्त्रीशिक्षणाचा मार्ग खुला आणि निरापद करून टाकला. हल्लीं ओबर्लिन् कालेज, * व्यासर् कालेज, मिशिगन् युनिवर्सिटी, * स्मिथ् कालेज्, वेल्स्ले कालेज, हार्वर्ड् अनेक्स्, इंग्हम् युनिवर्सिटी, ब्रिन्मार् कालेज आणि कोर्नेल् युनिवर्सिटी * वगैरे पुष्कळ विद्यालयांतून स्त्रियांस पुरुषांच्या बरोबरीचें अत्युत्तम विद्याशिक्षण मिळत आहे. युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें स्त्रियांच्या शिक्षणाची एवढी उन्नति झाली आहे, ती कांहीं गोष्टीश्राद्ध, फुकट मनोरथ आणि कोरडे वाद करून, किंवा मऊ गाद्यांवर परांच्या तक्यांशीं टेंकून बसल्यानें झाली नाहीं. येथील विद्योत्साही स्त्रियांनीं व कांहीं उदार

. ज्यांच्या नांवापुढें * अशी फुली आहे, त्या विद्यालयांतून स्त्रीपुरुषांस एकत्र शिक्षण मिळतें.

मनाच्या पुरुषांनीं, नाही नाहीं ते लोकापवाद ऐकून घेऊन, अपरंपार कष्ट सोसून आणि सतत परिश्रम करून, एतद्देशीय स्त्रियांस हा सोन्यासारखा काळ आणून दिला आहे.

मागें स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणें विद्याभ्यास करतां येईल किंवा नाहीं, म्हणून पुष्कळांस फार काळजी पडली होती. इ० स० १८५८ त माथ्यू व्यासर् ह्या अमेरिकन् गृहस्थानें स्त्रियांकरतां "व्यासर् कालेज्" स्थापण्याचें मनांत आणून, स्काट्लंड् देशांतील एडिम्बरो येथील प्रसिद्ध लोकहितकर्ते विद्वान, विलियम् चेंबर्स् यांजपाशीं सदरील विद्यालय स्थापण्याच्या कामीं सल्लामसलत मागितली. तेव्हां मिस्तर् चेम्बर्स्‌नीं मिस्तर् व्यासर् यांच्या मनोदयाबद्दल सखेदाश्चर्य मानून, अशी उत्तम सल्ला दिली कीं, 'आपण मुलींकरतां वरिष्ठविद्यालय स्थापण्याच्या भरीस पडूं नका. तसें कराल, तर तुम्हास खचीत लाजेनें मान खालीं घालावी लागून, तुमची फसगत होईल. स्त्रियांकरतां वरिष्ठविद्यालय स्थापण्याच्या बदली, तुम्ही अंधळ्या, बहिऱ्या, मुक्या लोकांकरतां शाळा, किंवा विक्षिप्त व वेड्या मनुष्यांकरतां एकाददुसरी धर्मशाळा स्थापाल, तर फार बरें होईल. आलीकडे मिस्तर् चेंबर्ससारख्या संशयी विद्वानांची संख्या बरीच कमी होत चालली आहे. मिशिगन् युनिवर्सिटींत स्त्रियांस पुरुषांच्या बरोबरीनें फार कडक व अत्युत्तम प्रतीचें विद्याशिक्षण मिळते, ही वार्त्ता ऐकून ह्या योजनेनें नुकसान होतें किंवा फायदा होतो, पुरुषांबरोबर त्यांच्या बरोबरीचें शिक्षण घेणें बायकांच्या प्रकृतीस मानवतें किंवा नाहीं, आणि पुरुषांइतकें गहन शिक्षण बायकांच्या बुद्धीस गम्य आहे कीं नाहीं, ह्या गोष्टींची स्वतः परीक्षा करून खोल तपास करून पाहाण्याकरतां, यूरोपाच्या निरनिराळ्या भागांतून आणि दक्षिण अमेरिकेंतून पुष्कळ मंडळ्यांनीं आपले दूत युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्यें पाठवून, ह्याविषयीं आपली खात्री करून घेतली. आतां

ज्यांनीं ह्या गोष्टीचा खोल विचार करून पाहिला आहे, अशा बहुदर्शी स्त्री-पुरुषांच्या मनांत स्त्रीशिक्षणाच्या आणि स्त्रियांच्या वरिष्ठविद्याभ्यासाच्या हितावहतेविषयीं अगदीं संशय राहिलेला नाहीं. स्त्रीशिक्षणापासून युनाइटेड् स्टेट्सला काय काय फायदे होत आहेत, व समाजाची केवढी उन्नति होत आहे ह्याचा विचार पुढें केलेला आहे. हा भाग पुरा करण्यापूर्वी चाळीस वर्षांमागें स्त्रियांच्या विद्याशिक्षणाविषयीं लोकमत काय होते आणि हल्लीं त्यांत केवढा फरक पडला आहे हें दाखविण्यास एथें दोन वाक्यें उतरून घेतें. इ. स. १८५० त लोकमतप्रवर्त्तक पुढारी पुरुष म्हणाले कीं:—

"स्त्रीशिक्षणाला कधीं वरिष्ठविद्यावत्तेचें रूप येतां कामा नये. केवळ दांडग्या अस्वाभाविक प्रकृतीच्या बायकाच विद्वत्ता मिळविण्याच्या महत्त्वाकांक्षेला आपल्या हृदयांत जागा देतील. परंतु त्यांणीं पाहिजे तितके प्रयत्न केले तरी त्यांपासून कांहीं निष्पन्न होणार नाहीं; कारण स्त्रियांस पुरुषांइतकी मानसिक शक्ति (बुद्धि) नाहीं, हें सर्वांस माहित आहेच."

इ. स. १८८० तील लोकमतप्रवर्तक म्हणतात:— "ह्यापूर्वी ज्या विद्यालयांतून केवळ पुरुषांसच शिक्षण मिळत असे, तेथें आतां स्त्रियांस पुरुषांच्या बरोबरीनें विद्या शिकण्याची सोय होत आहे, ह्यावरून आमच्या समाजाच्या भावि स्थितीचें दिग्दर्शन होतें. स्त्रिया ह्या केवळ बाहुल्यांसारख्या अचेतन व पुरुष नाचवितील तशा नाचणाऱ्या नसून, त्यांस आपलें हिताहित कशानें होईल हें समजण्याची शक्ति आहे. आपल्याला काय पाहिजे हें त्यांचें त्यांनींच सांगण्याची मोकळिक स्त्रियांस असावी, हें आमच्या चालीस अनुसरूनच आहे."

पन्नास वर्षांपूर्वी युनाइटेड् स्टेट्समध्ये स्त्रियांकरितां स्थापन केलेल्या अशा चार पांचसुद्धां वरिष्ठ पाठशाळा अस्तित्वांत आल्या नव्हत्या. हल्लीं जेथें पुरुषांच्या बरोबरीनें स्त्रियांस विद्याध्ययन करण्याची परवानगी नाहीं,

अशीं उत्कृष्ट वरिष्ठविद्यालयें आणि विश्वविद्यालयें सगळ्या देशांत चार पांच तरी असतील किंवा नसतील, ह्याचा संशयच आहे. 'स्त्रीशिक्षण हें फार भयंकर व अनर्थावह आहे; त्यापासून समाजाची हानि होईल; स्त्रिया अस्वाभाविक व उद्धट होतील; मग गृहसुख पृथ्वींतून नाहींसें होईल;' अशा वेड्या समजुतीनें ज्या काळीं सर्वांच्या मनावर एकाधिपत्य स्थापिलें होतें, तेव्हां कांहीं दीर्घदर्शी निष्पक्षपाती सुज्ञ स्त्रीपुरुषांनीं लोकमताच्या महानदीप्रवाहांत स्वमताची लहानशी होडी टाकून, ती त्या प्रवाहाच्या उलट दिशेस चालविण्याचें महासाहस करून म्हटलें कीं,— " मिसेस् (मेरी) समरविल् आणि मिसेस् (इलिजबेथ् ब्यारट्) ब्राउनिंग् ज्या काळांत उत्पन्न झाल्या आहेत, त्या काळीं अस्तित्वांत आलेल्या मनुष्यसमाजांतील लोकांना स्त्रियांस उत्कृष्ट विद्या संपादण्याची शक्ति नाहीं. असें म्हणणें बरेंच कठिण जाईल. आमच्या वरिष्ठविद्यालयांतून तरुण पुरुषांना जसें उदार, उत्तेजक आणि चोख शिक्षण मिळतें. तसें तें स्त्रियांसही मिळण्याची सोय झाल्यास त्यापासून लोकसमाजाला मोठाच फायदा होईल."

आलीकडे स्त्रियांस उत्कृष्ट विद्या संपादन करण्याचे पुष्कळ मार्ग खुले झाल्यापासून, सदरील भाकिताचा खरेपणा लोकांच्या प्रत्ययास येत आहे. स्त्रियांची बुद्धिशक्ति पुरुषांच्या बरोबरीची नाहीं, असे म्हणण्याचें धाष्टर्य अर्धपढिक किंवा अनुभवशून्य मनुष्यांवांचून दुसऱ्या कोणाच्यानें करवत नाहीं. अमेरिकेंतील सर्वोत्तम विश्वविद्यालयांपैकीं कलंबिया व जान्स् हाप्किन्स् ह्या दोन विश्वविद्यालयांनीं, जुन्या चालीच्या सीमा वलांडून, स्त्रियांस आपल्या दाराचा उंबरठा चढून आंत येऊं दिल्या. त्या विश्वविद्या-

१ मिशिगन् विश्वविद्यालयाचे प्रसिद्ध विद्वान् अध्यक्ष प्रेसिडेंट् जेम्स्, बी. एंजल् यांणीं पुष्कळ वर्षांमागें वर सांगितल्याप्रमाणे आपलें मत लोकसमाजापुढें आणले होतें.

लयांनीं उदारपणें म्हणा किंवा निरुपायास्तव म्हणा–दोन उत्तम परीक्षोत्तीर्ण विदुषींस आपल्या भांडारांतील सर्वोत्तम पदव्या देऊन, कधीं 'न भूतो न भविष्यति,' असला अद्भुत चमत्कार करून दाखविला. जुन्या केंब्रिज्‌ने घालून दिलेला कित्ता वळविणाऱ्या मासच्यूसेट्स संस्थानांतील नव्या केंब्रिज्‌च्या हार्वर्ड् युनिवर्सिटीनें आपल्या घरीं सरस्वतीदेवीच्या अक्षय्य स्थालींतून काढून पुरुषांपुढें नित्य ठेवण्यांत येणारीं, ज्ञानामृतफळें स्त्रियांस देण्याचें नाकारलें; तेव्हां कांहीं उद्योगी बायकांनीं स्वतंत्र शाळा स्थापून हार्वर्ड्‌च्या आंत नाहीं तर तिच्या दाराबाहेर बसूनच, पण त्याच अक्षय्य स्थालींतील अमृतफळें मिळविण्याचा प्रयत्न करून, तो सिद्धीसही नेला.

पूर्वेकडे मिशिगन् आणि कोर्नेल् ह्यांसारख्या सर्वोत्तम विद्यालयांत स्त्रियांचा प्रवेश झाला आहे; व वेल्स्ले, स्मिथ्, व्यासर्, ब्रिन्मार् ह्यासारखीं सदरील विश्वविद्यालयांशीं प्रतिस्पर्धा करणारीं स्त्रियांचीं विद्यालयें स्थापित झालीं व होत आहेत. पश्चिम संस्थानांतून बहुतेक सर्वेच वरिष्ठशाळांत व विश्वविद्यालयांत स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबर अध्ययन करण्याची सोय

---

१ कांहीं वर्षांपूर्वी इंग्लंड्च्या केंब्रिज् युनिवर्सिटीत स्त्रियांना शिक्षण मिळण्याची मुळींच सोय नव्हती. आतां केंब्रिज् येथें स्त्रियांकरतां 'न्यूनहम्' आणि 'गर्टन्' अशीं दोन विद्यालयें स्थापन झालेलीं आहेत; त्यांतून त्यांस उत्तम शिक्षण मिळतें. आता स्त्रियांस केंब्रिज् युनिवर्सिटींत पुरुषांच्या बरोबरीनें अध्ययन करून परीक्षा देण्याची मात्र परवानगी आहे. त्या युनिवर्सिटीच्या चालकांचे अंगीं अद्यापि त्यांच्या पूर्वजांच्या रानटी स्वभावाचा थोडासा शेष उरला आहे. ते स्त्रियांस अध्ययन करून परीक्षा देण्याची परवानगी देतात, पण परीक्षोत्तीर्ण स्त्रियांना त्यांनीं वर्षानुगणति कष्ट करून मिळविलेल्या हक्काच्या पदव्या देण्याचें नाकारतात! सुधारलेल्या इंग्लिश्, 'तत्रापि केंब्रिज्‌च्या' विद्वानांचें औदार्य व शिष्टपण अप्रतिम आहे खरें!

आहे; म्हणून निराळीं विद्यालयें स्थापण्याची गरजच राहिली नाहीं. वरिष्ठ विद्याशिक्षणानें स्त्रियांच्या शरीरसंपत्तीची किंवा सौंदर्याची हानि झालेली कोठें दिसून येत नाहीं. लहान व मध्यम प्रतीच्या विद्यालयांची गोष्ट सांगायाला नकोच; पण कॉर्नेल्, व्यामर्, वेल्सले, स्मिथ्, ब्रिन्मार इत्यादि विद्यालयांतून हजारों तरुण स्त्रिया वरिष्ठविद्येचें अध्ययन करीत आहेत. तेथें जाऊन प्रत्येक ठिकाणीं कांहीं दिवस राहून, मी ह्या व इतर गोष्टींचा तपास केला; त्यावरून मला खात्रीपूर्वक समजलें कीं, वरिष्ठविद्याशिक्षण स्त्रियांस चांगले मानवतें. त्यापासून त्यांच्या रूपलावण्याची हानि होत नाहीं. त्यांचा कोमल मर्यादशील स्वभाव बदलून, त्या अस्वाभाविक होत नाहीत. ह्या विद्यालयांतून पदव्या मिळवून गेलेल्या पुष्कळ स्त्रिया विवाहित होऊन, उत्तम रीतीने संसार चालवीत आहेत. त्या शिक्षित झाल्या म्हणून मुलाबाळांचा, गृहकृत्याचा वगैरे अव्हेर करीत नाहीत. बायका शिक्षित असल्या कारणाने त्यांच्या नवऱ्यांस दुःखें भोगून वैताग घेण्याचा प्रसंग आला नसून, त्यांच्या ससाराची वाताहातही झाली नाहीं! सदरील विद्यालयांतून शिकून आलेल्या पुष्कळ स्त्रियांच्या घरीं जाऊन मी त्यांच्या घरादारांची व्यवस्था पाहिली, व त्यांच्या नवऱ्यांचा समाचार पुसून घेतला. तेव्हां त्यांच्या नवऱ्यांनी स्त्रियांस उत्तम शिक्षण असावे असें वारंवार बोलून दाखविलें, हे पाहून मला समाधान वाटलें. दोन वर्षांपूर्वी मिस् आलिस् फ्रीमन् ही बाई वेल्स्‌ले काॅलेजाची अध्यक्ष होती. ती त्या पदावर काम करूं लागण्यापूर्वी वरिष्ठविद्यालयाच्या तर नाहींच, पण लहानशा शाळेच्या देखील अध्यक्ष बनून तेथे चांगली व्यवस्था ठेवणें, हें बायकांला कधींच साधावयाचे नाहीं, असा जगाचा समज होता. पण आलिस् फ्रीमन्‌नें सहाशें तरुण होतकरू विद्यार्थिणी ज्यांत वरिष्ठ विद्या शिकत होत्या, असल्या जंगी विद्यालयाचें अध्यक्षपद घेऊन आपलें काम फार

उत्तम रीतीनें चालवून जगास आश्चर्यचकित केलें. तिच्या विद्वत्तेला योग्य मान देऊन कलंबिया विश्वविद्यालयाच्या चालकांनीं (तिची परीक्षा घेऊन) आलिस् फ्रीमन्‌ला PH.D. ची पदवी दिली. (ही पदवी विश्वविद्यालयांच्या सगळ्या पदव्यांत श्रेष्ठ आहे.) तिजविषयीं कोणा संशयात्म्यास अशी काळजी पडली होती कीं, " ह्या जंगी विद्यालयाच्या अध्यक्षिणीला विद्याध्ययनांत जन्म (तीस वर्षें) घालवावा लागल्यामुळें, गृहकृत्य कसें करावें ह्याचें ज्ञान मुळींच नसेल; तिला कोठें नवरा मिळेल कीं नाहीं, याचा संशयच आहे. तिला एकाद्या विद्यालयाची व जंगी सभांची उत्तम व्यवस्था ठेवतां येते, विद्या शिकवितां येते, शास्त्रीयविषय घेऊन वादांत मोठ्या गजपंडितांशीं टक्कर मारतां येते, तें सगळें खरें; पण त्याचा उपयोग काय? ती बायको झाली तशी तिला नवऱ्याचा संसार चालवितां आला नाहीं, तर विद्याध्ययनाचें फळ काय झाले ? " पण बाबांनो, अंमळ दमाखालीं घ्या. आलिस्फ्रीमन्‌सारख्या विदुषीलासुद्धां नवरा मिळेल आणि मिळाला, तोही सामान्य विद्वान आहे असें नाहीं. आलिस्फ्रीमन् ही जंगी PH.D. आतां उत्तम रीतीनें संसार चालवीत आहे. तिला थोरल्या विद्यालयासंबंधी गोष्टींप्रमाणेंच लहानशा घरगुती प्रकरणांचीही माहिती आहे. तिला साहाशें विद्यार्थिणींच्या विद्यालयाप्रमाणेंच आपल्या घराचाही सांभाळ करतां येतो, ह्या गोष्टींत आतां तिळमात्र संशय नाहीं ! असो. आतां आमच्या पुरोभागी (दोष शोधून काढणारा) मित्राचा शेवट काय झाला म्हणून विचाराल तर, " संशयात्मा विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ।।" इतकें म्हणून हा भाग पुरा करितें.

रोजगार.

इ० स० १८२८ पासून १८८८ पर्यंत घडून आलेला अर्द्धशतकाचा

स्त्रीशिक्षणसंबंधी इतिहास फार चमत्कारिक, चित्तवेधक आणि बोधकारक, असा आहे. सुमारें साठ वर्षांखालीं मिसेस् एमा विलर्ड्‌ने स्त्रियांच्या शाळांस सरकाराकडून मदत मिळावी अशी विनंति करून, न्युयार्क् संस्थानाच्या कायदे करणाऱ्या मंडळीकडे एक अर्ज पाठविला होता, असे वर सांगितले आहे. त्यांत विलर्ड् बाईंनी त्या काळच्या लोकांच्या समजाप्रमाणे, स्त्रियास वरिष्ठशिक्षण देण्याची जरूर नाहीं, साधारण शिक्षण मात्र अवश्य असलें पाहिजे; असे स्पष्ट करून सांगितले होतें. ही त्या बाईची बेताबाताची मागणी सुद्धां न्यूयार्कच्या विद्वान् कायदे करणारांस पसंत पडली नाहीं. त्यांणी साधारण स्त्रीशिक्षणास देखील थोडेसें उत्तेजन देण्याचे नाकारलें. एका महाविद्वान् राज्यकार्यधुरंधराने तर पुढे उतरून घेतलेली "वाक्से मुक्सांतून" काढून, आपली कीर्त्ति अजरामर करून ठेवली. ते गोमाजी म्हणाले:—"स्त्रियास विद्या असणे हे फार भयकर आहे. विद्या शिकल्याबरोबर त्या गृहकृत्याचा अव्हेर करू लागतील; म्हणून स्त्रीशिक्षण हे समाजास आणि राष्ट्रास मोठे अपायकारक आहे."

कांहीकांचें मत असे होते की गणित विद्या आणि न्यायशास्त्राच्या अध्ययनाने स्त्रियाचे मेंदू बिघडून, त्या रोगी होतील. शास्त्रीय विषयांच्या अभ्यासानें धर्मावरून त्यांचा विश्वास उडून जाईल. ग्रीक् भाषा शिकल्या तर त्याचे स्त्रीत्व नाहीसे होऊन, त्या पुरुषासारख्या दाडग्या होतील. कोणी म्हणाले,—'इतर सगळ्या गोष्टी कशाही असोत; पण स्त्रिया विद्वान् झाल्या म्हणजे पुरुषाचे सगळे रोजगार बुडतील. त्यांना घरात बसून, तान्ह्या बाळांना मांडीवर घेऊन, "अंगाई" म्हणून डोलवीत किंवा स्वैंपाकपाणी करीत घरांत बसून राहावे लागेल. कारण की, शिक्षित बायकापुरुषांचे रोजगार धंदे बळकावून बसतील.' कोणी विचारी गृहस्थ म्हणाले—'छे हो! त्या आपले रोजगार बळकावतील, अशी भीति बाळगायाला नकोच. वि-

द्या शिकून शास्त्रीयज्ञान संपादून, तें उपयोगांत आणायाला लागणारी अकलच मुळीं स्त्रियांना नाहीं. डोकें असलें तर डोकेंदुखीची भीति. उत्तम विद्या शिकण्याला पुरेलसा मेंदू बायकांच्या मस्तकांत असेल तर त्या विद्वान् बनण्याचें भय बाळगायाचें. पण आधीं त्यांच्या डोक्यांत मेंदू यावा कोठून ! इतर बुद्धिवान् अनुभवी गृहस्थ म्हणाले;—'अहो बायकांना विद्या शिकण्याला वेळ तरी कोठून मिळेल ? आणि बरें, तो मिळेल असें घटकाभर धरून चाललें, तरी विद्या शिकल्यावर बायका तिचा काय उपयोग करणार ?'

ह्या सगळ्या शंका कितपत खऱ्या किंवा काल्पनिक होत्या, हें सांगत बसण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. शंभर वर्षांपूर्वी युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें स्त्रियांना सरकारी शाळांतून शिक्षकिणींचें काम करतां येत नव्हतें; कारण शाळेंत दांडग्या मुलांना आज्ञेंत ठेऊन चांगलें वळण लावून देण्यापुरतें बळ स्त्रियांच्या अंगीं नाहीं, असें पुरुषांस वाटत होतें. पण इ० स० १७८९ त मासच्यूसेट्स्च्या कायदे करणाऱ्या पुरुषमंडळीनें–स्त्रियांस शाळांतून शिकवितां येतें कीं नाहीं ह्याची उगीच परीक्षा पाहण्याकरतां म्हणा किंवा कमी पगार देऊन काम उरकून नेण्याकरतां म्हणा, कसेंही असो,–एक न-

---

१ हल्लींचें युनाइटेड् स्टेट्स्चें स्त्रीशिक्षण पन्नास वर्षांपूर्वी कोणाच्या ध्यानीं मनींही आलें नसेल. गणित, न्याय, शास्त्रीयतत्त्वें, ग्रीक् इत्यादि शिकल्यानें बायका रोगी, खुळ्या किंवा दांडग्या होऊन, त्यांच्या स्त्रीस्वभावांत पालट पडून शिक्षित स्त्रियांमध्ये गृहप्रीतीचा आणि अपत्यप्रेमाचा वगैरे अत्यंताभाव झालेला कोठें पाहाण्यांत किंवा ऐकण्यांत येत नाहीं, हें मागच्या भागांत सांगितलेंच आहे. स्त्रिया शिक्षित झाल्यानें आतां त्या शेंकडों रोजगार धंदे करूं लागल्या आहेत हें खरें, पण त्यामुळें पुरुषांचे रोजगार बुडाले नाहींत; उलट गेल्या पन्नास वर्षांत युनाइटेड् स्टेट्स्चे उद्योगधंदे शतपट अधिक वाढून भरभराटीस आले आहेत, हें "उद्योगधंदे" ह्या नांवाच्या अध्यायांत दर्शविलें आहे.

वीन कायदा करून बायकांना संस्थानिक सरकाराच्या सार्वजनिक शाळां-तून साधारण शिक्षण देतां यावें, असा नियम केला. त्या काळीं स्त्रियांना "क, ख, ग" आणि "एक, एक, एक," ह्या शिवाय दुसरे कांही शिक-विता येत नसे. कारण विद्वान्, विचारी, कनवाळू पुरुषांना, बायका फार शिकल्याने त्यांची प्रकृतिविकृति बिघडेल, असे भय वाटून, त्यांनी मोठ्या सावध-गिरीने एक "स्त्रियांचा अभ्यासक्रम" तयार केला होता. ह्या पठणक्रमाचा ज्यांनी अभ्यास केला, त्यांस व्याकरणशुद्ध भाषेत लहानसे पत्रसुद्धां लिहितां येत असेल किंवा नसेल, हे निश्चये करून सांगता येत नाही. मग त्यांनी मुलांना वरिष्ठविद्या शिकण्यास तयार करणे, किंवा स्वतः वरिष्ठ शिक्षण देणे, हें तर लांबच राहिले. पुढे कालक्रमेकरून स्त्रियांना पर्वतप्रायविघ्ने व विरुद्ध-लोकमतरूपी उच चीनी कोट आपल्या आड आला असतांही, त्याच्या भीतीने हायहूय करून हातपाय गुंडाळून न बसतां, घरीं राहूनच आपले ज्ञान वाढवून घेतलें. शिक्षकिणीची योग्यता, वजन आणि साधारण शि-क्षण देण्यांत त्याचा केवढा उपयोग आहे, हे लोकांस कळून येऊं लागले तेव्हा, ह्या शिक्षकिणीस आपले काम उत्तम रीतीने करतां यावें, म्हणून त्यांस "स्त्रियांच्या पठणक्रमा"पेक्षां कांहीशी उची प्रतीची विद्या मिळावी, असे सुज्ञजनास वाटूं लागले. पुढे स्त्रियाना वरिष्ठशिक्षण मिळूं लाग-ल्यावरही, त्यांस सर्वत्र सर्वप्रकारच्या वरिष्ठविद्यालयांतील अध्यापकांच्या पदावर आरूढ होण्याचा मार्ग खुला झाला नव्हता पण मिशिगन् युनिव-र्सिटीने आपल्या सरस्वतीमंदिराचे सुवर्णद्वार उघडून, स्त्रियास पुरुषांच्या बरोबरीने सरस्वतीदेवीच्या सिंहासनाशी बसून तिची आराधना करण्यास बोलावलें. तेव्हांपासून बायकांना आपल्या योग्यतेनुरूप शिक्षक, अध्यापक, विद्यालयाध्यक्ष, इत्यादि (पूर्वी केवळ पुरुषांकरतां राखून ठेवलेल्या) पदांवर आरूढ होऊन, उत्तम रीतीने काम करून, आपली कर्तृत्वशक्ति व बुद्धि-

शक्ति केवढी आहे, हें सप्रमाण सिद्ध करून देण्याची संधि सांपडूं लागली. आतां बायकांस शाळेची व्यवस्था ठेवता आणि मुलांस चांगलें वळण लावून देतां येईल किंवा नाहीं, असा संशय कोणाच्या मनांत येत नाहीं. युनाइटेड् स्टेट्स्च्या स्थानिक, संस्थानिक आणि राष्ट्रीय ह्या सरकारत्रिकुटास स्त्रियांचें काम इतकें कांहीं पसंतीस आलें आहे कीं, त्यांणीं बहुतेक सगळ्या मुलांचें प्राथमिक व मध्यम शिक्षण स्त्रियांच्या हातीं सोंपून दिलें आहे. आतां शिक्षकिणी वरिष्ठशिक्षणही आपल्या हातीं घेऊं लागल्या आहेत. राष्ट्राच्या सार्वजनिक (म्ह० वरिष्ठ, मध्यम व खालच्या वर्गांतील शाळा आणि विश्वविद्यालयें ह्या) विद्याशाळांतून एकंदर दोन लक्ष ऱ्याहत्तर हजार शिक्षक विद्यादान करीत आहेत; ह्या शिक्षकांपैकीं एक लक्ष चौपन्न हजार तीनशे पंचाहत्तरजणी बायका आहेत. ह्याशिवाय पुष्कळ वरिष्ठ प्रतीच्या स्वतंत्र व सार्वजनिक शाळांतून स्त्रिया गणित, रसायन, वनस्पति, ज्योतिष, शारीर, दर्शनानुशासन, सिद्धपदार्थविज्ञान, इत्यादि गहन शास्त्रीय आणि तत्त्वज्ञानसंबंधी विषयांच्या अध्यापिका झाल्या असून, उत्तम रीतीनें आपलें काम करीत आहेत. कोणी विद्यालयांच्या अध्यक्ष, कोणी उपाध्यक्ष, कोणी सगळ्या शहरांतील शाळांच्या वरिष्ठ, कोणी वरिष्ठशिक्षकिणी, कोणी "डीन्" आणि कोणी नीत्युपदेशक झाल्या आहेत. कोणी राजनीति, तत्त्वज्ञान, इतिहास, व्यवहार, शास्त्रीय, इत्यादि गहन विषयांवर सुबोध्य ग्रंथ लिहीत आहेत. कोणी विदुषी केवल युनाइटेड् स्टेट्स् मध्येच नव्हे, तर युरोपाच्या प्राचीन विद्यापीठांतूनही अध्ययन करून, तेथील विद्यादिग्गजांची शाबासकी मिळवीत आहेत. व्यासर् कालेज्ची ज्योतिषशास्त्राध्यापिका प्रोफेसर् मेरिया मिचेल् ह्या बाईनें क्यारलाइन् हर्शेल् ह्या विदुषीप्रमाणें ज्योतिषशास्त्रांत उत्तम प्रवीणता संपादून, नव्या नक्षत्रग्रहांचा शोध लावून, रशिया सरकारची शाबासकी व

त्याजकडून उत्तम बक्षीस मिळविलें; आणि पाश्चात्य ज्योतिःशास्त्र मंडळांत आपलें नांव अजरामर करून ठेवलें. प्रोफेसर् जेन्. एम्. ब्यां-क्राफ्ट् हिणें "पार्लमेंट्स् ऑफ् प्यारिस्" नामें फ्रान्सच्या राजनीतीच्या वर्णनाचा ग्रंथ लिहिला आहे. तो ग्रंथ आज जान्स् हाप्किन्स्, कोर्नेल् इत्यादि विश्वविद्यालयांतील महापंडितांच्या मतें राजनीतिविषयक अत्युत्तम ग्रंथ ठरला आहे. मिशिगन् युनिवर्सिटीची प्रोफेसर् लुईजा रीड् स्टोवेल् ह्या प्रख्यात बाईनें सूक्ष्मदर्शनविद्येंत इतकी कांहीं प्रवीणता संपादिली आहे कीं, लंडनच्या "रायल् माइक्रस्कोपिकल् सोसाइटी" नांवाच्या महासभेच्या सदस्यांनीं तिला आपल्या सभेची सदस्या केली. हल्लीं अमेरिकेंत जितक्या म्हणून प्रसिद्ध वजनदार शास्त्र्यांच्या सभा आहेत, त्यांतून विदुषी स्त्रियांस पुरुषविद्वानांच्या बरोबरीनें सदस्यपद मिळत आहे. साठ वर्षांखालीं न्यूयार्कच्या विद्वान्—पण कांहींशा अधू दृष्टीच्या—कायदे करणाऱ्या मंडळीस 'पुढील अर्ध्या शतकांत स्त्रिया विद्यांगणामध्यें येऊन एवढाले पराक्रम करतील; युनाइटेड् स्टेट्स्‌च्या लक्षावधि पुत्रांचें शिक्षण व त्यांस नीत्युपदेश देण्याचें काम अर्धें अधिक स्त्रियांच्या हातीं सोपवून देण्यांत येईल;' इत्यादि गोष्टींचें भाकित करून सांगितलें असते तर, ते केवल न्यूयार्कच्या राज्यकार्यधुरंधरांसच नव्हे; तर सर्व जगास केवळ शशविषाणवत् असंभवनीय आहे, असें वाटलें असतें. शिक्षित स्त्रियांनीं विद्याखात्यांत आल्यापासून युनाइटेड् स्टेट्स्‌च्या राष्ट्रीय शिक्षणाला किती उन्नत दशेस आणलें, ह्याचें वर्णन आणि प्रशंसा केली तितकी थोडी होणार आहे. आज ज्या किंडर् गार्टन् ऊर्फ बालोद्यानशिक्षणपद्धतीच्या योगानें हजारों किंबहुना लक्षावधि मुलांचें हित होत आहे, व ज्याच्या योगानें कोंवळ्या लेंकरांच्या पाठींवर, हातांवर आणि तोंडांवर मार बसण्याचें नाहींसें झालें, तें युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें महत्प्रयासानें चालू करण्याचें यश स्त्रियांनींच घेतलें. इलिझबेथ् पीबडीनें

व तिच्या शिष्यांनीं किंडर् गार्टन् पद्धति हजारों स्त्रियांना शिकविली, आणि मिसेस् षो, व मिसेस् टाम्सन् ह्यांसारख्या धनिक स्त्रियांनीं इलिझबेथ् पीबडी-सारख्या शिक्षक बायांस धनाचें साहाय्य देऊन, किंडर् गार्टन् शिक्षणपद्धति प्रचारांत आणण्यास योग्य साधनें मिळवून दिलीं. बोस्टन्चें स्थानिक सरकार आपल्या सार्वजनिक विद्याखात्यांत किंडर् गार्टन् शिक्षणाला जागा आणि खर्च ही देईना; तेव्हां बोस्टन्ची महापरोपकारी धनिक बाई मिसेस् क्विन्सी षो, इणें आपल्या शहरांत किंडर् गार्टन् शिक्षण प्रचारांत आणण्यास मदत देण्याचा निश्चय केला. तिणें बोस्टन् मध्ये पुष्कळ किंडर् गार्टन् शाळा धर्मार्थ स्थापून, त्यांच्या उन्नतीकरतां दरवर्षी छत्तीस हजार डालर (म्हणजे सुमारें एक लक्ष आठ हजार रुपये) खर्च करण्याचा क्रम आज बारा वर्षे सतत चालू ठेवला. आतां ह्या शिक्षणक्रमाची योग्यता केवढी आहे, ती सरकारास कळून, त्याणें किंडर्गार्टन्पद्धति सार्वजनिक शाळांत चालू करण्याची परवानगी दिली आहे. न्यूयार्कची प्रसिद्ध परोपकारिणी मिसेस् इलिझबेथ् टाम्सन् ही दरवर्षी दीड दोन लक्ष रुपये बालशिक्षणाच्या व उद्योगशिक्षणाच्या कामीं खर्च करिते. तिचे उत्पन्न बहुतेक सगळें मुलांच्या शिक्षणाकडे खर्च होत असून, ती स्वतः अगदीं सन्यासिनीसारख्या साध्या रीतीने कालक्षेप करिते. इलिझबेथ् पीबडी, मिसेस् षो, मिसेस् टाम्सन् इत्यादि शिक्षित बायांनीं आपलें तन मन धन ह्या सत्कर्मी खर्च केलें म्हणूनच युनाइटेड् स्टेट्स्चें विद्याखातें इतकें उन्नत दशेस आलें आहे.

युनाइटेड् स्टेट्स्च्या शिक्षित स्त्रिया शिक्षकिणीचें काम दोन प्रकारें करीत आहेत. त्यांतील एक प्रकार विद्याशाळांतून शिकविणें, व दुसरा प्रकार वर्तमानपत्रांच्या द्वारें लोकसमाजाला नीतिशिक्षण देऊन, त्यांची बुद्धि सुधारणें, हा होय. सुमारें पंचवीस वर्षांपासून स्त्रियांनीं वर्तमानपत्रकाराचा धंदा पतकरला आहे. त्याच्या पूर्वी वर्तमानपत्रांत ज्याला जें वाटेल त्यानें

तें लिहावें, अशी बहुतेक चाल होती. वर्तमानपत्रांतून अश्लील भाषा घालण्यास फारसा प्रतिबंध नव्हता. हें शिक्षित स्त्रियांस आवडलें नाहीं; कारण तीं पत्रें लहान मुलांच्या आणि मुलींच्याही वाचण्यांत येत असत, यास्तव त्यांणीं हळूहळू वर्तमानपत्रांमधील एकेक भाग आपल्याकडे घेण्याचें आरंभिलें. ही चाल अद्यापि चालू असून, तिजपासून पुष्कळ हित होत आहे. ज्या ज्या वर्तमानपत्रांतून स्त्रियांचे भाग असतात, त्यांत स्त्रियांच्या विरुद्ध अन्याय्यगोष्टी, अथवा नीतिविरुद्ध लेख न यावे, म्हणून फार काळजी घेतली जाते. या शिवाय त्या पत्रांना स्त्रियांची गोड भाषा व लेखनसरणी, यांच्यामुळें फार मनोरंजकत्व प्राप्त होतें. 'न्यूयार्क हेरल्ड्' 'फिलाडेलफियालेजर्' 'बोस्टन् ट्रान्स्क्रिप्ट्' 'बोस्टन् हेरल्ड्' आणि 'शिकागो इंटर् ओशन्' अशा प्रकारच्या जंगी वर्तमानपत्रांना स्त्रीलेखकांचें पुष्कळ पाठबळ आहे. प्रत्येक प्रसिद्ध वर्तमानपत्रांत स्त्रीलेखकांचा भाग असतोच. आतां वर्तमानपत्रांतून अश्लील भाषा बहुतकरून येत नाहीं. आपल्या आणि मुलांच्या काय काय उणीवी आहेत, मुलांच्या आणि समाजाच्या हिताकरितां काय केलें पाहिजे, व कोणत्या चालींत फेरबदल झाला पाहिजे; पाठशाळांतून शिक्षणक्रम कोणत्या रीतीचा असावा व स्त्रीपुरुषांस सारखा न्याय मिळण्याकरितां कोणत्या प्रकारचे कायदे असावे; इत्यादि गोष्टींचें विवेचन स्त्रियांस वर्तमानपत्रांतून करितां येतें. सृष्टीच्या आरंभापासून जोरदार पुरुषांनीं आपल्या शारीरिक बळाच्या घमेंडींत कर्तव्यज्ञानशून्य होऊन, स्त्रियांचीं तोंडें बंद करून ठेविलीं होतीं, तीं आतां उघडलीं आहेत; तीं लोकसमाजाच्या वाईटाकरितां नव्हे, तर हिताकरितां उघडलीं आहेत, अशी प्रतीतिही येत आहे. आतां स्त्रिया एकाद्या मोठ्या वर्तमानपत्राचा भागच घेऊन संतुष्ट न राहतां, त्या स्वतंत्र वर्तमानपत्रें काढूं लागल्या आहेत. बायकांनींच ज्याचें सर्व काम चालविलें

आहे, अशीं वर्तमानपत्रें शेंकडों आहेत. 'बोस्टन् वोमन्स् जर्नल्' 'शिकागो जस्टिशिया' आणि 'यूनियन् सिम्रल्' 'बिआट्रिस् वुइमेन्स् ट्रिब्यून्' 'वुइमेन्स् वर्क् फार् वुइमेन्' 'चिल्ड्रन्स् वर्क् फार् चिल्ड्रन्' 'सेंट् निकल्स्', 'वुइमेन्स् म्यागझीन्' अशीं पुष्कळ पत्रें आणि मासिकपुस्तकें सामाजिक आणि राजकीयव्यवहार आणि सार्वजनिकशिक्षण ह्यांच्या सुधारणेच्या कामांत फार उपयोगीं पडत आहेत. 'यूनियन् सिम्रल्' नांवाच्या साप्ताहिक पत्राची वाढ फार चमत्कारिक रीतीनें झाली. सहासात वर्षांपूर्वी पांच सहा बायकांनीं अडीच हजार डालरांनें भांडवल घेऊन, हें पत्र काढिलें. त्या वेळेस मद्यपाननिषेध हा विषय लोकांचा आवडता नव्हता, आणि आतांही नाहीं. हें पत्र स्त्रियांच्या मद्यनिषेधकमंडळीच्या चालकांनीं काढलेलें असून, हे चालेल कीं नाहीं याचा संशयच होता. तरी आतां तें पत्र लोकप्रिय झालें आहे, असें दिसते. त्यांचे भांडवल आतां पन्नास हजार डालरांइतकें असून, त्याचे वर्गणीदार चाळीस हजारांवर आहेत. हें वर्तमानपत्र चालविणाऱ्या बायकांच्या मंडळीनें मद्यनिषेधक मताच्या प्रसारार्थ आणखी चारपांच वर्तमानपत्रें काढलीं आहेत. सन १८८८ त या मंडळीने पांच कोटि वीस लक्ष पृष्ठांइतका छापील मजकूर प्रसिद्ध करून, युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें मद्यनिषेधाच्या कामीं फार साहाय्य केलें. याच वर्षी छापील कामाबद्दल त्यांस त्र्याण्णव हजार डालर मिळाले. 'बोस्टन वोमन्स् जर्नल्' हें पत्र सुद्धां चालण्याची पंचाईतच वाटत होती. कारण तें पुरुषांप्रमाणेंच स्त्रियांस राजकीय हक्क मिळावे, या मताचें प्रतिपादक आहे. तीस वर्षांपूर्वी युनाइटेड् स्टेट्सचे लोक जसे स्त्रीशिक्षणाच्या विरुद्ध होते, तसेच ते आज स्त्रियांस राजकीय हक्क मिळण्याच्या विरुद्ध आहेत. परंतु स्त्रियांनीं अविश्रांत उद्योग करून, जसें शिक्षणाच्या संबंधानें लोकमत फिरविलें, तसेंच त्यांनीं ह्या गोष्टीच्या संबंधानेंही लोकमत फिरविण्याचा निश्चय केला आहे; आणि तो तडीस

जाईल अशी चिन्हें दिसत आहेत. कोठें कोठें वर्तमानपत्रकाराच्या धंद्यांत स्त्रिया पुरुषांहूनही अधिक योग्य आहेत, असें दिसून येतें. आतां निर्मळ मनाच्या स्त्रीपुरुषांना आणि मुलांना दुसरीं वर्तमानपत्रें नाहींत, म्हणून निरुपायास्तव, गचाळ वर्तमानपत्रें वाचण्याची जरूरी राहिली नाहीं.

स्त्रियांनीं वेगळाले धंदे घेतल्यापासून जे उपयोग होतात, त्यांमध्यें स्त्रीवैद्यांचा उपयोग फार महत्त्वाचा आहे. अज्ञानी स्त्रियांस आपल्या व मुलांबाळांच्या प्रकृतीचा सांभाळ करितां येत नाहीं. या त्यांच्या अज्ञानामुळें मनुष्यजातीची फार हानि होते. याकरितां स्त्रियांस वैद्यकीचें ज्ञान असणे अत्यवश्यक आहे. परंतु युनाइटेड् स्टेट्स्‌च्या लोकांचे समज या संबंधानें फार विलक्षण होते. तीस पस्तीस वर्षांपूर्वीं फिलाडेल्फियामध्यें स्त्रियांकरितां म्हणून एक वैद्यविद्यालय स्थापित झालें. त्या वेळीं लोकांनीं त्याच्या स्थापकांचा पुष्कळ पाठलाग केला. लोकांस वाटत होतें कीं, वैद्यक शिकल्यानें स्त्रिया बिघडून जातील; त्यांच्या आंगचा नाजूकपणा नाहींसा होईल; आणि मग त्या गृहकृत्याच्या उपयोगीं राहणार नाहींत. कोणत्याही गोष्टीची माहिती नसली, म्हणजे तिजविषयीं मनुष्याच्या मनांत विलक्षण तर्क येतात. जगांतील अर्धेअधिक लोक कोणत्यातरी गोष्टीची माहिती आधीं करून घेतल्यावांचूनच, तिच्याविषयीं आपले मत देण्याची घाई करितात. त्यामुळें राहिलेल्या लोकांच्या मनांतही तिजविषयीं शंका उत्पन्न होते. परंतु, तेच जर आधीं त्या गोष्टीची माहिती करून घेऊन, त्यानंतर तिजविषयीं आपलें बरेंवाईट मत देतील, तर शेंकडो नव्या चाली चालू न केल्यानें आणि नव्या गोष्टी उपयोगांत न आणिल्यानें जगाची जी अतोनात हानि होत आहे, ती होणार नाहीं. स्त्रियांचें वैद्यविद्यालय स्थापित होऊन तीस वर्षें झाल्यावर, आतां युनाइटेड् स्टेट्स्‌च्या लोकांस कळून येत आहे कीं, स्त्रीवैद्यांचा उपयोग समाजाला फार आहे. युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्यें आजमितीस

एक हजारांवर बायका सनदी वैद्य आहेत. त्यांचे उत्पन्न खर्च वजा जाऊन, दरवर्षी शंभर डालरांपासून पन्नास हजार डालरांपर्यंत आहे. आतां जिकडे तिकडे स्त्रीवैद्यांची चाहा होत आहे. रोग्यांची शुश्रूषा करण्यामध्यें स्त्रिया जितक्या कुशल आहेत तितके पुरुष नाहींत, असा लोकांस पक्का अनुभव आला आहे.

ह्या संबंधाने लोकमतांत केवढा फेरबदल झाला आहे याचें एक उदाहरण एथे देन्ये. वीसएक वर्षांपूर्वी "फिलाडेल्फिया काउंटी मेडिकल् असोसियेशन्" नांवाच्या प्रख्यात पुरुषवैद्यांच्या सभेने स्त्रीवैद्यांस बहिष्कार घालून, त्यांचे मुखावलोकन करावयाचे नाहीं असा ठराव केला होता. ह्याचे कारण त्यांनी असे सांगितले होते की, स्त्रियांचीं पवित्र मनें वैद्यक शिकल्याने अपवित्र होतील, आणि त्या अस्वाभाविक वर्तन करूं लागतील. स्त्रियांच्या मेंदूचे वजन पुरुषाच्या मेंदूच्या वजनापेक्षां कमी असल्याने, त्यास वैद्यकासारख्या गहन शास्त्रीयविषयामध्ये असावी तितकी प्रवीणता नसणार, म्हणून त्यांच्या हातून पुष्कळ प्राण्यांचा संहार होण्याचा संभव आहे. या आमच्या बंधूंनी वर सांगितलेल्या दुसऱ्या निमित्तानें स्त्रियांस बहिष्कार घालण्याच्या पूर्वी, त्यांस आपण यमराजाचे वडील बंधु आहोत, या गोष्टीचा विसर पडला असावा असें वाटतें. या यमाच्या दादांच्या हातून जितके लोक मरतात, तितके यमीच्या हातून मेलेले कोणाच्या ऐकिवांत नाहींत. इ० स० १८८८ त या "काउंटीमेडिकल् असोसिएशन्"चा गद्दूळ मेंदू बराच निवळला असावा, अशीं चिन्हें दिसून आलीं. त्यांना स्त्रीवैद्यावरचा बहिष्कार काढून टाकला इतकेच नव्हे; तर त्यांच्या हातां पायां पडून आर्जवें करून, त्यांस आपल्या प्रख्यात सभेच्या सदस्या करून घेतल्या. पंचवीस वर्षांपूर्वी ज्यामध्ये स्त्रीवैद्य सदस्या होत्या, अशा प्रसिद्ध वैद्यसभा एकदोन सुद्धां नव्हत्या. आतां ज्यामध्ये स्त्रिया सदस्या

नाहींत, असे उत्तम वैद्यसमाज एकदोन सुद्धां सांपडावयाचे नाहींत. वैद्यकासारख्या गहन शास्त्रीय विषयामध्यें कमी मेंदूच्या स्त्रियांची गति आहे किंवा नाहीं, हें पुढच्या गोष्टीवरून कळून येईल. युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्यें एक फार वजनदार वैद्यसभा आहे. तिनें नेमलेल्या विषयावर उत्तम निबंध लिहिणाऱ्या वैद्यांस मोठालीं बक्षिसें मिळत असतात. एका प्रसंगीं असें झालें कीं, " स्त्रियांस अस्पर्शसमयीं विश्रांति असण्याची अवश्यकता " हा त्या सभेनें नेमलेल्या विषयावर निबंध लिहावयाचा होता. परीक्षेच्या वेळेस उमेदवारांकडून लिहून आलेल्या चार पांच निबंधांपैकीं एक निबंध फार उत्तम ठरून, तो लिहिणारास पांचशें डालर बक्षीस देण्याचा ठराव झाला. हा निबंध लिहिणारानें अशी कांहीं खुबी केली होती कीं, आपल्या निबंधावर सहीच्या ठिकाणीं आपलें सगळें नांव न घालतां, नांवाच्या व आडनांवाच्या आरंभींचीं अक्षरें मात्र घातलीं होतीं. स्त्रीवैद्यांवर या सभेचा मोठा कटाक्ष होता, आणि स्त्रियांकडून असे गहन निबंध येतील अशी त्यांस कल्पना सुद्धां नव्हती. पण बक्षीस देण्याचा ठराव झाल्यानंतर त्यांस कळून आलें कीं, न्यूयार्क शहरची रहिवाशी प्रसिद्ध डाक्तर् मेरी पट्नम् यकोबी. या बाईनें तो निबंध लिहिला होता, हें कळल्यानंतर त्या बिचाऱ्या पक्षपाती वैद्यसभेला एका बायकोनें असला निबंध लिहिला आणि आपण तिला बक्षीस दिलें, ही गोष्ट कबूल करणें फारच कठीण गेलें. पण बिचारी करते काय? ठराव प्रसिद्ध करून काम फसलें होतें, म्हणून निरुपायास्तव डा० यकोबीला बक्षीस देणें प्राप्त झालें.

न्यू यार्क् शहरामध्यें **न्यू यार्क् इन्फर्मरी** नांवाचें वैद्यविद्यालय आहे, तें युनाइटेड् स्टेट्स्‌च्या सरकारी किंवा स्वतंत्र अशा उत्तम वैद्यविद्यालयांत फार प्रतिष्ठित मानलें जात आहे. याची स्थापक एक स्त्रीवैद्य असून, तिची गणना युनाइटेड् स्टेट्स्‌च्या उत्तम वैद्यांमध्यें आहे, हें सांगायाला नको.

न्यू यार्क् इन्फर्मरीची स्थापयित्री डाक्तर् इलिझबेथ् ब्लाक्वेल् ही इ० स० १८५० च्या सुमाराला वैद्यविद्येचें अध्ययन करून व फार अनुभव मिळवून युरोपांतून स्वदेशीं आली; तेव्हां स्त्रियांकरतां रोगिभवनें स्थापण्याची आवश्यकता फार आहे, असें तिच्या नजरेस आलें. कारण मोठाल्या सार्वजनिक व प्रतिष्ठित पुरुषवैद्यांच्या देखरेखीखालीं असलेल्या रोगिभवनांतून कमी मेंदूच्या अशा मानलेल्या स्त्रियांना रोग्यांची शुश्रूषा, व शस्त्रक्रिया वगैरे शिकायाला जाण्याची परवानगी नव्हती. इ० स० १८५७ त ह्या उद्योगी बाईनें व तिच्या बहिणीनें मिळून आपलें प्रख्यात रोगिभवन; व त्याला लागून एक वैद्यविद्यालय स्थापिलें. तिच्यासारख्या उद्योगी व परोपकारपरायण स्त्रिया तिला साहाय्य करूं लागल्या. तिचा कित्ता घेऊन बोस्टन्च्या बायकांनीं इ० स० १८६२ त "न्यूइंग्लंड् हास्पिटल् फार् वुइमेन् एन्ड् चिल्ड्रन्" नांवानें रोगिभवन स्थापिलें. वैद्यकी शिकून नवीन तयार झालेल्या बायका येथेंही न्यू यार्क् इन्फर्मरीप्रमाणेंच रोग्यांची शुश्रूषा शस्त्रक्रिया इत्यादि गोष्टींचा प्रयोग करून व केलेला पाहून, अमोलिक अनुभव मिळवितात. आमची प्रिय देशभगिनी डा. आनंदीबाई जोशी फिलाडेल्फियांत वैद्यकी शिकून तयार झाल्यावर, अनुभव मिळविण्याकरितां ह्याच न्यूइंग्लंड् हास्पिटल्मध्यें शिकायाला राहिली होती. बोस्टन्च्या मागून फिलाडेल्फियाच्या स्त्रियांनीं तेथील स्त्रियांच्या वैद्यविद्यालयांस लागून एक स्त्रियांचें आणि मुलांचें रोगिभवन स्थापिलें. तेथेंही वैद्यकी शिकून तयार झालेल्या स्त्रियांस अनुभवशिक्षण देण्याची सोय केलेली आहे. ह्याचप्रमाणें शिकागो शहरांत "शिकागो हास्पिटल् फार् वुइमेन् एन्ड चिल्ड्रन्;" सान् फ्रन्सिस्कोशहरांत "पसिफिक् हास्पिटल् फार वुइमेन् एन्ड् चिल्ड्रन्" सिन्सिनाटाइ शहरांतील "ओहायो हास्पिटल्" आणि मिनेआपोलिस् शहरांत "नार्थ्वेस्टर्न् हास्पिटल्" हीं सात स्त्रियांनीं स्थापिलेलीं व स्त्रियांनींच चालवि-

केलीं उत्कृष्ट रोगिभवनें व अनुभवविद्यालयें, युनाइटेड्स्टेट्स्च्या उत्तरसंस्थानांतून उत्तराकाशांत विराजमान असलेल्या सप्तर्षींच्या तेजोमय सप्ततारकांप्रमाणें, आपल्या असाधारण तेजानें निरंतर प्रकाशमान होत असून, आपल्याकडे आशायुक्त उत्साहपूर्ण नजर लावून असलेल्या स्त्रीपुरुषसमाजास आनंद देत आहेत. युनाइटेड् स्टेट्सच्या स्त्रियांचा कित्ता घेऊन इंग्लंड्च्या स्त्रियाही असल्या प्रकारचीं रोगिभवनें व अनुभवविद्यालयें स्थापन करीत आहेत; ही आनंदाची गोष्ट आहे.

आजमितीस या देशांमध्यें छत्तीस वैद्यविद्यालयें केवळ स्त्रियांकरितां स्थापिलेली आहेत. त्यांमध्यें शिक्षण देण्याचें काम बहुतेक सगळें स्त्रियांकडेसच आहे. मिश्र विद्यालयांतून सुद्धां पुष्कळ स्त्रीवैद्य शिक्षकांचें काम करीत आहेत. यावरून स्त्रिया वैद्यक शिकल्याने बिघडून जातील असा जो युनाइटेड्स्टेट्सच्या लोकांचा समज होता, तो बदलला आहे असे सिद्ध होतें. स्त्रिया वैद्यक शिकूं लागल्यापासून, तो विषय जाणणाऱ्या लोकांस मनुष्य शरीर आणि शारीरविद्या ह्या फार पवित्र वस्तू आहेत, असे वाटूं लागले आहे. स्त्रिया शिकावयास जाण्याच्यापूर्वी विद्यालयांतून शारीरशास्त्र शिकवितांना, जे अचकट विचकट प्रकार होत असत, ते आतां अजीबाद बंद झाले आहेत. विद्यार्थिणींच्या मर्यादशील आणि फार स्तुत्य नीतिमत्तेपुढे शारीरशास्त्राचा विचका करणाऱ्या पुरुषशिक्षकांस आणि विद्यार्थ्यांस आपल्या कृतीची लाज वाटूं लागली. आतां स्त्रियांच्या योगाने शारीर शिकविण्याची सरणी आणि भाषा इतकी चांगली झाली आहे कीं, आठ दहा वर्षांच्या लहान मुलांस सुद्धां ते शिकवावें, अशी इच्छा लोकांस उत्पन्न होत आहे.

आणखी एक उपयुक्त धंदा स्त्रियांनीं पतकरलेला आहे. तो न्यायसभांतून वकिली करणें हा होय. इसवी सन १८६८ त सेंट् लुइस् शहरांतील "वाशिंगट्न् युनिव्हर्सिटी "नें स्त्रियांस कायदे शिकविण्यास रुकार

दिला. नंतर सन १८६९ त युनाइटेड्स्टेट्स्ची पहिली सनदी वकील आरा-बेला मान्स्फील्ड् ही बाई सनद मिळवून, वकिली करूं लागली. तेव्हां-पासून बहुतेक सगळ्या मोठाल्या युनिव्हर्सिट्यांनीं आपल्या शाळांतून स्त्रियांस कायदे शिकण्याची मोकळीक दिली आहे. कायद्यासारखा गहन विषय स्त्रियांस शिकतां येईल किंवा नाहीं, याविषयीं पुष्कळ लोकांस संशय होता, पण तो आतां नाहींसा होत आला आहे. न्यायगृहांमधून स्त्रीवकिलांचीं उत्कृष्ट कामे, त्यांची विशुद्ध न्यायशास्त्रानुसार वाद करण्याची रीति, मोठमोठ्या पुरुषवकिलांची बरोबरी करण्याइतकी त्यांच्या आंगची योग्यता, आणि या सर्वांहून उत्तम असे त्यांचें मर्यादशील सद्वर्तन पाहून, आतां त्यांच्या योग्यतेविषयीं लोकांच्या मनांत संशय राहिला नाहीं. युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें शेकडो स्त्रिया सनदी वकील आहेत. त्या इकडील पुरुषांप्रमाणेंच लहान लहान मंडळ्या स्थापून काम करितात. अशा प्रकारच्या एकवीस मंडळ्या नवराबायकांच्या आहेत. त्यांमध्यें नवराही वकील आणि बायकोही वकील आहे.

न्यायगृहांमध्ये अनेक प्रकारचे चांगले वाईट खटले येणार, तेथें स्त्रिया वकिली करूं लागल्यास त्यांची मर्यादा व लज्जाशीलता कशी राहावी, असा संशय काढणारे पुष्कळ लोक होते. परंतु संशय काढणारांनीं ही गोष्ट ध्यानांत आणावयाची होती कीं, न्यायसभांतून केवळ पुरुषांचेच खटले येत नाहींत; तर पुष्कळ बायकांचेही खटले येतात. स्त्रीजातीमध्यें पुरुषजातीइतक्या अपराध करणाऱ्या व्यक्ती जरी सांपडत नाहींत,—(ही गोष्ट फार अभिनंदनीय आणि स्त्रीजातीस फार भूषणप्रद आहे,)—तरी त्यांपैकीं कांहीं थोड्याशा तरी बायका असतातच. त्यांचे सुखदुःख त्यांच्या स्वजातीय वकिलांना जसें समजेल, तसें तें पुरुषांना कळावयाचें नाहीं. जेथें चोहोंकडे पुरुष आहेत आणि एक सुद्धां बायको नाहीं, अशा ठिकाणीं बायका गेल्या म्हणजे त्यांनां

किती अवघड पडतें, तें प्रत्येक विचारी मनुष्यास कळण्यासारखें आहे. जेथें संभावित पुरुष आहेत—आणि न्यायगृहांत न्यायाधीश वकील इत्यादि पदस्थ पुरुष संभावित असणें अवश्य आहे—तेथें संभावित स्त्रियांना जाण्यास हरकत नसावी. स्त्रिया वकील असल्यापासून अपराधी बायकांना योग्य न्याय मिळण्याचा पुष्कळ संभव आहे. असो. अनुभवांतीं असें कळून येतें कीं, युनाइटेड् स्टेट्स्‌च्या स्त्रीवकिलांच्या स्वाभाविक मर्यादशीलपणांत आणि त्यांच्या मानपानांत कांहीं कमताई होत नाहीं. स्त्रीवकील जेथें आहेत, अशा न्यायसभांतून सर्व पुरुषमंडळी त्यांचा मान योग्य रीतीनें राखतात इतकेंच नव्हे; तर न्यायगृहांत तंबाकू ओढणें, अश्लील भाषण करणें, वगैरे अयोग्य वर्तन कोणी करूं नये असे जे साधारण नियम आहेत, ते स्त्रिया न्यायगृहांत गेल्यापासून अधिक उत्तम रीतीनें पाळले जात आहेत. कायदेकानूंमध्यें स्त्रियांचें प्रवीणत्व केवढें आहे हें कोणास पहावयाचें असल्यास, त्यांनीं युनाइटेड् स्टेट्स्‌च्या राष्ट्रीय न्यायसभेत आणि इतर न्यायसभांतून त्यांचें काम स्वतः पाहिल्यावांचून कळण्यासारखें नाहीं. युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्यें आज शेंकडों वर्षांपासून पुरुष वकिली करीत आहेत आणि स्त्रियांना वकिलीची परीक्षा देण्याचा अधिकार मिळून नुकतीं कोठें वीस वर्षें झालीं. इतक्यांत त्या शूर बायकांनीं शेंकडों वर्षांपासून वरिष्ठ योग्यतेस चढलेल्या पुरुषवकील मंडळीची बरोबरी केली आहे. आतां त्यांच्यांत ओफानेल्, करन्, वेब्स्टर् आणि कोट्स् ह्यांसारखे प्रसिद्ध वकील अजून झाले नाहींत. पण ते होणार नाहींत कशावरून ? पुरुषांमध्यें तरी सगळेच तसे कोठें आहेत ?

शिकागो शहरामध्यें इ० स० १८६८ पासून 'लीगल् न्यूज्' नांवाचें कायदेकानूंसंबंधी एक मासिकपुस्तक निघत असतें. माइरा ब्राड्वेल् ही त्याची कर्ती आहे. ही बाई युनाइटेड् स्टेट्स्‌मधील कायदेकानूंविषयींचीं पुस्तकें प्रसिद्ध करणाऱ्या अशा मंडळ्यांमध्यें, सगळ्यांपेक्षां मोठ्या मंडळीची अध्यक्ष आहे.

या बाईच्या देखरेखीखालीं तयार झालेल्या "ब्राड्वेल्स् आपेलेट् कोर्ट् रिपोर्टस्" नांवाच्या जंगी ग्रंथाची सर्वत्र प्रसिद्धि असून, बहुतेक सगळे वकील त्याचा उपयोग करितात. क्यारोलाइन् व्हाइट् नांवाची आणखी एक बाई 'शिकागो ला टाइम्स्' नांवाचें पाक्षिक पत्र प्रसिद्ध करीत असते. तेंही त्याच्या उत्तमत्वामुळें वकीलमंडळांत फार प्रसिद्ध आहे. इ० स० १८८६ त मिशिगन युनिवर्सिटीमध्यें कायदेकानू शिकून तयार झालेल्या आणि शिकत असलेल्या बायकांनीं मिळून, 'एक्विटी क्लब्' नांवाची एक समिति स्थापिली. तिचा उद्देश केवळ युनाइटेड् स्टेट्स्मधील स्त्रियांमध्येंच नव्हे, तर जेथें म्हणून स्त्रियांना वकिली करण्याचा अधिकार मिळाला आहे अशा सर्व राष्ट्रांतील स्त्रियांमध्यें मैत्रीसंबंध स्थापून, एकमेकांस साह्य करून स्त्रीजातीची उन्नति करणें, हा आहे. पुरुषजातीला वकिली करूं लागून हजारो वर्षे झालीं असतील, परंतु त्यांनीं कोठें जातिदेशभेद न मानितां, सर्व साधारण पुरुषजातीच्या हितार्थ 'एक्विटी क्लब्' सारख्या मंडळ्या स्थापन केलेल्या ऐकिवांत नाहींत. सुशिक्षित स्त्रियांना कोणतेही अधिकार मिळाल्यास त्या त्यांचा कसा सदुपयोग करितात, याचें हें उत्तम उदाहरण आहे.

चौथा फार महत्त्वाचा धंदा स्त्रियांनी घेतला आहे. तो धर्मोपदेश करणें हा होय. ख्रिस्ती धर्मस्थापन झाल्यानंतर कांहीं वर्षेपर्यंत, ख्रिस्ती स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणेंच धर्मोपदेश करण्याचा अधिकार होता. त्या काळीं परमेश्वरानें ज्याला आपली पवित्र शक्ति देऊन धर्मोपदेश करण्याच्या कामीं लावलें, तो पुरुष असो किंवा स्त्री असो, अशा देवनियुक्त व्यक्तीनेंच धर्मोपदेश करावा, असा नियम असे. ख्रिस्तानें उपदेशिलेला ख्रिस्तीधर्म फार सोपा असून, त्याचे नियम स्त्रीपुरुषांना सारखे लागू आहेत. ख्रिस्ताचा देव परमेश्वर स्त्रियांस आणि पुरुषांस त्यांचा जातिभेद मनांत न आणितां, सारख्या

रीतीनें आपला पवित्र आत्मा देतो. तो मनुष्यासारखा पक्षपाती नसून, धर्मोपदेश करण्याचें काम केवळ पुरुषांच्याच हातीं सोंपून देत नाहीं. तो योग्य मनुष्याला योग्य देणग्या देतो. कित्येक स्त्रियांस आणि कित्येक पुरुषांस निरनिराळ्या रीतीनें तो त्या देणग्या देत असतो. सौजन्यादि गुण, कलाकौशल्य, विद्वत्ता, दैवीभाव, ह्या देणग्यांपैकीं कांहीं स्त्रीजातीस आणि कांहीं पुरुषजातीसच मिळाव्या, असा कांहीं नियम नाहीं. परंतु ख्रिस्ती धर्म जेव्हां रोमन् लोकांसारख्या स्त्रीजातीस नीच मानणाऱ्या लोकांच्या हातांत गेला, तेव्हां त्यांनीं आपले चांगले वाईट समज ख्रिस्ती धर्मांत सामील केले. रोमन् क्याथलिक् आचार्य आणि संन्यासी हे स्त्रियांस सैतानाप्रमाणें आपल्या शत्रू समजत असत. त्यांनीं व तशाच प्रकारच्या इतर लोकांनीं उपदेशकपणाचा स्त्रियांचा हक्क हिरावून घेतला. धर्मोपदेश करण्याविषयीं त्यांस परमेश्वराची प्रेरणा होत असूनही, पक्षपाती पुरुषांच्या निर्बंधामुळें स्त्रियांस आजपर्यंत मौन धरून, पुरुष सांगतील ते मुकाट्याने ऐकून घ्यावें लागत असे. पण या एकुणिसाव्या शतकांत ज्ञानाच्या प्रकाशामुळें पुरुषांस आपल्या चुक्या दिसूं लागल्या आहेत. स्त्रियांना धर्मोपदेश करण्याचा अधिकार असावा असें बहुतेक ख्रिस्ती राष्ट्रांतील पुष्पळ निष्पक्षपाती धर्माचार्य म्हणूं लागले आहेत. युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्ये एकशे पांसष्ट स्त्रिया निरनिराळ्या मताच्या सनदी धर्मोपदेशक आहेत. ह्या राष्ट्रांतील लोकांस असा अनुभव येत चालला आहे कीं, पुष्कळ प्रसंगी स्त्री उपदेशकांकडून जितक्या सोप्या रीतीनें धर्मप्रसाराचें काम होते, तितके ते पुरुष उपदेशकांकडून होत नाहीं. ह्या आणि दुसऱ्या कारणांनीं, आपल्या देशांत स्त्री उपदेशक पुष्कळ असाव्यात, ही इच्छा लोकसमूहांत वृद्धिंगत होत चाललेली आहे.

"स्टेनाग्रफी" म्हणजे लघुलेखन ह्या नावांचा आणखी एक रोजगार स्त्रियांनीं हातीं घेतला आहे. त्यांच्यामध्यें त्या इतक्या कुशल झाल्या आहेत

कीं, आलीकडे युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्यें मोठाले प्रख्यात वर्तमानपत्रकार व वकील स्त्रीलघुलेखकांस अत्यादरानें आपल्या कचेऱ्यांतून मोठीं जबाबदारीचीं कामें देत आहेत. हा रोजगार करणाऱ्या स्त्रियांना साधारण शिक्षकिणींपेक्षां पुष्कळ अधिक पैसा मिळतो. या स्त्रिया वर्षदीडवर्ष लघुलेखनाची पद्धति शिकून थोडीशी उमेदवारी केल्यानंतर, राष्ट्रीय न्यायसभांतून आणि जेथे मोठाल्या वक्त्यांचीं भाषणे होतात त्या ठिकाणीं जाऊन, तीं व्याख्यानें अक्षरशः उतरून घेतात. त्यांस ह्या कामाबद्दल दरतासास पांचांपासून वीस डालरांपर्यंत वेतन मिळतें.

सन १८४० त ह्यारिएट मार्टिनो नांवाची इंग्लिश विदुषी युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्ये आली होती, तेव्हां येथील स्त्रियांस सात हलक्याप्रतीचे धंदे करण्याची मोकळीक होती. ते धंदे असेः--१ मुलांस मुळाक्षरें व उजळणी शिकविणें, २ शिवणकाम; ३ खाणावळी घालणें; ४ कोणाच्या तरी घरीं चाकरीस राहणे; ५ छापखान्यांत अक्षरांचे खिळे जुळणे; ६ पुस्तकें बांधणारांच्या कारखान्यांतून पुस्तकांचीं पाने दुमडून टाके मारणे; ७ गिरण्यांत निकृष्टप्रतीचें काम करणे. पण आतां तो मनु पालटला आहे. स्त्रिया विद्यासंपन्न झालेल्या आहेत, तेव्हां ज्यांस ह्यांपेक्षां कांहीं उत्तम प्रतीचे धंदे करण्याची शक्ति आहे, त्या एवढेच धंदे करून संतुष्ट राहत नाहींत. युनाइटेड् स्टेट्स्‌च्या राष्ट्रीय सरकाराकडून आणि संस्थानिक सरकारांकडून जरी त्यांस फारसे सहाय्य व उत्तजेन मिळत नाहीं; तरी त्या आपल्या तीक्ष्णबुद्धि, दृढनिश्चय आणि दीर्घोद्योगीपणा या गुणांच्या मदतीनें परमेश्वरानें त्यांस दिलेल्या कल्पकशक्ती विकासास आणीत आहेत. इ० स० १८८० च्या खानेसुमारीवरून कळतें कीं, युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्यें स्त्रिया निरनिराळ्या प्रकारचे तीनशें धंदे करीत होत्या. एका मासचुसेट्स् संस्थानांतच दोन लक्ष एकावन्न जहार एकशें अठ्ठावन्न स्त्रिया, दोनशें चौऱ्यायशीं वेग-

ळाले धंदे करीत असून, त्यांच्या उत्पन्नाचें मान वर्षास एकशें पन्नास डालरांपासून तीन हजार डालरांपर्यंत आहे.

कोणाकोणाचें असें म्हणणें पडतें कीं, स्त्रिया कल्पक नाहींत; कारण त्यांचा मेंदू कमी आहे. आजपर्यंत जितक्या कल्पना निघाल्या त्या सगळ्या पुरुषांनीं काढिल्या, बायकांना कल्पकशक्ति नव्हती, म्हणूनच असे झालें. आमचें म्हणणें असें आहे कीं, बायकांनीं कल्पना काढल्या नाहींत याचें कारण त्यांच्या मेंदूचा कमीपणा नव्हे, तर त्यांच्या कल्पकशक्तीं विकास पावण्यास त्यांस कोणीं अवसर व उत्तेजन मुळींच दिलें नव्हतें. कोठें कोठें असेंही घडून आलें आहे कीं, बायकांनीं स्वतः कल्पना काढून, आपल्या स्वाभाविक उदारपणानें त्या पुरुषांच्या नांवानें प्रसिद्ध होऊं दिल्या. उदाहरणार्थ प्रसिद्ध युरोपियन् गायक व वाद्यवादक बेथोव्हन्, याच्या बहिणीनें पुष्कळ उत्कृष्ट आणि लोकोत्तर माधुर्ययुक्त असे राग आणि रागिण्या रचून, आपल्या भावाच्या नावानें प्रसिद्ध करूं दिल्या. त्यांच्यायोगानें बेथोव्हन्ची कीर्ति अजरामर झाली आहे, पण त्या रागरागिण्या त्याच्या बहिणीनें केल्या हें थोडक्यांसच ठाऊक असेल. त्याचप्रमाणें ज्योतिषशास्त्रज्ञ विल्यम् हर्शेल् याची बहिण क्यारोलाईन् हर्शेल् इनें पुष्कळ ग्रह शोधून काढले. आपला भाऊ ज्योतिषशास्त्राचें परिशीलन करीत असतां त्यास तिनें स्वतःच्या अलौकिक गणितशास्त्रपारंगततेनें पुष्कळ साहाय्य केलें. परंतु जिच्या अश्रांत श्रमाच्या व निःस्वार्थ साहाय्याच्या योगानें विल्यम् हर्शेल्ची एवढी प्रसिद्धि झाली; त्या क्यारोलाईन् हर्शेल्ला तिच्या भावाच्या यशाचा वांटा जगानें दिला नाहीं. बेथोव्हेन्च्या बहिणीसारख्या बायांनीं आपल्या कल्पना व शोध आपल्या संबंधी किंवा ओळखीच्या पुरुषांच्या नांवानें प्रसिद्ध होऊं दिले; याचें कारण एक तर त्यांचें स्वाभाविक औदार्य; आणि दुसरें असें कीं, मागल्या काळांत बायकांनीं कोणतीही कल्पना काढून किंवा इतर कृत्य करून, लौकिकांत प्र-

मिळीस येणें, हें फार लाजिरवाणें आहे, असा रानटी समज बहुतेक सर्व देशांतील लोकांत होता; आणि आमच्या देशांत तर अजूनही आहे. युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्यें आतांशा कोठे स्त्रियांनीं काढलेल्या कल्पनांस थोडें थोडें उत्तेजन मिळूं लागलें आहे. इतक्यांतच त्यांनीं एकोणीसशें पस्तीस नवीन कल्पना व शोध काढून, युनाइटेड् स्टेट्स्‌च्या सरकारापासून तितक्यांबद्दलचा आपला हक्क नोंदवून घेतला आहे. ह्या कल्पना म्हणजे लहानसान आहेत असे नाही; तर ज्यांमध्ये त्या काढणाऱ्या स्त्रियांचें गहन शास्त्रीयविषयांचें ज्ञान स्पष्ट रीतीने दिसून येत आहे, अशा आहेत. उदाहरणार्थ सन १८४५ त एका बाईने अंतर्जलदूरदर्शक यंत्र शोधून काढलें. त्याचप्रमाणें एकीने समुद्रांत प्रवास करणाऱ्या लोकांकरितां प्राणरक्षक कवचें आणि प्राणरक्षक तांफे बनविले. आणखी एकीने बाष्पोत्पादक यंत्र निर्माण केलें. दुसऱ्या एकीने आगगाडीच्या वाफेच्या यंत्रांत सुधारणा केली. एकीनें शहरांतून चालणाऱ्या आगगाड्यांचा नाद कमी व्हावा, म्हणून एक युक्ति काढिली. दुसऱ्या एकीनें पाण्याचा पूर येऊन शेतें वाहून जाऊं नयेत, म्हणून एक युक्ति काढिली, आणखी एकीनें अप्रवर्तक विजेचा शेंडा (Non-inductive electric cable) बनविला. तारवांवर धान्य चढविण्याचे यंत्र, दाणा आणि साल्पट पृथक् करण्याचे यंत्र, शेत कापण्याचें यंत्र इत्यादि पुष्कळ फार उपयोगी यंत्रें स्त्रियांनीं निर्माण केलेलीं आहेत; ह्यावरून स्त्रिया कल्पक नाहीत असे म्हणण्यास जागा राहात नाहीं.

चीनांत आणि हिंदुस्थानांतही कोठें कोठें स्त्रिया नावाडी आहेत, हें पुष्कळांस ठाऊक असेल. युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्यें साधारण स्त्रियांनी नावाडीपण करण्याची चाल नाही. तरी ह्यापुढे येथील स्त्रिया तो धंदा करूं लागतील असें वाटतें. हड्सन् आणि मिसिसिपी नामक महानद्यांवर चालणाऱ्या ज्या पुष्कळ आगबोटी आहेत, त्यांपैकीं कित्येकांवर नौकाशास्त्रज्ञ स्त्रिया नौकानायक (क्या-

पृटन्) असून, त्या शास्त्रीय रीतीप्रमाणे मोठ्या हुशारीनें आपलें काम चाल-वीत आहेत. आतां स्त्रिया करीत नसतील असले धंदे युनाइटेड् स्टेट्समध्ये फारसे सांपडणार नाहीत. ह्या चाळीस वर्षांमध्ये त्यास निरनिराळे धंदे करण्याची मोकळीक मिळाल्यापासून, त्याचे रोजगार धंदे वाढत चालले आहेत. आतां युनाइटेड् स्टेटम्मध्ये जितके शेतकरी आहेत, त्यांत शेकडा सात बायका स्वतः आपली शेतें चालविणाऱ्या असून, शिल्पकलेवर निर्वाह करणाऱ्या लोकांपैकी शेकडा सोळा स्त्रिया आहेत. सहालक्षांहून अधिक स्त्रिया शिल्पकलेवर आपला निर्वाह चालवीत आहेत. ह्याशि-वाय स्वतंत्र व्यापार करणाऱ्या किंवा दुकानदारांच्या गुमास्तिणी साठ हजा-रांवर आहेत. तारायंत्राचें काम करणाऱ्या, आगगाडींनी तिकिटें विकणाऱ्या, आणि टपालखात्यांत काम करणाऱ्या बायका हजारों आहेत. लोकांच्या घरांत स्वैंपाक पाणी व घरकाम करून राहाणाऱ्या बायकांची संख्या तेरालक्ष साठहजाराइतकी आहे.

कायदेशीर हक्क.

युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें सर्व गोष्टींनी इतकी सुधारणा झालेली आहे, तरी कायद्यानें स्त्रियांस फारच थोडे हक्क दिले आहेत; हें पाहून सखेदाश्चर्य वा-टतें. युनाइटेड् स्टेट्स्चे सामाजिक निर्बंध बहुतेक सगळे प्राचीन इंग्लिश् कायद्यांच्या अन्वयें केलेले आहेत. मोशेचे नियम आणि रोमन् कायदे हे इंग्लिश कायद्यांच्या पायांच्या जागीं आहेत. ह्या गोष्टी ध्यानांत आ-णल्या म्हणजे हल्लींच्या अमेरिकन् कायद्यांच्या दृष्टीनें पाहातां, बायका इतक्या नीच मानल्या जातात कां, ह्या कोड्याचा उलगडा होतो. पश्चिम प्रांतांतील नूतन संस्थानांतून, स्त्रियांकरतां केलेल्या कायद्यांतून बरेच फेरफार झालेले आहेत, त्या संस्थानांतून विवाहित पुरुष आप-

त्या पत्नींच्या समागमें ज्या (स्वतःच्या) घरांत राहात असतो, तें घर त्याचे नव्हे, तर त्याच्या बायकोचें असे समजावे, म्हणून कायद्याचा नियम आहे. पण पूर्वेकडील बहुतेक सगळ्या संस्थानांतून बायकांस नवरा मेल्यावर, त्याच्या घरात चाळीस दिवसांपेक्षां अधिक दिवस भाडें दिल्यावांचून राहण्याची परवानगी नाही ! मेइन् संस्थानांत दयाळू विद्वान् पुरुषांनीं दुःखसागरांत बुडालेल्या विधवेची कींव येऊन तिला नव्वद दिवस (बिनभाड्याने) आपल्या मयत नवऱ्याच्या घरांत राहातां यावे, अशी व्यवस्था केलेली आहे ! आलीकडे कित्येक संस्थानांतून विवाहित बायकांना स्वतः मिळविलेल्या मालमत्तेचा पाहिजे तसा उपयोग करण्याचा हक्क मिळालेला आहे. त्यांनी घरात राहून लोकांचे कपडे शिवून, चित्रे काढून वगैरे पैसा मिळविल्यास, त्यावर त्याचा हक्क नाही; घराबाहेर जाऊन मोलमजूरी करून पैसा मिळविला असल्यास मात्र तो पैसा त्यांचा, असे कायद्याचें सांगणें आहे. कितीएक संस्थानांतून बापाने किंवा भावाने दिलेल्या स्थावरजंगम मालमत्तेवर, आणि नवरा मेल्यावर त्याच्या जंगम मालाच्या तृतीयांशावर विवाहित बायकांचा पूर्ण हक्क आहे. पण पुष्कळ संस्थानातून त्यास बापानें दिलेल्या किंवा स्वतः मिळविलेल्या मालावर त्यांचा हक्क नसून, नवऱ्याच्या मालमत्तेचा वाटा त्यास मुळीच मिळत नाही.

न्यूयार्क आणि इतर पुष्कळ संस्थानांतून आईला आपल्या अल्पवयी मुलांवर हक्क सागतां येत नाही. बाप जीवंत असतां किंवा मरतेवेळीं इच्छापत्रक करून आपली मुले पाहिजे त्याच्या स्वाधीन करील, तर त्यास शिक्षा होणार नाही. आपल्या बायकोच्या इच्छेविरुद्ध तिच्या पोटची मुले लोकांस देऊन टाकण्याचा अधिकार नवऱ्याला आहे. तो वेडा असून त्याणें मुलांविषयी कांही इच्छापत्रक केलें नसल्यास मात्र, आईस आपली अल्पवयी मुलें आपल्यापाशी ठेवून घेतां येतात. प्रतिष्ठितपणें कायदेशीर रीतीनें विवा-

हित झालेल्या स्त्रीपुरुषांचीं मुलें कायद्याच्या दृष्टीनें बापाचीं मुलें म्हणवितात, आईचा त्यांवर यत्किंचित्‌ही हक्क नाहीं. अविवाहित बायकांचीं किंवा कसबिणींचीं मुलें तेवढीं त्यांच्या आयांचीं समजलीं जातात. दोनतीन वर्षांपूर्वी एका संभावित बाईच्या क्रूर नवऱ्यानें तिचीं कोंवळीं बाळें तिच्या इच्छेविरुद्ध लोकांस देऊन टाकण्याचा प्रयत्न केला. त्या बिचाऱ्या आईला पोटच्या मुलांचा विरह सहन होईना; तेव्हां तिणें आपलीं बाळें आपल्यापाशीं राहून घेतां यावीं म्हणून निरुपायास्तव मानमर्यादेला एकीकडे गुंडाळून ठेवून, सरकारी न्यायकचेरींत "हीं मुलें माझ्या लग्नाच्या नवऱ्याचीं नाहींत," म्हणून खोटी शपथ घेतली, तेव्हां तिचीं मुलें तिला मिळालीं. सभ्य म्हणविणाऱ्या देशांतील कायदे बायकांच्या मानमर्यादेची, मातृप्रीतीची आणि देवानें दिलेल्या नैसर्गिक हक्कांची कशी पायमल्ली करतात पाहा! असले कायदे करणारे पुरुष मानुषराक्षस नव्हेत; पण "ते के न जानीमहे" ह्या वर्गांतील असावे असें वाटतें. क्यान्सस्, न्यूजर्सी आणि आयोवा ह्या तीन संस्थानांत मात्र आयांस आपल्या मुलांवर वारसा सांगतां येतो.

कांहीं वर्षांपूर्वी मासचूसेट्स् व इतर संस्थानांतून बायकांचीं प्रेतें त्यांच्या नवऱ्यांच्या प्रेतांजवळ पुरण्याचा हक्क बायकांस नव्हता, आतां हा कायदा बदलला आहे. बायकांनें लग्न झाल्याबरोबर त्या नवऱ्याच्या बंधा होतात. धर्माचार्य त्यांकडून 'आम्ही आपल्या पतीची आज्ञा मानूं,' अशी प्रतिज्ञा करून घेतो; त्यांच्या बापानें किंवा भावानें त्यांस दिलेली स्थावरजंगम मालमत्ता, त्यांच्या अंगावरचे डागडागिने वगैरे झाडून सारे त्यांच्या नवऱ्यांच्या हातीं जातें. कांहीं वर्षांपूर्वी बायकांनीं नेसलेल्या वस्त्रांवरसुद्धां

१ अमेरिकन् लोकसमाजांत त्यांच्या प्राचीन रानटी स्थितीच्या खाणाखुणा अद्याप शिल्लक आहेत, त्यांत विवाहित बायकांचें अत्यंत पारतंत्र्य ही खूण श्रेष्ठ आहे, असे म्हटल्यास चालेल. अमेरिकन् पुरुष आमच्या देशांतील पुरुषांसारखेच

त्यांचा हक्क नसे, पण आतां कायद्यानें नवऱ्यांस आपल्या बायकांचे पोषाक वगैरे विकून किंवा गहाण ठेऊन, आपली तुंबडी भरण्याची मनाई केली आहे.

विवाह आणि विवाहसंबंध तोडणें, ह्या विषयांचे कायदे युनाइटेड् स्टेट्- [illegible] निलाजरे आहेत. ते ह्मणतात कीं, "आह्मी सारा दिवस काम करून, निढळाचा घाम जिरवून, संसार चालवितों; आणि आमच्या बायकांस खाऊं पिऊं घालतों." पुरुष दररोज आठ, दहा किंवा फार झालें तर बारा तास काम करतात, पण बायकांना पुरुषांची सेवाचाकरी, मुलांची देखरेख, गृहकृत्य वगैरे करण्यांत दररोज सोळा सतरा तास अंग मोडून काम करावें लागतें. मोलमजुरी, शेतकी व दुसरे धंदे करणाऱ्या पुरुषांच्या बायका गृहकृत्य व मुलेबाळें संभाळून आपल्या नवऱ्यांच्या बरोबरीनें काम करून, निरनिराळे धंदे करण्यांत पुरुषांस मदत देतात, ती निराळीच. असें असूनही कुटुंबाच्या उत्पन्नावर बायकोचा हक्क नाहीं; तिला एकदोन पैसे खर्चास लागले, तर ते नवऱ्याची मनधरणी करून, त्याच्या हजार प्रश्नांस समर्पक उत्तरें देऊन त्याच्यापाशीं भीक मागून घ्यावे लागतात. पण त्याणें ते देण्याचें नाकारलें, तर तिला कायद्यापुढें किंवा लोकसमाजांत आपल्या बहुकष्टार्जित मालावर हक्क सांगतां येत नाहीं इतकेंच नाहीं; तर उलट तिचा नवरा तिच्यावर आपण केवढे उपकार केले तें सांगतो आणि लोकसमाज (पुरुषसमाज) ह्मणतो कीं, पुरुष फार परिश्रम करून, पैसा मिळवून बायकांस अन्नवस्त्र देतात! अहाहा! पुरुषांचे बायकांवर केवढे उपकार हे! बायको घरांत नसल्यास, ती जितकें काम करते तेवढें काम करायाला निदान दोन तीन तरी चाकर ठेवावे लागतील. त्यांस वेतन द्यावें लागतें; चाकर कांहीं मालकाचें फुकटचें खात नाहींत, मालकानें त्यांवर उपकार केले असें ह्मणतां येत नाहीं; पण बायकोनें दहा चाकरांइतकें काम केलें, तरी नवरा तिला खायाला घालतो हे त्याचे तिच्यावर उपकारच होतात!

स्‌च्या निरनिराळ्या संस्थानांतून निरनिराळ्या प्रकारचे आहेत. ह्यामुळें सामाजिक व्यवस्थेंत फार गोंधळ होतो. ह्या देशचे सज्जनांनीं, विशेषेंकरून स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक सभेनें व तिच्या पक्षसमर्थकांनीं विवाहसंबंधी कायदे राष्ट्रांत सर्वत्र एकाच प्रकारचे व न्यायसम्मत असे असावे, म्हणून दीर्घप्रयत्न चालविला आहे.

युनाइटेड् स्टेट्‌स्‌च्या जानपदांस अदालतींतून वगैरे आपल्या समान योग्यतेच्या बारा पंचांकडून इन्साफ मिळावा, असा नियम आहे. परंतु स्त्रियांस त्यांच्या समान योग्यतेच्या सजातीय पंचांकडून इनसाफ करून घेण्याचा हक्क नाहीं. पुरुष,—मग ते बायकांपेक्षां शतपट मूर्ख, दुर्व्यसनी किंवा कसेही असोत—राष्ट्रीय व संस्थानिक कायदे करण्यांत पुरुषांचे मत घेतल्यावांचून, कायदे करणाऱ्या मंडळीला हूं का चूं करूं देत नाहींत. पण बायका किती विद्वान, बुद्धिमान्, विचारी आणि नीतिसंपन्न असल्या, तरी त्यांस राष्ट्रीय व स्थानिक राज्यव्यवस्थेविषयीं आपले मत देण्याचा अधिकार नाहीं. ह्यास्तव कायद्याच्या नजरेने पाहिल्यास, पुरुष स्त्रियांहून फार उत्तम आहेत; म्हणून त्यांनी पंचांच्या ठिकाणीं बसून बायकांच्या खटल्यांचा तपास केल्यास, तो इन्साफ फिर्यादी बायकोच्या समान योग्यतेच्या पंचांनी केल्यासारखा होत नाही. हल्ली एक वायोमिंग उपसंस्थान शिवाय करून युनाइटेड् स्टेट्‌स्‌च्या इतर कोणत्याही भागांत हा सर्वसाधारण अमेरिकन् जानपदास असणारा मोठा महत्त्वाचा हक्क बायकांस त्या बायका, एवढ्याच कारणावरून मिळालेला नाही. तरी इकडच्या उद्योगी बायका आपल्यास राजकीय हक्क मिळावे म्हणून प्रयत्न करीत आहेत; त्यांचा तो प्रयत्न कालक्रमेंकरून सफलही होईल, अशीं सुचिन्हें सर्वत्र दिसून येत आहेत.

संहत[१] प्रयत्न, राष्ट्रीय समाज.

युनाइटेड् स्टेट्स्च्या लोकसत्ताक राष्ट्राची स्थापना झाली तेव्हां बेंजामिन् फ्रांकलिन् याणें ह्या राष्ट्राच्या मुख्य शिक्क्यावर "ए प्लुरिबुस् उनुम्" म्ह० "बहुत मिळून एक" हें वाक्य लिहावें, म्हणून सूचना केली. आतां आपण युनाइटेड् स्टेट्स्च्या ज्या भागांत जावें तेथें सदरील वाक्य राष्ट्रीय शिक्क्यावर लिहिलेलें, आपल्या दृष्टीस पडतें. इतकेंच नाहीं; तर ह्या राष्ट्रांतील लोकांच्या कृतींत पदोपदीं हें वाक्य आपल्या पाहाण्यांत, ऐकण्यांत आणि अनुभवास येतें. युनाइटेड् स्टेट्स्च्या राष्ट्रानें बळ तोफखान्यांत, शिलेखान्यांतून किंवा अवाढव्य सैन्यांत नाहीं. ते ह्या देशच्या लोकांच्या विद्यावत्तेंत आणि सदरील वाक्याप्रमाणे "**बहुत मिळून एक,**" ह्या सत्यांत आहे. स्त्रिया अशिक्षित व साधारण लौकिकानुभवशून्य होत्या, तेव्हां त्यांस सदरील सत्याची माहिती नव्हती, म्हणूनच त्यांच्या हातून लोकहिताचीं महत्कार्यें घडून येत नव्हतीं. त्या जसजशा विद्यासंपन्न व बहुदर्शी होऊं लागल्या, तसतसें हें सनातन सत्य त्यांच्या हृदयांत उदित होऊन, दिवसेंदिवस अधिक प्रकाशमान होऊं लागलें.

आपल्या उन्नतिशीलतेबद्दल सर्व पृथ्वीत प्रसिद्धीस आलेल्या युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें, पन्नास वर्षांखालीं एकसुद्धां महत्त्वाची स्त्रीसभा नव्हती. स्त्रिया आपापल्या घरांत बसून किंवा एकाद्या शेजारणीच्या घरीं चारचौघी मिळून गप्पा ठोकीत, किंवा देवळांच्या, भटांच्या किंवा गरीबगुरिबांच्या मदतीकरतां शिवणकाम करीत असत. ह्याहून अधिक महत्त्वाचें कांहीं काम स्त्रियांस करतां येईल, असें कोणाच्या ध्यानीं मनीं सुद्धां आलें नव्हतें. पुरुषांना तर काय पण स्त्रि-

१ पुष्कळ मनुष्यांनीं एकत्र मिळून एकचित्तानें केलेले प्रयत्न. संहत=जुळलेले, संयुक्त.

यांना सुद्धां स्त्रीजातीची योग्यता, शक्ति आणि बुद्धिमत्ता केवढी आहे; हे मुळींच माहित नव्हते. पन्नास वर्षांखालीं इंग्लंडांत साधारण विद्योन्नतीच्या उद्देशाने "ब्लू स्टाकिंग्स् क्लब्" नांवाची विद्योत्साही स्त्रियांची मंडळी स्थापन झाली; तेव्हां तिचे उद्देश ऐकून सर्व जगास हसूं आलें, "ब्लू स्टाकिंग्स्" हे शब्द सर्वत्र उपहासास्पद झाले. मर्यादशील म्हणविणाऱ्या स्त्रियांस स्त्रीसभेचें नांव आणि स्त्रिया सभेस जाऊन, विद्योन्नतीच्या गोष्टी बोलत आहेत; हे ऐकून, दे माय धरणी ठाय, असें होत असे. स्त्रियांनीं सभेस जाणें व सभातून बोलणें ही मोठींच दुष्कर्मे आहेत, असें सगळ्यांस वाटत असे. पण ह्या उन्नतिशील शतकाच्या तेजापुढें सदरील समजाचा अंधकार फार दिवस टिकला नाहीं. फ्रान्सेस् विलर्ड् ह्या अमेरिकन् सरस्वतीने एके ठिकाणीं म्हटले आहे कीं,— "ह्या बहुस्तुत एकुणिसाव्या शतकात पुष्कळ अद्भुत (शास्त्रीय) शोध करण्यांत आले; परंतु त्या सगळ्यांत स्त्रीला स्वतःचा शोध लागला, तो फारच अद्भुत आहे." अमेरिकन् स्त्रियांनीं गेल्या चाळीस वर्षांत लहानमोठ्या त्रुटी करून आपल्या, समाजाच्या आणि राष्ट्राच्या हिताकरतां जे संहत प्रयत्न केले, त्यांच्या इतिहासाचें विवेचन केले, म्हणजे सदरील गोष्टीचें प्रत्यंतर येते. इ० स० १८४८ सालीं लुक्रेशियामाट्, इलिजबेथ केडी स्टांटन् इत्यादि दहा पांच धैर्यशाली, उन्नतिशील विदुषी स्त्रियांनीं प्रथम एक महत्त्वाचा स्त्रीसमाज स्थापून, स्त्रियांस पुरुषाच्या बरोबरीने विद्याध्ययन, रोजगारधंदे वगैरे करण्याचे आणि राजकारणी हक्क मिळावे, म्हणून प्रयत्न चालविला. ह्या मितीपासून अमेरिकन् स्त्रियांच्या संहत प्रयत्नास आरंभ झाला म्हटल्यास चालेल. ह्या पुढे इ० स० १८६९ पर्यंत एकाददुसरा लहानसहान स्त्रीसमाज स्थापित झाला असेल, पण त्याने एखादें महत्त्वाचें कृत्य करून, राष्ट्रीय समाजाचें रूप धारण केलेलें ऐकिवांत नाहीं. इ० स० १८५८ सालापर्यंत केवळ युनाइटेड स्टेट्स्‌मध्येच नव्हे, तर पृ-

थ्वीवर कोठेंही "स्त्रियांचा राष्ट्रीय समाज," अस्तित्वांत आला नव्हता. त्या मितीपर्यंत स्त्रियांना राष्ट्रीय समाज स्थापन करून, सुरळीतपणानें सगळीं कामें चालवितां येतील; ही कल्पना सुद्धां कोणाच्या मनांत आली नव्हती. इ० स० १८६० च्या सुमारास युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें भयंकर युद्ध माजण्याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं. हबशी लोकांच्या दास्याविषयीं दाक्षिणात्य आणि औदीच्य (उत्तरेकडील) संस्थानांच्या लोकांमध्यें वादविवाद उपस्थित झाला; त्यामुळें दोन्ही भागांत वैराग्नि धुमसूं लागला. इ० स० १८६०–६१ त दाक्षिणात्य संस्थानांनीं उत्तरेकडच्या आपल्या देशबांधवांस 'युद्धं देहि,' म्हणून ललकारलें, तेव्हांपासून इ० स १८६५ पर्यंत त्या दोहोंभागांत जो युद्धाग्नि भडकला, त्यामुळें अमेरिकन् कुटुंबांमधून सर्वत्र एकच हाहाकार होऊन गेला. त्या यादवीपासून प्रथम दुःखदारिद्र्ययातनारूपी हालाहल विष उत्पन्न झालें खरें, परंतु त्याच्या मागून लागलींच अमृत आणि चिंतामणि यांसारखीं अद्भुत आणि तेजःपुंज अशीं दोन महारत्नें उत्पन्न झालीं.

प्रेसिडेंट् लिंकन्नें औदीच्य संस्थानांचा मोहोरक्या होऊन, अफ्रिकन् दास्यास प्राणांत शिक्षेचा दंड देऊन, दक्षिणेकडची बंडाळी मोडण्याकरतां सशक्त युद्धक्षम अमेरिकन् पुरुषांस स्वेच्छेनें सेनेंत मिळून, आपल्या देशाची अब्रू राखण्यास बोलावलें. तेव्हां उत्तरेकडच्या संस्थानांतून युद्धाची तयारी केलेली नव्हती. प्रेसिडेंट् लिंकन्च्या बोलावण्याला मान देऊन, औदीच्य शूर पुरुष रणांगणाकडे चालते झाले. तेव्हां त्यांस नेसायाचीं एकरंगी युद्धोपयोगी वस्त्रें (पायजमे बंड्या मोजे वगैरे) नव्हतीं. तीं व युद्धोपयोगी इतर सामान, यांचा पुरवठा करण्यास मंडळ्याही नव्हत्या. युद्धास प्रारंभ झाला, तेव्हां सैनिकांस नेसायाला वस्त्रें पाहिजेत, हें ऐकतांक्षणीं उत्तर संस्थानांतील बहुतेक सगळ्या गांवांच्या बायका भजनालयांतून जमून,

कपडे शिवूं लागल्या. त्यांनीं प्रथम तीन महिन्यांपर्यंत सैनिकांस लागणाऱ्या शिवलेल्या वस्त्रांचा पुरवठा केला. ह्या प्रसंगीं पुष्कळांनीं एकत्र जमून काम केल्यास त्याला केवढें रूप येतें; व त्यापासून समाजास व राष्ट्रास केवढा फायदा होतो, हें स्त्रियांस कळूं लागलें.

पुढें कांहीं काळानें अमेरिकन् यादवीला भयंकर रूप येऊन जिकडे तिकडे युद्ध माजलें, तेव्हां उत्तरेकडील संस्थानांत एक "क्रिश्चन् कमिशन्" नांवाची मंडळी स्थापण्यांत आली. रणांगणांत लढत असलेल्या शिपायांस धर्मोपदेश करून, मरणसमयीं त्यांच्या जीवाला मुक्तिमार्गी लावण्याकरतां युद्धस्थळीं कांही धर्माचार्य पाठवून, योद्ध्यांस पारलौकिक गोष्टींत साहाय्य करणें, हा ह्या मंडळीचा उद्देश होता. ह्या मंडळीस खर्चाला लागणारा पैसा गोळा करण्याचें काम बायकांच्या वांट्यास आलें, व मंडळीचे अध्यक्ष उपाध्यक्षांच्या वगैरे पदव्या पुरुषांनीं घेतल्या. बायकांनीं नानाप्रकारचे काबाड कष्ट करून, कोट्यावधि रुपये मिळवून मंडळीच्या चरणीं अर्पिले, ते घेऊन ह्या धार्मिक मंडळीने योद्ध्यांस धर्मोपदेश करण्याकरतां शेंकडों धर्मोपदेशकांस युद्धस्थळीं पाठवून दिलें. मंडळीचा उद्देश फारच स्तुत्य होता, ह्यात संशय नाहीं; परंतु युद्धस्थळीं जखमी झालेल्या, भुकेनें व तहानेनें मरत आणि यातना भोगीत असलेल्या योद्ध्यांस, धर्मोपदेश ऐकण्याची फारशी गोडी नव्हती. पण त्यांच्या जीवांनें पारलौकिक हित करायाला गेलेल्या धर्माचार्यांस योद्ध्यांच्या 'क्षणभंगुर' देहाची यातना कमी करून, त्यांचे ऐहिक हित करण्याचे ज्ञान नव्हतें. आपला हात किंवा पाय जखमी झालेला असून, त्या कठिण प्रसंगीं कांहीं ऐहिक मदतीची जरूरी असतां, ती देण्याच्या बदलीं धर्मोपदेश करीत सुटणाऱ्या भटाची बडबड बिचाऱ्या जखमी योद्ध्यास खपली नाहीं, तर त्यांत त्याची मोठीशी चूक झाली, असें म्हणवत नाहीं. ही गोष्ट ध्यानांत येऊन, दुःखी, कष्टी,

जखमी शिपायांस ऐहिक साहाय्य देण्याकरतां, एक स्वतंत्र मंडळी स्थापणें अवश्य आहे; व ह्या मंडळीनें रणांगणीं जखमी मनुष्यांची सेवाचाकरी करून त्यांचा समाचार घेण्यास बायकांची योजना करावी; असें पुष्कळ स्त्रीपुरुषांस वाटून, त्यांणीं "सानिटरी कमिशन्" नांवाची मंडळी स्थापिली.

ह्या मंडळीचें अस्तित्व आणि तिनें प्रारंभून तडीस नेलेलीं महत्कृत्यें, हीं आश्चर्यकारक होतीं खरींच; पण तीस पाठबळ देऊन, पहिल्यापासून शेवटपर्यंत तिला लागणाऱ्या प्रत्येक सामग्रीचा संग्रह करून, तिची व्यवस्था ठेवणाऱ्या अमेरिकन स्त्रियांचे पराक्रम पाहून तर जग आश्चर्यानें थक्क झालें. ह्या मंडळीनें शेकडोंन काय, पण हजारों रोगिशुश्रूषक बायकापुरुष युद्धस्थळीं पाठविले. मित्रसेनेंतील (आणि शत्रूकडल्याही कांहीं अनाथ) जखमी योद्ध्यांस वेळेवर खाण्यापिण्याची योग्य व्यवस्था केली. रणांगणांत दवाखाने घातले; मेलेल्या योद्ध्यांचीं प्रेतें पुरलीं; असहाय गरीबगुरीब मनुष्यांस योग्य साहाय्य दिलें. अशीं एक का दोन, शेकडों कृत्यें करण्यास त्या मंडळीला अतोनात पैसा व इतर सामान पाहिजे होतें; तें यावें कोठून? सरकारी खजिन्यांत पैसा नव्हता; व ह्या मंडळीचा अवाढव्य खर्च चालविण्यापुरता पैसा कोणा एकाच्या हातीं नसून, तो असला तरी तितका एकदम देण्याएवढें उदारत्व कोणाच्या अंगीं नव्हतें. ह्या प्रसंगीं सदरील मंडळीच्या कामकरी पोटमंडळीतील प्रमुख बायकांस पैसा गोळा करण्याची एक खाशी युक्ति सुचली. मेरी ए. लिवर्मोर् आणि दुसऱ्या एक दोघी बायांनीं मिळून, ही युक्ति कामीं लावण्याचा बेत ठरविला. त्यांणीं इलिनोइस् व दुसऱ्या संस्थानांतून पुष्कळ लोकांना विनंतिपत्रें पाठवून, आपला उद्देश आणि तो तडीस नेण्याला काय उपाय योजावयाचे, ते कळविले. थोडक्याच काळांत उत्तर संस्थानांतील सगळ्या वर्तमानपत्रांतून अशी वार्त्ता प्रसिद्ध झाली कीं, शिकागो शहरांत कांहीं उद्योगी

बायका मिळून एक जत्रेचा बाजार भरविणार आहेत. उपकारी लोकांनी पाठविलेले पदार्थ उंच दराने विकून, त्यांत मिळालेला पैसा ह्या बायका "स्यानिटरी कमिशन्" च्या खर्चास देणार. ज्या उपकारी स्त्रीपुरुषांना ह्या सत्कृत्यास साहाय्य करण्याची इच्छा असेल, त्यांणी शिकागो शहरांत अमुक बाईच्या पत्त्यावर, आपल्यास लभ्य असतील ते उपयोगी जिन्नस पाठवावे.

ह्या जत्रेच्या उत्पादक बायांनी असे अनुमान केलें होते की, आपण हे काम सुरळीतपणें तडीस नेल्यास ह्या जत्रेच्या बाजारांतून निदान पंचवीस हजार डालरांइतका नफा होईल. हे ऐकून, विद्वान् गृहस्थ आणि सभ्य वर्त्तमानपत्रकार हंसले. ते म्हणाले, ह्या बायकाना पंचवीस हजार डालर मिळविण्याची अकल असणे तर लाबच राहिले, पण त्यांनी हा जत्रेचा बाजार आरंभिला आहे त्याची घाण झाली नाही म्हणजे पुरे. कोणी अति तिरस्कारसूचक मुद्रेने, हसून म्हणाले, अमक्या दिवशी शिकागोत 'बटाऱ्यांची वरात' निघणार आहे. पण त्या शूर, उद्योगी बायकांनी लोकांच्या उपहासाकडे व निंदेकडे लक्ष दिले नाही. त्या आपापल्या ठिकाणी होतील तितके प्रयत्न करीत असून रात्रंदिवस मेहनत करून आपला उद्देश सिद्धीस नेण्याच्या कामीं लागल्या. इलिनोइस्च्या व दुसऱ्या पुष्कळ संस्थानांतील बायकांनी शिवलेले कपडे, चमत्कारिक पदार्थ, नानाप्रकारचे मुरंबे, लोणचीं, मिठाई, इत्यादि शेंकडो जिनसा शिकागोत धाडून दिल्या. मग नेमलेल्या दिवशीं जत्रेचा बाजार उघडला. शिकागोच्या आसपास राहणाऱ्या कांही शिष्ट शेतकऱ्यांनीं—ह्या परोपकारी बायकांचा उपहास करणाऱ्या लोकांच्या तोंडांत साखर घालण्याकरतांच कीं काय नकळे,—आपल्या छकड्यांतून भाजीपाला, फुले, बटाटे, वगैरे पदार्थ लादून मोठ्या समारंभानें जत्रेच्या बाजारांत नेऊन पोचते केले. बुद्धिमान् व्यवस्थापक

स्त्रियांनीं त्या बाजाराची व्यवस्था फार उत्तम ठेविली. हजारों प्रेक्षक मंडळी त्रिविध आशय मनांत धरून, ह्या जत्रेस गेली, परंतु तेथें गेल्याबरोबर बाजाराची सुव्यवस्था, त्याच्या उत्पादकांचें शिष्टपण, वगैरे पाहून सानंदाश्चर्य पावून, कांहींना कांहीं तरी पदार्थ विकत घेऊन गेली. ह्या जत्रेच्या बाजाराची समाप्ति झाल्यावर लोकसमाजास असे कळून आलें कीं, जत्रा भरविण्यास लागणारा सगळा खर्च पुरून तेथें विकलेल्या पदार्थांपासून जें उत्पन्न झालें, तें सदरील बाजाराच्या उत्पादकांच्या अनुमानाहून पांचपट अधिक होतें. ह्या बाजारांतून "स्यानिटरी कमिशन्" मंडळीच्या उद्योगी बायांनीं सुमारें सव्वालक्ष डालर म्ह० सरासरी पावणेचारलक्ष रुपये नफा करून घेऊन, तो पैसा 'कमिशन्'च्या उपयोगाकरितां पाठवून दिला. ह्यानंतर स्यानिटरी कमिशन्च्या मदतीकरतां पुष्कळ ठिकाणीं असे बाजार भरविण्यांत आले. न्यूयार्क आणि फिलाडेल्फिया ह्या शहरांतून शेवटले दोन बाजार भरविण्यांत आले होते, त्यांतून पहिल्यांत दहालक्ष डालर म्ह० तीस लक्ष रुपये आणि दुसऱ्यांत बारा लक्ष डालर म्ह० छत्तीस लक्ष रुपये नफा झाला. बायकांनीं ह्या बाजारांची कल्पना काढली, त्यांनींच अथपासून इतिपर्यंत त्यांची सगळी व्यवस्था ठेवली; त्यांत विकलेले लहान मोठे बहुतेक सगळे पदार्थ हजारो लक्षावधि बायकांनींच तयार करून पाठविले. ही बायकांची कर्त्तबगारी, हा व्यवस्थेशीरपणा, ही राजकारणी खोलबुद्धि, दूरदृष्टि, आणि दीर्घप्रयत्न पाहून,—आपल्याच आंगीं हे सर्व गुण आहेत म्हणून अहंकार मानून, बायकांना व्यवहारिक व लौकिक कामें करण्याची अक्कल नाहीं अशी वटवट करणाऱ्या—पुरुषांनीं तोंडांत बोटे घातलीं; आणि बायकांची खरी योग्यता ओळखणाऱ्या सज्जनांनीं त्यांस शाबासकी दिली.

"स्यानिटरी कमिशन्" ही मंडळी एक प्रकारची राष्ट्रीय उपकारी मंडळी होती; तींत प्रथम बायकांना लहानमोठ्या हुद्द्यांवर राहून पुरुषांच्या

बरोबरीनें कामें करण्याचा प्रसंग मिळाला. ह्या मंडळीच्या मदतीकरतां जमविलेल्या जत्रांतून व बाजारांतून जे अगण्य फायदे झाले, व अचाट कृत्यें आरंभून तडीस गेलीं, त्यांच्या योगानें बहुतांनी थोडें थोडें काम करून एकविचारानें सुरळीत, व्यवस्थेशीर कामें केल्यास केवढे महान् महान् उद्देश साधतां येतील, हें सत्य स्त्रियांस उत्तम रीतीनें समजून आलें. आणि स्त्रियांना विद्या, स्वातंत्र्य आणि काम करण्याची मोकळीक मिळाल्यास त्यांच्या हातून केवढालीं कृत्यें सिद्धीस जातात, हें जगास कळून आलें. इंग्लंडच्या प्रसिद्ध परोपकारी फ्लोरन्स् नाइटिंगेल् नांवाच्या बाईनें इंग्लिश् बाळाचा पडदपोशीपणा एकीकडे ठेवून, क्रिमियाच्या लढाईत जाऊन, जखमी शिपायांची सेवाशुश्रूषा करून, युद्धस्थळीं रोग्यांची सुव्यवस्था ठेवून, जगांतील सर्व दयाळू स्त्रियांस उत्तम कित्ता घालून दिला. अमेरिकन् बायकांनीं नाइटिंगेल् बाईचा कित्ता किती उत्तम रीतीनें वळविला तें इ० स० १८६० पासून १८६६ पर्यंत पांच सहा वर्षांचा अमेरिकन् इतिहास वाचल्यानें, चांगले कळून येतें. अमेरिकन् यादवी प्रारंभ झाल्यावर ती समाप्त होई तोंपर्यंत उत्तर संस्थानांतील स्त्रियांनीं आपलीं घरें संभाळून, पुरुषांचे रोजगार धंदे व इतर कामें संभाळलीं; "क्रिश्चन्" आणि "सानिटरी कमिशन्" ह्या परोपकारी सभांस लागणारे असंख्यात पदार्थ व कोट्यावधि रुपये जमा करून आणून दिले इतकेंच नाहीं; तर शेकडों हजारो उपकारी स्त्रिया रणस्थळीं जाऊन, थकल्या, भागल्या, जखमी व मरणोन्मुख झालेल्या योद्ध्यांचा समाचार घेऊन रात्रंदिवस त्यांच्या सेवेंत खपूं लागल्या. त्यांनीं उन्हा दुपारीं किंवा मध्यरात्रीं वेळ, अवेळ, तहान, भूक, शारीरिक सुख इत्यादि सर्व गोष्टींकडे दुर्लक्ष्य करून, तुंबळ युद्ध चालत असतां आणि इतर समयीं, जेथें म्हणून कोणाला कांहीं साहाय्य देण्याची आवश्यकता असे तेथें स्वतः जाऊन, वेळेवर सर्वांस मदत केली. शेंकडों कोट्याधीश धनिक

स्त्रियांनी सुखसपत्तीची माहेरघरे आपली घरें टाकून, रणांगणांत मेलेल्या देशबांधवांच्या दुःखशमनाकरितां वनवास डोक्यावर घेतला, व तेथें आपला प्राण धोक्यात घालून, नानाप्रकारची सत्कृत्यें करण्यात शरीरसंपत्ति व स्थावरजंगम मालमत्ता आणि आपले अमोलिक प्राणसुद्धां खर्ची घातले. धन्य त्या साध्वी परोपकारिणी माउल्याची !

इ. स. १८६५ पासून आजपावेतो युनाइटेड् स्टेटस्‌मध्ये पुष्कळ स्त्रियाचे समाज स्थापित झाले आणि पुढे होतील. केवळ युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्येच नव्हे, तर इंग्लंड्, फ्रान्स्, जर्मनी, फिन्लड्, नार्वे, इटाली इत्यादि राष्ट्रांतून स्त्रियाचे स्थानिक आणि राष्ट्रीय समाज स्थापित झाले आहेत. त्यांचे उद्देशही पुष्कळ प्रकारचे आहेत. हे स्त्रियाचे राष्ट्रीय समाज अस्तित्वांत येण्यास कारण काय म्हणाल, तर युनाइटेड् स्टेट्स्‌च्या यादवी युद्धाचेवेळीं सानिटरी कमिशन् वगैरे मडळ्याच्या द्वारे बायकाच्या अगी असलेली कर्त्तबगारी जगापुढे आली आणि बायकास आपली योग्यता व शक्ति केवढी आहे, बहुतानी मिळून एक विचाराने एकादें कृत्य केल्यास त्या संहत प्रयत्नाच्या योगाने केवढाली आचाट कृत्ये करवतात, हे कळून आले, हें होय. तेव्हा स्त्रियानीं ह्या नवीनच लागलेल्या शास्त्रीय शोधाचा चागला उपयोग करण्यास आरंभ केला. ह्या वीस पंचवीस वर्षाच्या आत काही नाहीं तरी तीस, चाळीस स्त्रियाचे राष्ट्रीय समाज स्थापित झाले असून, त्यांची कार्यें उत्तम व सुव्यवस्थितपणें चालली आहेत. अमेरिकन् यादवी समाप्त होऊन सानिटरी कमिशन्‌चें विसर्जन झाल्यावर, युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्ये शेकडों किंबहुना हजारों स्त्रियांच्या लहान मोठ्या सभा अस्तित्वात आल्या. पन्नास वर्षांपूर्वी ज्या शब्दाचे उच्चारण करणेसुद्धा लाजिरवाणें आहे असें स्त्रियास वाटत असे, तो शब्द आज सर्वत्र सर्वमान्य झाला आहे. हल्लीं हजार बाराशें रहिवाशी ज्यांत राहातात अशा एखाद्या तरी गावीं स्त्रियांची एकादुसरी

सभा नसेल, असा गांव विरळा. लहान गावांतून व मोठ्या शहरांतून जेथें जावें तेथें स्त्रियांच्या "विद्योत्तेजक" "परस्पर सुधारक" "गरीबांच्या साह्यकारक" "मद्यपाननिषेधक," "नीतिप्रसारक," "मित्रत्ववर्धक," "अनाथरक्षक," "बालरक्षक," "कैद्यांच्या कैवारी," "पतित-बायकांचा उद्धार करणाऱ्या," "संगीतोत्तेजक," "परोपकारी," "धर्मसंरक्षिणी," "क्रौर्यनिवारक," "शिक्षणसुधारक," "प्रवासिमित्र," "कामकरीबायकांची देखरेख करणाऱ्या," "बाळशिक्षणसुधारक," "राज्यकारणीं हक्क मागणाऱ्या," "सामाजिक उन्नति करणाऱ्या," "स्त्रियांची उन्नति करणाऱ्या," "धर्मप्रसार करणाऱ्या," "निर्दोषानंदवर्धक," अशा एक का दोन, शेंकडों निरनिराळ्या तऱ्हेच्या स्त्रीसभा कायावाचामनसा सत्कृत्यें करून, समाजाची आणि राष्ट्राची उन्नति करण्याच्या कामांत तत्पर आहेत. पन्नासवर्षांखालीं बायका अज्ञानी असल्याकारणानें, संहत प्रयत्नाची योग्यता केवढी आहे हें न जाणून, आपापल्या ठिकाणीं मनास वाटेल त्या रीतीनें आलाहिदा राहून धर्म, परोपकार इत्यादि कार्यें करीत होत्या; म्हणूनच त्यांच्या हातून कांहीं मोठेंसें काम घडलें नाहीं. आतां अज्ञानाचें राज्य जाऊन, ज्ञानाचें मन्वंतर सुरू झालें आहे. पुष्कळांनीं एकत्र जमून एकमेकांचा सल्ला घेऊन, एक विचारानें संहत प्रयत्न केल्यास पुष्कळ मोठाले फायदे होतील, हें बायकांस कळून आलें आहे. आतां बायका युनाइटेड् स्टेट्स्‌च्या राष्ट्रीय उन्नतीच्या सत्कृत्यांत पुरुषांच्यासमान भागीदार होत आहेत. स्थलसंकोचास्तव मला येथें फार स्त्रीसभांचें वर्णन करतां येत नाहीं, तरी त्यांपैकीं कांहींकांचें स्वरूप व त्यांणीं केलेल्या ठळक ठळक कृत्यांचा संक्षेपानें विचार करूं.

---

१ ज्या ठिकाणीं ज्यांचा संक्षिप्त वृत्तांत सांगितला आहे, त्या सगळ्या सभा स्वतंत्र व निरनिराळ्या उद्देशानें स्थापिलेल्या असूनही, त्यांचा एकमेकांशीं इ-

कोणत्याही देशांत जाऊन पाहा, स्त्रिया ह्या धर्माच्या व नीतीच्या रखवालदारणी आहेत, असें आपल्या प्रत्ययास येईल. पवित्र व धार्मिक आचरण, दानधर्म, ईश्वरभक्ति, धर्मसंरक्षणाकरतां सर्वत्याग करणें, इत्यादि-कांहींकरून, सर्व देशांतील, सर्व जातींतील स्त्रिया स्वधर्माचें संरक्षण करीत आहेत. आलीकडे चाळीस वर्षांत ख्रीस्तधर्मी राष्ट्रांतील स्त्रियांचे हे अमोलिक सद्गुण उघाडकीस येऊन, त्यांस स्वविवेकानुसार स्वतंत्रपणें धर्मकृत्यें करण्याची सवड सांपडली असल्यामुळें, जगाचें मोठें हित होत आहे. सुमारें पंचवीस वर्षांखालीं ह्या देशांत स्त्रियांची मिशनरी (धर्मप्रसारक) मंडळी प्रथम स्थापित झाली. आतां बहुतेक सगळ्या ख्रिस्ती पंथांच्या लोकांतून बायकांच्या धर्मप्रसारक मंडळ्या स्थापलेल्या आहेत. त्या सगळ्यांत मिळून सुमारें पंधरालक्ष बायका त्या मंडळ्यांच्या सदस्या असून, दरवर्षी वीस लक्ष डालरांहून (म्ह० ६० लक्ष रुपयांहून) अधिक वर्गणी देऊन, आपल्या प्रतिनिधींच्या व मंडळ्यांच्या अध्यक्षांच्या द्वारें धर्मप्रसाराकडे आणि निराश्रितांस मदत देण्याकडे त्या पैशाचा उपयोग करतात. ह्या सगळ्या स्त्रियांच्या मिशनमंडळ्या दरवर्षी धर्मोपदेशपर वर्त्तमानपत्रें व मासिक पुस्तकें यांच्या सवालक्षांवर प्रती छापून, सर्वत्र लोकांस वाचायाला देतात. ह्याशिवाय कोण्या-

---

नका निकट संबंध आहे कीं, एका सभेनें हातीं घेतलेलें एकादें महत्त्वाचें काम सिद्धीस नेण्यांत इतर स्त्रीसभांनीं हस्तें परहस्तें सहाय्य केलें नाहीं, असें उदाहरण मिळणें दुरापास्त आहे. ह्यामुळें अमुक एक सत्कृत्य केल्याचें पूर्ण यश अमक्यासच सगळें मिळालें, असें निश्चयानें ह्मणतां येत नाहीं. अमेरिकन् स्त्रीसभा एकादें काम केल्याबद्दल सगळें यश आपल्यास मिळालें नाहीं, ह्मणून इतर सभांविषयीं मत्सरबुद्धि बाळगीत नाहींत, इतकेंच नव्हे; तर त्या सर्वदा एकमेकांस सहाय्य करण्यास तयार असून एकमेकांच्या जयाबद्दल व कृतार्थतेबद्दल परमानंद पावतात, हें त्यांस भूषण आहे.

वधि लहान लहान धर्मोपदेशपर पत्रकें छापून चोहोंकडे वांटतात. ह्या मंडळ्यांतील स्त्रिया वर्षांतून पांच लक्ष सभा भरवून त्यांतून धर्मपर भाषणें करतात, निबंध वाचतात, व मोठाल्या विद्वान् व प्रख्यात वक्त्यांकडून भाषणें करवितात. सदरील मंडळ्यांचें व सभांचें काम सगळें बायकाच चालवितात. त्यांतून अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, चिटणीशिणी, व्यवस्थापक, वक्त्या, उपदेशक, खजीनदारणी, वर्त्तमानपत्रकर्त्या, मासिक पुस्तकांच्या कर्त्या, इत्यादि सगळ्या हुद्देदार बायका असून, त्याच सर्व प्रकारचें काम करीत आहेत. त्या केवळ आपणच धर्मकृत्य करून उगीच बसत नाहींत; तर आपल्या लहानग्या मुलांस आणि मुलींस बाळपणापासून ह्या धर्मप्रसारार्थ उद्योग करीत असलेल्या सभांतून घेऊन जाऊन, व पुष्कळ प्रसंगीं केवळ मुलांकरतांच मुलांच्या सभा भरवून, त्यांस धर्मकृत्यें व परोपकार करण्याची अभिरुचि लावून देतात. त्या बरोबर पुष्कळांनीं एकत्र मिळून एक विचारानें कांही केल्यास, त्या कामाला केवढी बळकटी येते, व अशा रीतीनें एकमेकांशीं स्नेहानें वागून परस्परांचा सन्मान राखल्यास आपल्याला केवढें सुख होतें, ह्या सत्यांचा ठसा मुलांच्या कोमल, निर्मल हृदयांवर चांगला उमटवून देतात. स्त्रियांच्या मिशनरी मंडळ्यांचें वर्णन करीत असतां एका परम प्रतिष्ठित अमेरिकन् विदुषीनें असें म्हणून दाखविलें कीं—

"पंचवीस वर्षांमागें आमच्या देशी स्त्रियांस सभांतून भाषणें करणें, निबंध वाचणें, सभाध्यक्षाच्या पदावर बसणें, धर्मोपदेश करणें, वर्त्तमानपत्रें चालविणें इत्यादि कृत्यें करण्यापेक्षां चंद्रलोकाचें पर्यटन करून येणें हें अधिक सोपें वाटलें असतें."

ह्या स्त्रियांचा प्रचंड धर्मप्रसारक समाज अस्तित्वांत आल्यापासून स्त्रियांस दिवसें दिवस आपली योग्यता व शक्ति केवढी आहे हें अधिकाधिक समजून येऊं लागलें. पूर्वी इतर देशांतून धर्मप्रसार करण्यास केवळ पुरुष उप-

देशकच मिशनमंडळ्यांचे दूत बनून जात असत. ते विवाहित असल्यास मात्र त्यांच्या बायकांना आपल्या नवऱ्यांबरोबर जातां येत असे. पण, त्यांस धर्मोपदेश करण्याची परवानगी व फुरसतही नसे. त्या काळांत बायकांना मुळीं धर्मोपदेशच करतां येणार नाही, असा सगळ्यांचा समज होता; मग त्यांणीं एकट्या दूर देशांत जाऊन धर्मप्रसार करण्याची गोष्ट तर लांबच राहिली. हल्लीं सगळ्या कडकडीत ख्रिस्ती मंडळ्यांतून जरी स्त्रियांस धर्माचार्यांची दीक्षा देत नाहींत, तरी त्यांमधील शेंकडों अविवाहित आणि विधवा शिक्षित, धार्मिक बायका एकट्यादुकट्या देखील स्वदेशीं किंवा दूरदेशीं हजारों कोसांवर जाऊन, तेथील गरीब आणि श्रीमंत घराण्यांतील स्त्रियांस असत्याच्या व अज्ञानाच्या कचाट्यांतून सोडविण्याच्या सत्कृत्यांत एकनिष्ठेनें तत्पर आहेत. त्यांच्या देशी स्त्रियांच्या धर्मप्रसारक मंडळ्या ह्या धर्मप्रसारक बायकांचा खर्च चालवितात. त्यांनी स्थापलेल्या मुलांच्या व मुलींच्या शाळांचा खर्च चालवून त्यांचा सांभाळ करतात, आणि त्यांस लागणारी सर्व प्रकारची सामग्री व मदत पाठवितात.

स्त्रियांच्या जुटी.

ह्याप्रमाणें धर्मप्रसाराकरतां स्त्रियांचे समाज स्थापन होऊं लागल्यावर, कित्येक विदुषी दूरदर्शी बायकांना स्त्रियांच्या "जुटी" अस्तित्वांत आणण्याची उत्कट इच्छा उत्पन्न झाली. सभा आणि जुटी ह्या जरी बहुतांशीं एकाच प्रकारच्या आहेत, तरी त्या दोहोंत एक महत्त्वाचा भेद आहे. समाज किंवा सभा म्हणजे कोणत्या तरी एका मुख्य उद्देशाने स्थापिलेली मंडळी; तो उद्देश साधणें ज्यांस इष्ट असेल अशा एक मताच्या व्यक्तींनांच त्या मंडळीचे सभासद होतां येतें. जुटी स्थापण्यामध्यें असा एकच उद्देश नसतो. निरनिराळ्या प्रकारच्या नाना मतांच्या लोकांचा समावेश

जुटींत होत असून, एकाद्या जुटीला बहुत प्रकारचीं कार्यें करतां येतात. त्यांतील सभासदांचीं मतें व विचार करण्याच्या रीति निरनिराळ्या असल्यानें, "जुटींत" ज्या गोष्टीचा ऊहापोह होतो, तिच्याबद्दल पुष्कळांचीं पुष्कळ मतें ऐकून, प्रत्येक सभासदास बहुदर्शन प्राप्त होतें. स्त्रियांस ह्या प्रकारचें बहुदर्शन मिळणें अवश्य आहे, असें जाणून कांहीं उद्योगी अमेरिकन् बायकांनीं वीस वर्षांखालीं "सरोसिस्" नांवाची पहिली अमेरिकन् स्त्रियांची "जूट" स्थापन केली. सरोसिस् हा शब्द हेल्लेणी (ग्रीक) भाषेंतला असून त्याचा अर्थ समुदाय, किंवा पुष्कळांचें एकवटणें असा होतो. "सरोसिस्" जूट अस्तित्वांत आली, तेव्हां बहुतांस वाटलें कीं तिचा उपयोग काय? स्त्रियांच्या मिशनरी सभा आहेतच, मग जुटी कशाला पाहिजेत? ह्या जुटीनें जिचा कित्ता घ्यावा अशी एकही जूट त्यापूर्वी कोठें नव्हती. "सरोसिस्"च्या उत्पादकांनीं ह्या जुटीचा अमुक एकच उद्देश आहे असें कोणास स्पष्ट सांगितलें नाहीं, तरी त्यांच्या मनांत ह्या जुटीच्या हातून एक महत्कार्य करवावयाचें होतें. त्या काळीं स्त्रियांस पुरुषाप्रमाणें व्यवहारज्ञान नसून, पुष्कळ निराळ्या विचारांच्या बायकांचें एकमेकींशीं दळणवळण नसल्यामुळें, स्त्रिया आपापल्या ठिकाणीं बसून कूपमंडूकांसारख्या कोत्या बुद्धीच्या, दुराग्रही आणि दोष शोधून काढून लोकांवर टीका करण्यांत तत्पर अशा होत्या. बहुसमागमांत बहुविध मतांचें ज्ञान झाल्यास, हा अज्ञानमूलक दुराग्रह नाहींसा होऊन, बायकांना एकविचारानें वागून सोप्या रीतीनें पुष्कळ प्रकारचीं मोठालीं सत्कृत्यें करतां येतील, हें सत्य सरोसिस्च्या सृष्टिकर्त्यांस माहित होतें. सरोसिस्ची स्थापना झाल्यावर जुटीपासून होणारे पुष्कळ फायदे सर्वांच्या प्रत्ययास आले. सरोसिस्नें लवकरच ज्ञानवर्द्धक, मैत्रीवर्द्धक, परोपकारी, अनाथरक्षिणी, इत्यादि नानाप्रकारचें जंगी विश्वरूप धारण केलें. ह्या जुटीनें न्यू यार्क शहरांतील

अनाथ, टाकून दिलेल्या मुलांच्या अवस्थेचा व त्यांच्याकरतां स्थापिलेल्या अनाथगृहांच्या स्थितीचा तपास करून, त्यांची माहिती लिहून प्रसिद्ध केली. ह्याच जुटीनें असलेल्या अनाथगृहांची सुधारणा करून दोन नूतन अनाथबालकगृहांची स्थापना करविण्याचें श्रेय घेतलें. तिणेंच न्यू यार्क शहरांतील कारखान्यांतून वगैरे कामास राहिलेल्या बायकांच्या स्थितीचा तपास करून, कोणत्या कारखान्याचे मालक आपल्या चाकरिणीस कशा रीतीनें वागवितात व त्या कामकरिणी बायकांच्या स्थितींत कोणकोणत्या तऱ्हेची सुधारणा केली पाहिजे, हें लोकसमाजास विदित करून, सदरील बायकांचें मोठें हित केलें. ह्याच जुटीनें प्रथम न्यू यार्क युनिवार्सिटीच्या व कलंबिया विद्यालयाच्या चालकांस अर्ज पाठवून, त्या विद्यालयांतून स्त्रियांसही पुरुषांप्रमाणें अध्ययन करण्याचा हक्क द्यावा, अशी विनंति केली. ह्या जुटीनें जीं शेंकडो फार महत्त्वाचीं व लोकहिताचीं कामें केलीं, त्यांचें वर्णन स्थलसंकोचास्तव येथें करतां येत नाहीं. "सरोसिस्" मध्यें धर्ममतें, राजकारणी गोष्टी व स्त्रियांचे राजकारणी हक्क ह्या तीन विषयांची वाटाघाट करण्याची मनाई आहे. कारण ही जूट सगळ्या प्रकारच्या सभ्य स्त्रियांस ज्ञान देण्याच्या व परोपकार करण्याच्या उद्देशानें स्थापण्यांत आली आहे, तेव्हां धर्मप्रकरणीं वगैरे भाषण करतांना सदस्यांचे एकमेकींशीं वितुष्ट पडूं नये, म्हणून अशी व्यवस्था केलेली आहे. पण सरोसिस्च्या सदस्यांस सदरीं सांगितलेल्या तीन विषयांची गोडी नाहीं असें कोणी समजूं नये. "न्यू इंग्लंड् वोमन्स् क्लब्" "न्यू सेंचुरी क्लब्" वगैरे ज्या पुष्कळ जुटी सरोसिस्च्या लेंकी आहेत, त्यांतून त्या विषयांचा ऊहापोह होत असतो इतकेंच नाहीं; तर त्यांणीं सर्व मतांच्या स्त्रियांस आपल्या समाजांत बोलावून निःस्पृहपणें भाषण करून आपलीं मतें परस्परांस कळवून, कोणाचें कोणाशीं वितुष्ट न आणतां उन्नतिशील मतांचा सर्वत्र प्रसार करण्याचें महाव्रत घेतलें आहे.

ह्या बायकांच्या सभा आणि जुटी केवळ पुरुषांच्या कृतीचें अनुकरण आहे, असें कोणी गोमाजी म्हणतात, पण मीं युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्यें पाहिलेल्या कित्येक स्त्रीसमाजांशीं आणि जुटींशीं पुरुषांचा कांहीं संबंध नाहीं. बायकांच्या धर्मप्रसारक, मद्यनिषेधक सभा, आणि जुटी ह्यांची सृष्टिस्थिति आणि वाढ, ह्या स्त्रियांच्याच हातून झाल्या आणि होत आहेत. पुरुषांच्या जुटी तितक्या केवळ राजकारणी विषयांची वाटाघाट करण्यास, शुष्क गोष्टीश्राद्ध करणें किंवा आट्यापाट्यांचा नाहीं तर चेंडूफळीचा खेळ खेळून किंवा अशाच दुसऱ्या उपायांनीं मनोरंजन करण्याच्या उद्देशानें, स्थापिलेल्या असतात. परोपकार, विद्योन्नति, अनाथरक्षण, परदुःखपरिहार, वगैरे करण्याकडे त्यांचा फारसा कल नसतो. ह्या पुरुषांच्या जुटींतून सभ्य स्त्रियांचा प्रवेश नसल्यामुळें, तेथें मद्यपान, अशिष्टरीतीचें भाषण इत्यादि अपायकारक व्यसनांचा सुकाळ असतो, असें मीं पुष्कळांच्या तोंडून ऐकिलें आहे. हें खरें असल्यास स्त्रियांच्या जुटींतून पुरुषांच्या जुटींच्या अनुकरणाचा लेशही नाहीं, हें सांगण्यास मला फार संतोष व अभिमान वाटतो.

सरोसिस्‌ची स्थापना झाल्यावर लवकरच आणखी एक फार महत्त्वाच्या प्रख्यात जुटीची स्थापना झाली. तिचें नांव "वोमन्स् कांग्रेस्" असें आहे. ही जूट स्त्रियांच्या विद्यावृद्धीकरतां पुष्कळ श्रम घेते; म्हणून तिला "स्त्रियांच्या उन्नत्यर्थ स्थापिलेला समुदाय" असेंही म्हणतात. युनाइटेड् स्टेट्स्‌मधील अनेक ठिकाणच्या उत्तम विदुषी, दूरदर्शी, अनुभवी, व विद्योत्साही स्त्रिया ह्या जुटीच्या सदस्या आहेत. पुष्कळ ठिकाणीं त्या जुटींच्या व्यवस्थापक मंडळ्या असून, दरवर्षी एकवार कोणत्या तरी नेमलेल्या ठिकाणीं हा समुदाय भरतो. त्या प्रसंगीं विदुषी बाया निरनिराळ्या राजकारणी, सामाजिक सुधारणा, लोकस्थिति, विद्या, कला, शास्त्रीय विषय, काव्यें, इतिहास इत्यादि गहन विषयांवर प्रौढ आणि विचारपूर्ण निबंध लिहून वाच-

तात; आणि भाषणें करतात. तिच्या सदस्यांचा प्रतिष्ठितपणा, विद्वत्ता आणि थोरवी यांमुळें युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें ह्या जुटीचें प्राधान्य मोठेंच आहे. "न्यू इंग्लंड् वोमन्स् क्लब्" नांवाची आणखी एक प्रख्यात बायकांची जूट बोस्टन् शहरांत आहे. तिचाही उद्देश "वोमन्स् कांग्रेस्" प्रमाणें विद्यावृद्धि करण्याचाच आहे. ह्या विद्यावर्द्धक जुटी केवळ पुस्तकी विद्येचाच प्रसार करतात असे नाहीं; त्यांची स्थापना झाल्याबरोबर सदस्यांनीं स्त्रीजातींत आज कोणकोणत्या गोष्टींची उणीव आहे, व ती दूर करण्यास काय उपाय करावे, ह्याविषयीं परस्परांचा विचार घेऊन व्यावहारिक कामें करण्याचें, शिकण्याचा निश्चय केला. व्यवहारज्ञान आणि सभांची व समाजांची व्यवस्थापद्धति शिकून, त्यांचा उपयोग त्यांणीं स्वदेशीं निरनिराळ्या कामांत राबत असलेल्या स्त्रियांची स्थिति सुधारण्यांत व त्यांचें दुःख परिहार करण्यांत केला. व करण्याचा क्रम चालू ठेविला आहे. फिलाडेल्फिया शहरांतील "न्यू सेंचुरी क्लब्" नांवाची स्त्रियांची जूट उन्नतिशीलता व परहितकारिता ह्या तिच्या अमोलिक गुणांवरून फार प्रख्यातीस आली आहे. ह्या जुटीच्या प्रयत्नानें एक "वर्किंग् वोमन्स् गिल्ड्" नांवाची मंडळी स्थापित झाली आहे, निरनिराळे रोजगारधंदे करणाऱ्या सातशांहून अधिक बायका ह्या मंडळीच्या सभासद आहेत. कारखान्यांतून, दुकानांतून वगैरे कामधंदे करून, आपण आपलें पोषण करून घेणाऱ्या बायकांसच केवळ ह्या मंडळीच्या सदस्या होतां येतें. मंडळीच्या सभागृहांत दररोज सायंकाळीं एक दोन तास निरनिराळ्या विषयांचें शिक्षण देण्यांत येतें. रोज सहा किंवा सात वर्गांतून शेंकडो स्त्रियांना आपल्यास हवे ते विषय शिकण्याची सोय आहे. पाकक्रिया, शिवणकाम, कशीदा काढणें, विणणें, व्यायाम हे विषय शिकण्याची आवड थोडीबहुत सर्वांसच आहे. पण ह्या मंडळीच्या सदस्यांपैकीं पुष्कळांस ज्यांची विशेष गोडी आहे, ते विषय

म्हटले म्हणजे काव्यें, इतिहास आणि भाषा हे होत. ह्या मंडळींत एक विशेष वर्ग आहे, त्यास "श्रवणमननवर्ग" म्हणतात. ह्या वर्गातील बायका तत्वज्ञान आदिकरून सगळ्या गहन विषयांचें श्रवण व मनन करून, त्यांची वाटाघाट करतात, तेव्हां शिक्षित श्रोतृजनांस त्यांची गहन विचारशक्ति व खोलबुद्धि पाहून, आश्चर्य वाटतें. "न्यू सेंचुरी क्लब्" सारख्या उद्योगी, उपकारी स्त्रियांच्या युक्तीनें ह्या प्रकारची मंडळी स्थापण्याचें मनांत आणलें, म्हणूनच त्या काबाड कष्ट करून आपलें पोषण करून घेणाऱ्या बायकांस विद्या, सत्समागम व कठिण प्रसंगीं आश्रय मिळण्याची सोय झाली. आलीकडे "न्यू सेंचुरी क्लब्" नें घालून दिलेला कित्ता वळवून इतर पुष्कळ ठिकाणच्या संभावित शिक्षित स्त्रियांनीं कामकरी बायकांच्या उन्नत्यर्थ आणि अनाथ, गैरमाहितगार तरुण स्त्रियांच्या हितार्थ व नीतिसंरक्षणार्थ, "वर्किंग् वोमन्स् गिल्ड्" ह्या मंडळी सारख्या पुष्कळ मंडळ्या स्थापिल्या आहेत. त्यांच्या योगानें कामकरी बायकांचें आणि लोकसमाजाचें किती हित होतें, त्याची इयत्ता कोणाच्यानें करवणार नाहीं.

बोस्टन् शहरांत "वोमन्स् एजुकेशनल् एन्ड् इंडस्ट्रियल् युनिअन्" म्ह० स्त्रियांची विद्यावर्धक आणि उद्योगवर्धक समिति नांवाची एक समिति आहे. सुशिक्षित, अनुभवी व प्रतिष्ठित घराण्यांच्या स्त्रिया ह्या समितीच्या व्यवस्थापक असून, त्या पाळीपाळीनें समितिगृहांत येऊन तिचें काम पाहातात. हल्लीं ह्या समितीचीं चार खातीं आहेत; पुढें अवश्य वाटल्यास आणखी पाहिजे तितकीं खातीं जोडतां येतील.

"पाहुणचारखातें" ह्या नांवाच्या खात्यांत त्या मंडळीच्या व्यवस्थापिका दर आठवड्यास एकदां मित्रमंडळीस, समितीच्या सदस्यांस आणि तिच्या हितेच्छूंस आपल्या समितिगृहांत बोलावून, त्यांचें आदरातिथ्य करतात; ह्या प्रसंगीं सर्वांस बोलावण्यावांचून तेथें जाण्याची मोकळिक आहे. नि-

समित व्यवस्थापकमंडळीशिवाय आणखी कित्येक माहितगार सभ्य स्त्रिया, ह्या समितीचा आश्रय व मदत मागायाला येणाऱ्या बायकांच्या अडचणींचा वगैरे तपास करून, समितीस शक्त्यनुसार सहाय्य करतात. "धंदेखातें" ह्या नांवाच्या खात्यांत गरीब व उद्योगधंदे करूं इच्छिणाऱ्या बायकांनीं केलेले पदार्थ घेऊन ते चांगल्या दरानें विकून आलेला पैसा, ज्यांचा त्यांस देण्याची व्यवस्था केलेली आहे. त्यांत सातशेंहून अधिक बायका कांहींना कांहीं पदार्थ स्वतः तयार करून, आणून देतात. गतवर्षी ह्या खात्यांतून सुमारें सव्वीस हजार डालर म्ह० अठ्याहत्तर हजार रुपये किमतीचा माल विकण्यांत आला. "कामधंदेखातें" ह्या नांवाच्या खात्यांत चाकरी किंवा मोलमजूरी करूं इच्छिणाऱ्या गरीबगुरीब बायकांस किंवा शिक्षकपद मिळवूं इच्छिणाऱ्या शिक्षित स्त्रियांस योग्य कामें हुडकून व चाकऱ्या लावून देण्याची व्यवस्था केलेली आहे. ह्या खात्यांत "फराळाचें घर" म्हणून एक पोट खातें आहे. तेथें माफक दरानें खाण्यापिण्याचे पदार्थ खरेदी करितां येतात. चाकरिणी, मजुरणी इत्यादिकांकडून काम करून घेऊन काम करवून घेणारांनीं त्यांस योग्य मजूरी न दिल्यास, त्या मजूरणींनीं ह्या मंडळीच्या "रक्षक खात्या"पुढें आपलीं गाऱ्हाणीं आणावीं, म्हणजे हें खातें त्या बायकांस न्याय मिळवून देतें. ह्या समितीचें रक्षक खातें बोस्टन् शहरांत सर्वत्र प्रसिद्ध आहे इतकेंच नाहीं; तर अन्यायी लोकांस ह्या खात्याचा फार दरारा आहे. विद्वान् व प्रख्यात परोपकारी वकील ह्या खात्याच्या तर्फे सरकारी न्यायगृहांतून गरीबगुरीब बायकांचे मुकदमे फुकट चालवितात. कोणी अन्यायी मनुष्यानें काम घेऊन मजूरी न दिल्यास त्याला बोस्टन्च्या ह्या स्त्रियांच्या समितीच्या "रक्षक खात्या"पुढें फिर्याद आणण्याचा आपला उद्देश आहे असें सांगितलें कीं पुरे; दांडग्या व्यक्ती तेव्हांच ताळ्यावर येतात.

ह्या मंडळीच्या धर्तीवर स्थापिलेल्या आणखी पुष्कळ मंडळ्या युनाइटेड

स्टेट्स्मध्यें शेंकडों ठिकाणीं आहेत, त्यांस "वुइमेन्स् एक्स्चेंजेस्" असें नांव आहे. त्या सगळ्या स्त्रियांनीं चालविलेल्या असून, स्त्रियांनीं करून आणलेल्या वस्तु चांगल्या दरानें विकून, गरीब, काम करून चरितार्थ चालविणाऱ्या व निराश्रित अशा बायकांस मदत करणें हा त्यांचा उद्देश आहे. कोठें कोठें अशा "एक्स्चेंज्" ला लागून एक आश्रम असतो, त्यांत परगांवाहून शहरांत कामाकाजाकरतां येऊन राहिलेल्या स्त्रिया बिन्हाडास राहातात. ह्या घरांवर त्या गांवांतील सभ्य, वजनदार स्त्रियांची देखरेख असते. त्यांची व्यवस्था सगळी स्त्रियांच्या मंडळ्यांच्या हातीं असते. त्यांकडून युनाइटेड् स्टेट्स्च्या रोजगारधंदे करणाऱ्या स्त्रियांस फार मदत होत आहे.

"यङ् वुइमेन्स् क्रिश्चन् एसोसिएशन् " म्ह० तरुण स्त्रियांची ख्रिस्ती मंडळी नांवाची एक उत्कृष्ट परोपकारी मंडळी ह्या देशांत आहे. तिच्या शाखा बहुतेक सर्व शहरांतून असून, लक्षावधि तरुण स्त्रिया ह्या मंडळीच्या सदस्या आहेत. तरुणस्त्रियांमध्ये ख्रिस्ती धर्माची चर्चा व प्रसार करणें; अज्ञ स्त्रियांस धर्मोपदेश करून सन्मार्गी लावणें; व कामधंदे करून निर्वाह करणाऱ्या स्त्रियांस चांगल्या ठिकाणीं माफक दरानें बिन्हाडें वगैरे मिळतील अशी तजवीज करणें; व ज्यांस कोणत्याही प्रकारचें भाषाज्ञान, शास्त्रीय किंवा उद्योगधंद्यांविषयींची माहिती करून घेणें असेल, त्यांस विद्याशिक्षणाची तजवीज करून देणें, असे कित्येक फार स्तुत्य आणि महत्त्वाचे उद्देश साधण्याकरितां ही सभा अस्तित्वांत आली आहे, आणि तिचे ते उद्देश चांगले सिद्धीस जात आहेत.

इ० स० १८४८ त न्यू यार्क संस्थानांतील सेनेका फाल् नांवाच्या ठिकाणीं कित्येक उद्योगी स्त्रियांनीं मिळून स्त्रियांचे राजकारणी हक्क सांभाळणारी एक मंडळी स्थापिली होती, हें मागें सांगितलें आहे. स्त्रियांचे हक्क राखण्याकरतां म्हणून स्थापन झालेली अशा प्रकारची हीच पहिली मंडळी होय.

हिच्याच अनुग्रहानें व हिचाच कित्ता वळवून इतर सगळ्या स्त्रीसभा अस्तित्वांत आल्या आहेत. हिची स्थापना झाली तेव्हां सगळ्या जगानें तिच्या स्थापकांची विडंबना केली. तिच्या वतीनें बोलायाला गेलेल्या स्त्रियांस सभ्य म्हणविणाऱ्या लोकांनीं शेणमार केला; शिव्याशाप दिले; चहेतोर पत्रांनीं त्यांचीं अकाळविकाळ चित्रें काढून जगाला हंसविलें; समाजाच्या पुढाऱ्यांनीं आणि लोकमताच्या प्रवर्त्तकांनीं त्यांचा धिक्कार करून, त्यांस वाळींत टाकलें; धर्मोपदेशकांनीं त्यांस धर्मबाह्य, पाखंडी, दुष्ट, चेटकिणी, सैतानाच्या दूती, दुःशील इत्यादि आपल्याच सभ्यतेला शोभणाऱ्या शिव्याशापांनीं ह्या स्त्रियांची संभावना केली. पण काल आणि लोकमत हीं इतकीं प्रतिकूल होतीं, तरी त्या स्त्रियांनी आपला निश्चय सोडिला नाहीं. आपलें जन्माचें सुख आणि तन मन धन अर्पून ज्यांच्याकरतां त्यांनीं इतका स्वार्थत्याग केला त्या स्त्रियांची देखील गांजणुक कित्येकींनीं सोसून, स्त्रीजातीचें दास्यमोचन करण्याचा दीर्घ प्रयत्न चालविला. आतां ह्या मंडळीस राष्ट्रीय समाजाचें रूप आले असून, तिच्या शाखा युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें शेंकडों ठिकाणीं आहेत. तिचें मुख्य ठिकाण बोस्टन् शहरांत आहे. ह्या मंडळीच्या तर्फेनें पुष्कळ ठिकाणीं साप्ताहिक, पाक्षिक व मासिक पत्रें व पुस्तकें चालत आहेत. स्त्रियांच्या राजकारणी हक्काची राष्ट्रीय मंडळी इजकडून "वोमन्स् जर्नल्" नांवाचें एक प्रसिद्ध साप्ताहिक पत्र बोस्टन् शहरांत निघत असतें. ह्या मंडळीचें अनुकरण करून इंग्लंड्, क्यानडा, अस्ट्रेलिया, फ्रान्स्, डेन्मार्क्, फिन्लंड्, इत्यादि देशांतील स्त्रियांनीं ह्या प्रकारच्या मंडळ्या स्थापिल्या आहेत. युनाइटेड् स्टेट्स्च्या स्त्रियांच्या हक्कांच्या राष्ट्रीय मंडळीच्या प्रयत्नानें ह्या देशांतील स्त्रियांच्या संबंधानें असलेल्या निरनिराळ्या कायद्यांतून पुष्कळ फेरबदल व उन्नति होत आहे. क्यान्सस् संस्थानामध्यें स्त्रियांस म्युनिसिपालिटीसंबंधीं सर्व महत्वाचे राजकारणी हक्क मिळाले आहेत. वायोमिङ्

नांवाच्या उपसंस्थानांत स्त्रियांस पुरुषांच्या बरोबरीनें सर्व राजकारणी हक्क मिळालेले असून, त्यांचा सुपरिणाम सर्वत्र झालेला दिसून येतो. (क्यानडा, अस्ट्रेलियांतील इंग्लिश राज्य, आणि इंग्लंड् ह्या देशांतूनही कुमारी आणि विधवा स्त्रियांस म्युनिसिपालिटीचे हक्क मिळाले आहेत.) ह्या मंडळ्यांचे प्रयत्न पुष्कळ अंशीं सफल झाले असून, पुढें थोडक्याच काळांत ते पूर्णरीतीनें फलद्रूप होतील अशीं सुचिन्हें दिसूं लागलीं आहेत. चाळीस वर्षांपूर्वी सेनेका फाल्समध्यें स्थापित झालेल्या ह्या महत्त्वाच्या स्त्रीसभेनें, स्त्रियांच्या उन्नतीस पदोपदीं आड येणारा असा जो दुर्भेद्य चालींचा किल्ला लोक समाजानें स्त्रीसमाजाच्या भोंवतालीं घालून स्त्रियांस बंदींत ठेवल्या होत्या, त्या किल्ल्याच्या भिताडाचा लहानसा भाग खणून पाडून स्त्रियांस ह्या भयंकर कोटाच्या बाहेर जाण्यास थोडीशी वाट काढून दिली. त्या वाटेनें आतां हजारों स्त्रिया जुटी जुटीनें त्या कोटाच्या बाहेर पडून, दास्यमुक्त होत आहेत आणि पुढे होतील. ह्या सभेला आतां सार्वराष्ट्रीयत्व आलें आहे. इ० स० १८८८ च्या मार्च महिन्याच्या शेवटल्या भागांत "अमेरिकन् वोमन् सफ्रेज् एसोसिएशन्" च्या बोलावण्यावरून दहा बारा सभ्य राष्ट्रांतील स्त्रिया वाशिंग्टन् शहरांत आल्या होत्या. त्या वेळीं सदरील सभेनें भरविलेल्या **सार्वराष्ट्रीय स्त्रियांच्या मंत्रसभेंत** प्रत्येक राष्ट्रांत ह्या सभेच्या शाखा स्थापन करण्याचा ठराव होऊन, कांहीं कांहीं ठिकाणीं तो अमलांतही आला आहे. ही सार्वराष्ट्रीय मंत्रसभा स्त्रियांस राजकारणी हक्क मिळवून देण्याकरतांच केवळ स्थापिलेली नाहीं. कोणत्याही कामाकरतां कोठेंही स्त्रियांचे समाज असोत, त्या सर्वांनीं परस्परांशीं मैत्रीचा संबंध ठेवून, एकमेकांस आपले विचार कळवावे व वेळ पडल्यास एकमेकांस मदत करावी, परस्परांस उत्तेजन द्यावें व सर्व राष्ट्रांतील स्त्रियांत मैत्रीसंबंध स्थापावा; असे फार महत्त्वाचे आणि स्तुत्य उद्देश साधण्याकरितां

सार्वराष्ट्रीय स्त्रियांच्या मंत्रसभेचा अवतार झाला आहे. हिच्याविषयीं अधिक माहिती पुढें एके ठिकाणीं दिली आहे; ह्मणून एथें हिच्या संबंधानें आणखी कांहीं सांगितलें नाहीं. ह्या देशांत आणखी पुष्कळ स्त्रीसभा फार महत्त्वाच्या आहेत, त्या सर्वांची माहिती देऊं गेल्यास ग्रंथविस्तार फार होईल, म्हणून येथें त्यांचा उल्लेख करीत नाहीं. तरी ह्या देशांतील स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळीची थोडी तरी माहिती न दिल्यास हा निबंध अपुरा राहील, म्हणून येथें त्या मंडळीची थोडी माहिती देत आहें.

गतवर्षाच्या (१८८७ च्या) नवेंबर महिन्यांत, **टेनसी** संस्थानांतील न्याषविल् नांवाच्या गांवीं, युनाइटेड् स्टेट्स्च्या स्त्रियांच्या राष्ट्रीय मद्यनिषेधक मंडळीचा चवदावा वार्षिक महोत्सव झाला. त्या प्रसंगीं तेथें जाण्याकरितां मला ह्या मंडळीच्या अध्यक्षांनीं निमंत्रण केलें होतें. तो मोठा उत्सव आणि सर्व संस्थानांतील प्रमुख स्त्रियांचा समागम पाहण्याकरतां मी मुद्दाम दोन हजार मैलां इतक्या लांबून न्याषविल् मुक्कामीं गेलें. त्या गांवांत एक आठवड्यापर्यंत स्त्रियांची एकच गर्दी झालेली होती. तेथें ह्या राष्ट्राच्या सर्व संस्थानांतील स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळ्यांच्या प्रतिनिधी होऊन सुमारें तीनशें प्रमुख स्त्रिया आल्या होत्या. ह्या शिवाय तो समारंभ पाहण्याकरतां इतर पुष्कळ स्त्रीपुरुष तेथे आले होते.

टेनसी संस्थान हें ह्या राष्ट्राच्या दक्षिण भागांत मोडत असून, त्या भागांत उत्तरभागांत आहे तितकें स्वातंत्र्य, विद्वत्त्व आणि उद्योगीपणा स्त्रीवर्गात असलेला कोठें दृष्टीस पडत नाहीं. कांहीं वर्षांपूर्वी त्या भागांत स्त्रियांनीं सभेंत भाषण करणें हें कोणाला पसंत नव्हतें, आणि स्त्रियांच्या सभा हे शब्द कोणाच्या स्वप्नींही आलेले नव्हते. तिकडे अद्यापि असावा तसा स्त्रीजातीचा उत्कर्ष झालेला नसून, तीस वरिष्ठ प्रतीचें शिक्षण मिळण्याचीं साधनेंही नाहींत. न्याष्विल्ला जातांना मध्यें **केंटकी** संस्थानांतील लूइविल्

गांवाच्या शहरीं राहून, तेथील लोकांच्या आग्रहावरून मला एका सभेंत भाषण करण्याचा प्रसंग आला; त्या प्रसंगीं मी ज्या देवळांत भाषण करणार होतें त्याच्या आचार्यांनीं मला वेदीवर बसण्याचा आग्रह केला. मी तेथें बसणार तर, मजबरोबर त्या गांवांतील कित्येक प्रमुख स्त्रियांनीं वेदीवर येऊन बसावें असा माझा मनोदय होता, परंतु त्या बाया म्हणाल्या, "अहो आम्ही जन्मांत कधीं असें कृत्य केले नाहीं, ते आतां आमच्यानें कसें करवेल?" मी म्हटलें, "बायांनो, ह्यापूर्वी कधी तुम्ही वेदीवर बसलां नाहीं, तर आतां, तसे करण्यास प्रारंभ करायाला काय बाध आहे? तुम्ही एकदां माझ्याबरोबर येऊन तेथें बसा तर खऱ्या; मग त्यापासून तुम्हांस कांहीं अपाय झाला, तर पुढें तसे करूं नका म्हणजे झाले." तेव्हां होय नाहीं म्हणतां, पांच सहा बाया वेदीवर बसण्यास कबूल झाल्या; आणि माझें भाषण संपेतोंपर्यंत त्या तेथेच बसल्या होत्या; तरी त्यांस कांहीं अपाय झाला नाहीं हें सांगायाला नकोच. त्या दक्षिणभागांत बायका जरी पडदपोशी नाहींत, तरी त्यांपैकीं थोड्यांच्याच अंगी असावें तसें स्वातंत्र्य आणि सभाधृष्टपणा असलेला दिसून येतो.

वर सांगितल्याप्रमाणे न्याष्विल् मुक्कामीं युनाइटेड् स्टेट्स्च्या स्त्रियांच्या राष्ट्रीय मद्यनिषेधक मंडळीचा वार्षिक महोत्सव होणार असें ऐकून, त्याविषयीं तेथील पुष्कळ मनुष्यांनीं पुष्कळ प्रकारचे तर्क केले. ही मंडळी काय आणि कशी आहे, हे कोणास चांगलेसे माहीत नव्हतें. पुष्कळांस असें वाटले की, हा कांहीं तरी लुटुपुटीचा खेळ व अर्ध्या वेड्या, अर्ध्या शहाण्या अशा बायकांच्या युक्तिशून्य कल्पनेचें हे एक सोंग असेल. कित्येक देवळांचे आचार्य 'हें कांहीं तरी अधार्मिक कृत्य असून, ह्या बायका बायबलाची आज्ञा उल्लंघन करून स्त्रीजातीस न शोभणारी अशीं कृत्यें करीत आहेत,' म्हणून आपल्या देवळांत त्यांस सभा भरविण्याची परवानगी देईनात. शेवटीं तेथील

मिस् फ्रान्सेस् इ. विलर्ड्.

एका सार्वजनिक पुस्तकालयाच्या सभामंडपांत सदरील स्त्रियांची सभा भरविण्याचा निश्चय झाला. न्याष्विलच्या स्थानिक स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळीनें भगीरथ प्रयत्न करून, तेथील बायकांस ह्या महोत्सवांत मदत करण्यास रिझवून आणलें. त्या उदार मनाच्या बायांनीं दुरून आलेल्या बायकांस आपल्या घरीं उतरण्यास बोलावून, उत्तम प्रकारें त्यांचा आदरसत्कार केला.

नवेंबर महिन्याच्या सोळाव्या तारखेस सकाळीं त्या अद्भुत महोत्सवास प्रारंभ झाला. सभामंडपांत सातशें खुर्च्या अर्धचंद्राकार ओळींनीं मांडलेल्या होत्या. अधिक खुर्च्या मांडायाला त्या सभागृहांत जागा नव्हती. मंडपाच्या सभोंवतीं भिंतीवर निरनिराळ्या संस्थानांच्या पताका, व प्रत्येक संस्थानांतील स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळीचें पालवपद लिहून कशिदा काढून शिवलेलीं, नानारंगांचीं निशाणें लावून, आरास केली होती. जेथें अध्यक्ष आणि इतर प्रमुख स्त्रिया बसावयाच्या तेथें, व त्या भोंवतालीं युनाइटेड् स्टेट्स्‌ची नक्षत्रांक पताका, सुवासिक पुष्पें व नानाप्रकारच्या झाडांच्या पानांचीं तोरणें लावून, वेदी शृंगारण्यांत आली होती.

सकाळच्या नऊ वाजण्याच्या सुमारास सभामंडप स्त्रियांच्या मंडळीनें भरून गेला. तेथें प्रेक्षक समुदायांत पुष्कळ पुरुषही आले होते. मग अध्यक्ष फ्रान्सेस् इ० विलर्ड् यांणीं सर्वांस एकाग्र होण्याविषयीं इशारत देऊन, सभाकार्यास प्रारंभ केला. त्या प्रसंगीं कांहीं प्रमुख स्त्रियांनीं ज्या उत्तम चित्तवेधक प्रार्थना केल्या, जीं मधुर संगीतें गाइलीं, जे हृदयद्रावक उपदेश केले, आणि फ्रान्सेस् बाईनीं जें अप्रतिम, सारयुक्त, चित्तवेधक, महार्थसंपन्न आणि सर्वांगसुंदर असें भाषण केलें, त्या सर्वांचें योग्य वर्णन करण्यास एक महाकवि तेथें हजर असण्याची आवश्यकता होती.

ही पहिल्या दिवसाची पहिली सभा विसर्जन होण्यापूर्वीं त्या गांवांतील

पुष्कळ आचार्यांचीं मतें फिरून, त्यांणीं "आमच्या मंदिरांत येऊन सभा भरवा, भाषणें करा, आमच्यावर एवढी मेहेरबानगी कराच," म्हणून आग्रह करून, ह्या अपूर्व स्त्रियांच्या मंडळीस आमंत्रणें धाडलीं. प्रेक्षकमंडळींत असलेल्या पुरुषांनीं ह्या मंडळीची थट्टामस्करी करण्याचें सोडून, तिच्याविषयीं आपली पूज्यबुद्धि प्रदर्शित करण्यास सुरुवात केली. पुढें तो आठवडा संपेतोंपर्यंत त्या मंडळींतील प्रमुख स्त्रियांनीं दररोज सहा सात ठिकाणीं जाऊन सकाळीं संध्याकाळीं व दुपारून भाषणें करावीं, उपदेश करावे, तरी तेथील लोकांची तृप्ति होईना. त्या आठवड्यांत ह्या समाजांत जे ठराव करण्यांत आले; मागच्या वर्षांत घडून आलेल्या कृत्यांचे जे वृत्तांत वाचण्यांत आले व जी सर्वोत्कृष्ट सभाकार्याची पद्धत लोकांच्या पाहाण्यांत आली तिचें सर्वांगसौंदर्य व सर्वोत्तम व्यवस्था पाहून, इंग्रजी पार्लमेंट् आणि युनाइटेड् स्टेट्स्‌ची कांग्रेस् ह्यांस सुद्धां ह्या मद्यनिषेधक मंडळीचा हेवा वाटल्यावांचून राहिला नसता. त्या प्रसंगीं फ्रान्सेस् इ० विलर्ड् ह्या बाईचें सभापांडित्य, नेतृत्वशक्ति, सभाचालकपणा, उत्कृष्ट व्यवस्था ठेवण्याचें शहाणपण व पार्लमेंटच्या प्राचीन नियमांचें असाधारण ज्ञान, हीं ज्यांच्या पाहण्यांत आलीं, त्यांस ही बाई सरस्वती, राजनीति आणि शासनशक्ति ह्या तीन देवींची एक मूर्ति आहे, असें वाटल्यावांचून राहिलें नसेल!

स्त्रियांस व्यवस्थापूर्वक कोणतेंही काम करतां येत नाहीं, असें पुष्कळ अहंकारी पुरुषांस वाटत असेल; परंतु न्याषविल् मुक्कामीं ह्या स्त्रीमंडळीचा समाज व त्याचीं व्यवस्थेशीर कार्यें ज्यांनीं पाहिलीं असतील, त्यांना कांग्रेस् किंवा पार्लमेंटांतील गडबड व पुष्कळ वेळां घडून येणारी अव्यवस्था ध्यानांत आणून ह्या दोन जगप्रसिद्ध राजकारणी सभांनीं सदरील मंडळीचा कित्ता वळविल्यास वाईट नाहीं, असेंही वाटल्यावांचून राहिलें नसेल.

नवेंबरच्या चोविसाव्या तारखेस सायंकाळीं ह्या महोत्सवाची समाप्ति

झाली. त्या प्रसंगीं तेथें आलेल्या स्त्रीसमाजास निरोप देतांना न्याष्विल्च्या प्रमुख पुरुषांनीं व आचार्यांनीं स्त्रियांविषयीं आपलीं मतें कशीं पालटलीं, आणि ह्या मंडळीचें सभाकार्य व उत्तम व्यवस्था, तिचे सदुद्देश आणि सर्वोपकारी नीति पाहून आपल्यास केवढें सानंदाश्चर्य वाटलें, हें सांगून फार स्तुति करून, मोठ्या सन्मानानें ह्या युनाइटेड् स्टेट्स्च्या स्त्रियांच्या राष्ट्रीय मद्यनिषेधक मंडळीस निरोप दिला; व पुढच्या वर्षीं पुनः ह्या मंडळीनें तेथें यावें म्हणून आग्रह केला.

एकंदरींत हा उत्सव सर्वांस मोठा आनंदाचा झाला. असा अद्भुत, मनोरम आणि भव्य देखावा मीं जन्मांत कधीं पाहिला नव्हता, तो पाहून, माझ्या जन्माचें सार्थक्य झालें, असें मला वाटलें. गेल्या मार्च महिन्याच्या शेवटीं वाशिंग्टन् शहरीं जमलेल्या सार्वराष्ट्रीय स्त्रियांच्या समाजावांचून दुसऱ्या कोणत्याही मंडळीच्यानें किंवा उत्सवाच्यानें ह्या महोत्सवाची व महत्समाजाची बरोबरी करवणार नाहीं.

स्त्रियांचा क्रूसेड्.

सुराराक्षसी आणि तिचा भाऊ तमाखू यांणीं लोकांच्या घरांत जबरीनें प्रवेश करून, मोठा उत्पात मांडला होता. जो तो आपला "मी पुरुष, मीं कांहीं केलें तरी चिंता नाहीं; मद्य प्याल्यानें श्रमनाश होतो, तमाखू खाल्ल्यानें आणि ओढल्यानें मस्तकांतील ज्ञानतंतूंना विश्रांति मिळते; औषधार्थ किंवा अन्नपचनार्थ थोडेंसें मद्य प्याल्यास कांहीं चिंता नाहीं, ह्याला शास्त्राधार आहे वगैरे कपोलकल्पित कारणें सांगून, हवें तितकें मद्य पिऊन किंवा मादक पदार्थांचें सेवन करून, हातांतील पैसा उधळून टाकूं लागला. नरकाचीं मुक्तद्वारें आणि मनुष्याच्या सर्व नाशाचीं कारणें जीं शौंडिकालयें, तीं चोहोंकडे वाढूं लागलीं. त्यांच्या रंगीत तावदानांच्या

खिडक्या व सुंदर सुशोभित द्वारें पाहून, पुरुषांचीं मनें भुलूं लागलीं. लोकांच्या माना मुरगळून आपली तुंबडी भरणाऱ्या गुत्तेवाल्यांनीं तरुण, वृद्ध, अज्ञान आणि सज्ञान अशा लोकांस निरनिराळ्या तऱ्हेनें भुरळ घालून, आपला व्यापार वाढविण्याचे हजारों उपाय शोधून काढले. त्यांच्या फंदांत पडून दिवसेंदिवस अधिकाधिक पुरुष सर्वस्वास मुकून, सुखाला, संभावितपणाला किंबहुना आयुष्यालाही आंचवूं लागले. त्यांच्यापायीं बिचाऱ्या बायकांची व त्यांच्या तान्ह्या, कोंवळ्या लेंकरांची फारच दुर्दशा होऊं लागली. किती हजारों पतिव्रता बायका आपले नवरे ह्या दुर्व्यसनाच्या पायीं सर्वस्वीं बुडत आहेत असें पाहून, मनांतल्या मनांत कुढूं लागल्या. आपल्या जीवापेक्षां प्रियतर मुलगे धर्माला, नीतीला व इहपरलौकिक सुखाला जलांजलि देऊन, सुरेच्या नादीं लागून अनंत नरकांत जात आहेत; हें पाहून किती लक्षावधि आयांचीं काळजें दुःखानें जळूं लागलीं. तरी त्या बिचाऱ्या मुकाट्यानें सर्व यातना भोगूं लागल्या; धर्मशास्त्र आणि लोकरीति, ह्या दोन लोकसमाजाच्या शासकांनीं बायकांना घरांत राहून मुकाट्यानें सर्व गोष्टी ऐकून घेण्यास आज्ञा दिली आहे; ती स्त्रियांनीं शिरसामान्य करून हूं का चूं न करतां, अनंत, असह्य यातना आणि मानसिक दुःखें आजपर्यंत सोसून घेतलीं. परंतु जगांत सर्व गोष्टींला इयत्ता आहे. आपल्यावर अतिशय जुलूम होत आहे, असें पाहून गांडूळासारखा किडादेखील एकादवेळीं स्वसंरक्षणार्थ शत्रूशीं युद्ध करायाला तयार होतो; तेव्हां मनुष्य प्राण्यांस, तशांतून बायकांस किती धीर धरून जुलूम सहन करण्याची संवय असली, तरी त्यांवर होणारे जुलूम अमुक एका सीमेला पोहोंचल्यावर मग त्यांच्यानें त्या जुलमांचा प्रतिकार केल्यावांचून राहवत नाहीं अशी एकादी वेळ येतेच, ह्यांत मोठेसें नवल नाहीं. ओहायो संस्थानांतील बायकांच्या दारीं असा एक प्रसंग येऊन ठेपला, तेव्हां त्यांनीं आपल्या पडदपोशीस आणि मुकेप-

णास एकीकडे गुंडाळून ठेवून, ज्या शौंडिकांनीं त्यांचे नवरे आणि मुलगे निर्दयपणें त्यांच्या कंवटाळ्यांतून ओढून नेले होते, त्यांशीं झुंजून, आपल्या बाळांचें आणि प्रियांचें संरक्षण करण्याचा निश्चय केला. शेंकडों कुलीन, सहनशील आणि गुणवति स्त्रियांनीं कंबरा बांधून, शौंडिकांच्या विरुद्ध चालविलेल्या क्रूसेडास आपलें साहाय्य दिलें; आणि शत्रूचा पराभव करून आपल्या मुलांचें आणि घरांचें संरक्षण केल्यावांचून रणांगणांतून परतायाचे नाहीं, अशी प्रतिज्ञा केली. ह्या त्यांच्या युद्धांत त्यांनीं कोणांचे गळे कापले नाहींत; कोणांला फसवून त्यांच्या तोंडचा घांस काढून घेतला नाहीं; कोणांचा रक्तपात केला नाहीं, कठोर शब्द बोलून कोणांचीं हृदयें विदीर्ण केलीं नाहींत; बंदुका, तरवारी, तोफा वगैरे प्राणनाशक शस्त्रें घेऊन कोणाला भय दाखविलें नाहीं; तरी त्यांचें नांव ऐकल्या बरोबर अधर्मी परपीडक, परस्वापहारक, मद्यविक्रे त्यांचा व त्यांच्या पक्षपात्यांचा थरकांप होऊं लागला; त्यांचा शांतिलक्षणध्वज पाहून सैतानाला कांपरे सुटलें; आणि त्यांचे मधुर सयुक्तिक उपदेशपर शब्द ऐकून सैतानाच्या किल्ल्याचे पाये डगमगून किल्ले पडूं लागले. अकराव्या आणि बाराव्या शतकांतील क्रूसेड्युद्धें[१] ह्या एकुणीसाव्या शतकांतील अद्भुत अप्रतिम बायकांच्या शांतिमय क्रूसेडापुढें फिक्कीं पडतात. ह्याची आणि त्यांची बरोबरी कधींच होणार नाहीं. मागच्या रानटीपणाच्या काळांतील पुरुषांच्या क्रूसेडांचा उद्देश लोकांचे गळे कापून, मनुष्यरक्ताचा सडा सर्व पृथ्वीवर पाडून, धर्माच्या नांवाला कलंक लाव-

---

१ क्रूसेड्=क्रूसाच्या नांवाने झालेले युद्ध. अकराव्या शतकाच्या शेवटीं मुसलमानांनीं यरूशालम् काबीज करून स्पेन इत्यादि ख्रिस्ती राज्यें काबीज करण्याचा बेत केला, तेव्हां ख्रिस्तीधर्माभिमानी लोकांनीं स्वधर्मसंरक्षणार्थ मुसलमानांशीं जीं युद्धें केलीं, त्यांस क्रूसेड्स् असें नांव आहे. हीं इसवी सनाच्या तेराव्या शतकापर्यंत चालत होतीं.

ण्याचा होता. एकुणिसाव्या शतकांतील बायकांच्या क्रूसेडाचा उद्देश लोकांचे प्राण वांचवून, त्यांना नरकांतून ओढून काढून, त्यांच्या घरांतून सर्वत्र सुख, शांति आणि आनंद यांची स्थापना करणे, हा होता. इसवी सनाच्या अकराव्या व बाराव्या शतकांतील पुरुषांच्या क्रूसेडांनीं लक्षावधि मनुष्यांचा संहार केला; एकुणिसाव्या शतकांतील बायकांच्या क्रूसेडानें कोट्यावधि मनुष्यांस मृत्यूच्या जाभाडांतून ओढून काढण्याचे उपाय योजले. त्या रानटी क्रूसेडांनीं शांतिराज ख्रिस्त ह्याच्या धर्मास विटाळलें; ह्या अर्वाचीन क्रूसेडाने सोन्यासारख्या त्या पवित्र धर्मास सोहागा लावून उज्ज्वल केला.

इ० स० १८७३ तील डिसेंबर महिन्याच्या २४ व्या तारखेस ह्या अद्भुत "क्रूसेडा"चा प्रथम उद्भव झाला. ओहायो संस्थानांतील हिल्स्बरा नांवाच्या गांवांत कोणी डायो लुइस् नांवाचा गृहस्थ व्याख्यान द्यायाला आला होता. त्यानें तेथील "वाशिंग्टन् कोर्ट हौस्" च्या वक्तृत्व सभेपुढें २४ व्या तारखेस सायंकाळीं "आमच्या मुली," ह्या विषयावर वक्तृत्व केलें. ह्या प्रसंगीं त्यानें मद्य व इतर मादक पेयें, व तंबाखू इत्यादि पदार्थांचा उपयोग केल्याने मनुष्यजातीची केवढी हानि होते हे सांगून, आपल्या अनुभवास आलेली एक गोष्ट सांगितली. त्याची आई मोठी भाविक व सद्धर्माभिमानि होती. तिला दुर्व्यसनापासून जगाची केवढी हानि होत आहे हे पाहून फारच दुःख वाटत असे. डायोचा बाप सुरेच्या नादीं लागून सर्वस्वास मुकला होता. मिसेस् लुइस्ने त्यामुळे आपल्या सुखाची व संसाराची माती झाली हें पाहून, आपल्या नवऱ्याचा उद्धार करण्याचे मनांत आणलें; आणि आपल्या गांवांतील मनुष्यांचीं हीं दुर्व्यसने सोडविण्याचा एक नवीन उपाय तिनें शोधून काढला. तिणें स्वतः आपल्या कांहीं मैत्रिणींस बरोबर घेऊन, दारू वगैरे मादक पदार्थ विकणाऱ्यांच्या दुकानीं जाऊन, तेथें देवाची प्रार्थना व उपदेश करून, असा नीच व नाशकारक व्यापार सोडून द्या असें त्या दुकानदारांस म्हणून त्यांच्या

विनवण्या केल्या. पुढें तिच्या ह्या सदुद्योगास यश आलें; त्या गांवांतील शुचेवाल्या लोकांनी आपलीं सगळीं दुकाने बंद केलीं. ही गोष्ट सांगून डायो लुइस् सभेंतील बायकांस उद्देशून म्हणाला कीं, "बायांनो, तुम्ही जर असेंच कराल, तर तुमच्या सदुद्योगास यश आल्यावांचून राहणार नाहीं. मला वाटते कीं, एक आठवड्याच्या आंत येथील सगळीं शौंडिकालयें बंद होतील. आतां तुम्हांला जर हे कृत्य करायाचे आहे, तर ज्या बाया ह्यांत पुढारीपणा घेतील, त्यानीं आपली संमति द्यावी." लुइस्चे बोलणे ऐकल्याबरोबर सभेंतील पन्नास बायका ह्या कामास आपली समति आहे, असे दाखविण्यास उठून उभ्या राहिल्या. त्या नतर आपल्या अजूबाजूस बसलेल्या मद्यपानविरोधी पुरुषाकडे वळून लुइस् म्हणाला.—"आता ह्या स्त्रियांनीं हे काम करण्याचे हातीं घेतले, तर तुमच्यापैकी कितीजण त्यास मदत करतील ते सागा पाहूं?" त्यावर साठ सत्तर पुरुष उठून उभे राहिले. ह्याप्रमाणे हें कार्य करण्याचे ठरल्यावर ख्रिस्तजयंतीस म्ह० डिसेंबरच्या २५ व्या तारखेस ह्या महत्कृत्याकरता सकाळीं एक सभा भरविण्याचे ठरलें.

मागल्या रात्रीच्या ठरावाप्रमाणे ख्रिस्तजयंतीच्या दिवशी सकाळीं दहा वाजतां, तेथील प्रेस्बिटीरियन् पंथी लोकाच्या भजनालयात मोठा लोकांचा जमाव झाला, आणि एक पद गाऊन प्रार्थना झाल्यावर, डायो लुईस् यांणीं आपल्या आईची गोष्ट सागून, बायकाच्या अंगीं केवढाली कामे करण्याची शक्ति आहे, आणि त्याचे सहिष्णुत्व, दीर्घोद्योग आणि प्रेमळ स्वभाव हीं त्यांस अशा प्रकारची कामें पार नेण्यास केवढाली साधनें आहेत, असें सांगून सुमारें एक तासपर्यंत भाषण केलें. त्याचे भाषण झाल्यावर, तेथें जमलेल्या सर्व मंडळीस डायोलुईस् याची सूचना फार पसंत पडली, आणि त्याच सकाळीं "बायकाच्या क्रूसेडा"चा प्रारंभ झाला.

ह्या "क्रूसेड्" मंडळींत इतर मंडळ्यांप्रमाणें नियम करून अध्यक्ष, उपा-

ध्यक्ष, चिटणीस आणि खजीनदार निवडून योजण्यांत आल्या; त्या सर्व बायकाच होत्या हें सांगायाला नको. त्या स्त्रीसमाजापैकीं एक दळाला युद्धास पाठविण्यांत आलें. ह्या दळांत बावन्न बायकांनीं योद्ध्यांचे विडे उचलून, एका नूतन संशप्तक¹ वर्गाची सृष्टि केली. ह्या संशप्तक वर्गानें प्रत्येक गुत्तेवाल्याच्या दुकानीं जाऊन, तेथें परमेश्वराची प्रार्थना, उपदेश आणि विनवण्या करून, त्याच्याकडून तो मद्यविक्रयाचा दुष्ट धंदा सोडून, दुसरा एकादा चांगला धंदा धरण्यास प्रवृत्त करावें, असा ठराव झाला. सदरील संशप्तक मंडळास मदत करायाला म्हणून, एक "जबाबदारांची मंडळी" स्थापन झाली. ह्या वर्गात सदतीस पुरुषांनीं मिळून क्रूसेड्च्या बायकांस जी कांहीं पैशाची वगैरे मदत लागेल, ती देण्याची जबाबदारी आपल्यावर घेतली. ह्या प्रमाणें सर्व तयारी झाल्यावर ह्या मंडळीनें एक पोटमंडळी नेमून, तिणें एक विनंतिपत्र लिहावें, अशी सूचना केली. तें विनंतिपत्र मद्य वगैरे मादक पदार्थ विकणाऱ्या लोकांकडे पाठविण्याचा निश्चय झाला.

सदरील संशप्तक मंडळीनें हिल्सबरोची मिसेस् इ. जे. टाम्सन् ह्या बाईस आपलें सेनाधिपत्य देऊन, शत्रूवर हल्ला करण्याचा बेत ठरविला. ह्या पहिल्या युद्धाचा वृत्तांत टाम्सन्बाईनीं स्वतः लिहून ठेवला आहे, तो असाः—

"इ० स० १८७३ तील डिसेंबर महिन्याच्या २५ व्या तारखेस सकाळीं आमची "जूट" हळू हळू भीत भीत, राबर्ट वार्ड् नांवाच्या गुत्तेवाल्याच्या "पहिल्या प्रतीच्या" शौंडिकालयाजवळ गेली. ह्या शौंडिकालयाची आख्या गांवांत सर्वत्र पसरलेली असून, तें पाहिल्याबरोबर आम्हांपैकीं कांहींकांचीं तोंडें सुकून गेलीं; आणि कित्येकजणी तर थरथरां कांपूं लागल्या.

१ संशप्तक="आपण एक तर शत्रूंचा पराभव करूं, नाहीं तर रणांत पडूं, परंतु युद्धांतून भिऊन पळणार नाहीं;" अशी शपथ घेणारे योद्धे.

राबर्ट् वाई यास आम्ही त्याच्या दुकानीं येणार हें वर्त्तमान कळलें असावें एवढेंच नाहीं; तर आमचा तेथें येण्याचा उद्देशही त्यास कळला असावा, असें वाटतें. त्यानें मोठ्या सभ्यतेनें आपल्या दुकानाचें दार उघडून आमचें स्वागत केलें, आणि प्रसन्न वदनानें आम्हीं सगळ्या आंत जाई तोंपर्यंत दार उघडून धरलें; मग दार लावून तो आपल्या नेमक्या जागेस "बार्" (दारू विकायाला ठेवण्याची ठाणवी) मागे जाऊन उभा राहिला. त्यानंतर आमच्या जुटीच्या प्रमुखानें (म्ह० स्वतः टाम्सन्बाईनें) त्यास उद्देशून म्हटलें "बरें मिस्तर् वाई, हा जमाव फार चमत्कारिक आहे, असें तुम्हांस वाटत असेल, नाहीं ? तें कसेही असो, परंतु आमचा एथे येण्याचा उद्देश काय तो तुम्हांस माहित असेलच." इतक्या अवकाशांत राबर्ट् बराच घामाघूम होत चालला होता. तो म्हणाला "मला डायो लुइस् यांशीं एक दोन गोष्टी बोलावयाच्या आहेत." मिसेस् टाम्सन् म्हणते.—" छे, डायो लुईस् यांचा आमच्या उद्देशाशीं कांहीं संबंध नाहीं. आतां एथें असलेल्या आम्हां बायकांपैकीं कित्येक बायकांचे दुःखानें व चिंतेनें सुकून गेलेले चेहेरे तुम्ही लक्ष लावून पहाल, तर तुमच्या ह्या अपवित्र व्यापाराचा परिणाम काय झाला हें पाहून, आम्ही आज एथे आलो ह्याचें तुम्हांस नवल वाटणार नाहीं. आमचा एथे येण्याचा उद्देश तुम्हांला भय दाखविणें किंवा तुमची निर्भर्त्सना करणें हा नसून, आमचीं हृदयें आणि घरें ज्याच्या योगें फार नुकसान पावतात, असा हा आपला धंदा तुम्ही सोडाल तर, आम्ही आमच्या परधामस्थ मित्रांच्या आणि तारकाच्या नांवानें त्याच्या प्रेरणेप्रमाणें तुम्हांस क्षमा करायाला, व देव तुमच्या अपराधांची क्षमा करो म्हणून प्रार्थना करायाला, एथें आलों आहों."

हें ऐकून बिचारा राबर्ट् वाई अगदीं गोंधळून गेला. ही चांगली संधि आहे असें पाहून टाम्सन् बाईनीं आपल्या मैत्रिणींकडे पाहून म्हटलें " आ-

पण प्रार्थना करूं या." हें ऐकून सर्व बायांनीं तत्काळ गुडघे टेंकून प्रार्थनेस सुरुवात केली. राबर्टही त्या पवित्र जुटीबरोबर परमेश्वराची प्रार्थना करूं लागला. त्यानंतर त्या सर्व बायांनीं मिळून एक भजन गाइलें. ज्या बिचाऱ्या बायकांचे नवरे व ज्या आयांचे मुलगे ह्या शौंडिकालयाच्या पायीं धुळीस मिळून ज्यांच्या सुखाचा सत्यानाश झाला, व ह्या कारणास्तव ज्यांस ह्या दुकानाचें तुर्ते वारेंही सोसत नव्हतें, त्याच बाया आज प्रेमळ मनानें ह्या ठिकाणीं येऊन, ह्या "चुकून दुर्मार्गी लागलेल्या भावास" देवानें सन्मार्गी लावावें, व ह्यानें जगाच्या तारकास आपलेंसें करून घ्यावें, म्हणून प्रार्थना करीत आहेत. "देवप्रीति आहे" हें खोटें नव्हे. त्या अलौकिक प्रीतीचा महिमा केवढा आणि क्षमेचें महत्त्व केवढें याचें वर्णन करून पुरें होणार नाहीं. डायो लुइस्चें भाकित खरें झालें. ह्या अद्भुत संशासकांच्या अव्याहत प्रयत्नानें एका आठवड्याच्या आंत, हिल्सबरांतील सगळीं शौंडिकालयें बंद झालीं!

हिल्सबरांतील क्रूसेड्चा वृत्तांत ऐकून, युनाइटेड् स्टेट्सच्या इतर पुष्कळ ठिकाणच्या बायकांनींही हिल्सबराच्या बायकांचें अनुकरण केलें. परंतु असे क्रूसेड्स् सर्व काळ टिकणारे नव्हते, म्हणून कांहीं दूरदर्शी स्त्रियांनीं मिळून संहत प्रयत्न करण्याचें मनांत आणिलें. इ० स० १८७४ मध्यें शटोका नांवाच्या ग्रीष्मविहारांत ह्या क्रूसेड्मधून जयी झालेल्या कांहीं स्त्रिया जमल्या होत्या. त्यांनीं मद्यपानाचें व्यसन नाहींसें करण्यास सतत प्रयत्न करण्याच्या उद्देशानें, "**ख्रिस्ती स्त्रियांची मद्यनिषेधक मंडळी**" स्थापन केली. ह्या देशांतील उद्योगी, नीतिमान्, सत्स्त्रियांच्या उद्योगानें हिला लवकरच राष्ट्रीय समाजाचें रूप येऊन, थोडक्याच दिवसांनीं तिणें **युनाइटेड् स्टेट्सच्या स्त्रियांची राष्ट्रीय मद्यनिषेधक मंडळी** असें नाम धारण केलें.

ह्या मंडळीची शासनपद्धति ही युनाइटेड् स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय शासन पद्धतीचेंच प्रतिरूप आहे. स्थानिक मंडळी, सुभ्यांच्या मंडळ्या, संस्थानिक मंडळ्या आणि राष्ट्रीय मंडळी अशीं हिचीं चार रूपें आहेत; त्यांतील शासनपद्धतिही फार सुरेख आहे. स्थानिक मंडळींत अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, चिटणीस, खजीनदार, व व्यवस्थापक मंडळी, आणि सभेसंबंधी विशेष कामें करण्याकरतां नेमलेल्या पोटमंडळ्या, इतके भाग असतात. दरवर्षी स्थानिक सभेचा वार्षिक समारंभ होतो, तेव्हां मंडळींतील अधिकाऱ्यांची निवडणूक होऊन, कामावर त्यांची रुजुवात होते. ह्याचप्रमाणें सुभ्याच्या संयुक्त मंडळ्यांचा वार्षिक समारंभ होतो, तेव्हां त्यांतील अधिकारिणी सर्वांचें मत घेऊन निवडल्या जातात. ह्याच रीतीने संस्थानिक आणि राष्ट्रीय मंडळ्यांच्या अधिकारिणी दरवर्षी सर्वांचे मत घेऊन निवडल्या जातात. युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें ह्या मंडळीच्या शाखा दहाहजारांवर असून, त्यांत सुमारें अडीच लक्ष स्त्रिया सभासद आहेत. स्थानिक मंडळी आपल्या ठिकाणीं स्वतंत्र आहे, तरी तिच्या अंगीं बळकटी यायाला व दुसऱ्या मंडळ्यांशीं ऐक्य व मैत्री राखण्याकरितां तिला आपले कांहीं महत्त्वाचे अधिकार सुभ्याच्या मुख्य मंडळीस द्यावे लागतात; तसेंच सुभ्यांच्या मंडळ्यांना, आपले कांहीं अधिकार संस्थानिक मंडळीस, आणि संस्थानिक मंडळ्यांना आपले कित्येक महत्त्वाचे हक्क राष्ट्रीय मंडळीस द्यावे लागतात. ह्या योगाने त्यांच्यांत स्वातंत्र्य आणि एकी राहून, त्यांस बळकटी येते. ह्या मंडळीची शासनपद्धति, सुरळित आणि व्यवस्थेशीर काम करण्याची रीति, व कायदेशीरपणा फार प्रशंसनीय व युनाइटेड् स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय शासनपद्धतीप्रमाणेंच अद्भुत आहे. स्त्री जातीमध्यें असलेल्या नानाप्रकारच्या शक्ती निरनिराळ्या व्यक्तींमध्यें आकाशांतील वाफेप्रमाणें जिकडे तिकडे विखरून पडून, अनियमित व कार्यकारित्वशून्य अशा होत्या; त्या ह्या मंडळींत येऊन संहत झाल्यावर,

बाष्पयंत्रांत एकवटून संयमित झालेल्या वाफेप्रमाणें नानाकार्यकारिणी झाल्या आहेत. हिच्या योगानें स्त्रियांस कधींकाळीं ठाऊक नसलेला योग्य स्वाभिमान व शासकपणा, कार्यकारिता आणि नेतृत्व, हे गुण युनाइटेड् स्टेट्‌स्च्या स्त्रियांमध्यें असाधारण व आश्चर्यकारक रीतीनें वृद्धि पावत आहेत. हिच्या प्रसादानें निरनिराळ्या मतांच्या व नाना जातींच्या स्त्रियांमध्यें जे हानिकारक मतभेद आणि जातिद्वेष होते ते नाहींसे होऊन, त्यांच्या जागीं निष्कपट मैत्री व भगिनीप्रेम हीं वाढत जात आहेत.

सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांतून जितक्या म्हणून मंडळ्या आहेत, त्या सर्वांत ही मंडळी श्रेष्ठ आणि महत्तम आहे, असें म्हणण्यास मला अगदीं संकोच वाटत नाहीं. ह्या मंडळीनें हातांत घेतलें नसेल असें सत्कृत्य जगांत फार विरळा; हिच्या आईसारख्या ममताळू हृदयांत कोणाविषयीं दया नाहीं, असें उदाहरण कोठेंच नसेल; आणि ह्या मंडळीच्या अंगीं असलेले शौर्य, गांभीर्य, धैर्य, आणि क्षमा हे गुण एक परमेश्वरावांचून, दुसऱ्या कोणाच्या अंगीं इतके पूर्णत्वास प्राप्त झाले नसतील. ह्या देशांत व दुसऱ्या पुष्कळ देशांतून ज्या बायकांच्या मिशनरी मंडळ्या आहेत त्या म्हणजे लहानसहान महत्त्वाच्या आहेत असें नाहीं, त्यांनीं कोट्यावधि रुपये खर्चून, आणि सर्व प्रकारें स्वार्थशून्य होऊन, परकीय लोकांस सद्धर्ममार्गी लावण्याचा उद्योग केला व चालविला आहे. त्यांची स्तुति करावी तितकी थोडीच; परंतु त्या मंडळ्यांत नानाप्रकारचे मतभेद असल्यानें त्याच्यात असावी तितकी एकी नसून, त्यांच्या हातून ह्या मद्यनिषेधक मंडळीच्या हातीं आहेत, तितकीं सत्कृत्यें होत नाहींत. स्त्रियांच्या ख्रिस्ती सभेंत केवळ "एवंजलिकल्" म्हणविणाऱ्या मतांचाच समावेश होतो. इतर मतांच्या मनुष्यांस त्यांच्याकडून मदत मिळत नाहीं. इतर जितक्या ज्ञानवर्धक व परोपकारी मंडळ्या आहेत, त्या आपापल्यापरी फार उत्तम व लोकोपयोगी असल्या, तरी त्यांची ह्या मंड-

ळीशीं तुलना करतां येणार नाहीं; कारण त्यांची संख्या थोडी व त्यांचे उद्देश-ही ससीम आहेत, परंतु स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळीचे उद्देश बहुत व फार महत्त्वाचे आहेत. हींत मतविरोध नाहीं; सर्व मतांच्या सर्व जातींच्या आणि सर्व प्रकारच्या स्त्रिया हींत मिळून, एकीनें काम करतात. हिच्या स्थानिक, संस्थानिक, राष्ट्रीय आणि सार्वराष्ट्रीय अशा क्रमिक शाखा; हिचे उत्तम सर्वमान्य आणि सर्वांस पाळतां येणारे असे सोपे पण दृढ नियम; हिची अलौकिक, सर्व प्रकारच्या राज्यव्यवस्थांपेक्षां उत्तम व सर्वत्रांस एकवटून धरणारी, अशी असाधारण व्यवस्था; ह्यांविषयीं विचार करून पाहिला म्हणजे, ही मंडळी ह्या युगाच्या ईश्वरी सृष्टींतील अद्भुत चमत्कारांचें शिरोभूषण आहे, असें म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं. हल्लीं ह्या मंडळीचीं चाळीस पंचेचाळीस खातीं असून, हिणें जीं निरनिराळीं कृत्यें करण्यास हातीं घेतलीं आहेत, त्यांची यादी येणे प्रमाणे.—

१ निरनिराळ्या ठिकाणीं आपल्या मंडळींतील प्रतिनिधि, वक्त्या बायका पाठवून, मद्यपाननिषेधक मंडळ्या स्थापणें.

२ सार्वराष्ट्रीय स्त्रियांच्या मद्यपाननिषेधक मंडळ्या स्थापण्याकरतां, सर्व राष्ट्रांतून दूती पाठवून, किंवा पत्रव्यवहारद्वारा सदरील काम करणें.

३ युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें वसाहत करायाला आलेल्या परदेशी लोकांमध्यें मद्यपाननिषेधक मताचा प्रसार करणें.

४ दाक्षिणात्य आणि औदीच्य संस्थानांतून असलेल्या, अल्प काळापूर्वीं दास्यमुक्त झालेल्या हबशी जातीच्या लोकांत, मद्यपाननिषेधक मताचा, विद्येचा व नीतीचा प्रसार करणें.

५ तरुण स्त्रियांमध्ये नीतिमत्तेचा व मद्यपाननिषेधक मताचा प्रसार करणें.

६ लहान मुलांस नीति, व मद्यपाननिषेधक मत शिकवून त्यांची उन्नति करणें.

७ मद्य व इतर मादक पदार्थ यांचें सेवन केल्यानें तें करणाऱ्याच्या वंशजांस परंपरेनें किती अपाय होतात, हें लोकांस समजावून देणें.

८ आरोग्यरक्षणविद्या शिकवून आरोग्याशीं व मद्यपानवर्जनाशीं किती निकट संबंध आहे, हें लोकांस समजावून देणें.

९ विद्याशिक्षणांत कोणते फेरफार केले पाहिजेत, ह्याचा विचार करून, सर्व मुलांस राष्ट्रीय सार्वजनिक शाळागृहांतून मद्यपान व मादक पदार्थांचें सेवन ह्यांपासून केवढाले अनर्थ होतात, ह्याविषयीं शास्त्रीय शिक्षण मिळावें, असा प्रयत्न करणें.

१० वरिष्ठ शाळांतून आणि विश्वविद्यालयांतून सदरीं सांगितल्याप्रकारचें शिक्षण मिळावें असा प्रयत्न करून, ह्या विद्यालयांतून शिकणाऱ्या तरुण स्त्रीपुरुषांमध्यें मद्यपाननिषेधक मताचा प्रसार करणें.

११ लहान बालकांकरतां बालोद्यान किंवा "किंडर् गार्डन्" शाळा स्थापून, त्यांस उत्तम बालशिक्षण देणे व चांगलें वळण लावणें.

१२ आदित्यवारच्या, म्हणजे दर आदित्यवारीं मुलांस व मोठ्या माणसांस धर्मशिक्षण देण्याकरतां स्थापिलेल्या ज्या शाळा आहेत, त्यांची उन्नति आणि वृद्धि करून, त्यांत मद्यपाननिषेधक मताचा प्रसार करणें.

१३ मद्यपानवर्जक मताचा प्रसार करणारे असे ग्रंथ, वर्तमानपत्रें, मासिक पुस्तकें, आणि लहान मोठीं पत्रकें छापून प्रसिद्ध करणें.

१४ वाईट, अश्लील अनीतिपर आणि मादकपदार्थसेवनास उत्तेजन देणारे असे ग्रंथ, पत्रें, पुस्तकें वगैरे प्रसिद्ध होऊं नयेत, म्हणून प्रयत्न करणें.

१५ काबाड कष्ट करून पोट भरणाऱ्या, मेहेनती आणि उद्योगी लोकांस मद्यपानवर्जनापासून केवढे फायदे आहेत, हें समजावून देणें.

१६ पार्लमेंटच्या नियमांच्या धर्तीवर सभा, समिती आणि मोठाल्या मंडळ्या स्थापण्याची, त्या चालविण्याची वगैरे रीत शिकविणें, व सभांचे

साधारण आणि विशेष नियम काय आहेत, हें नायकांस व मुलांस समजावून देणें.

१७ स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या मद्यपानवर्जक मंडळ्या स्थापून, त्यांमध्यें व्यवस्था ठेवून, त्यांकडून काम करविण्याची रीति शिकविणें.

१८ तंबाखू अफू भांग इत्यादि मादकपदार्थसेवन केल्यानें केवढाले अनर्थ होतात, व मनुष्यशरीरांवर त्यांचा किती वाईट परिणाम होतो, हें लोकांस समजावून देणें.

१९ औषधांमध्यें मद्यार्कयुक्त पातळ औषधांचा उपयोग न व्हावा एतदर्थ प्रयत्न करणें, व मद्यार्कयुक्त औषधें देण्याची जरूरी नाहीं असें शास्त्रीय व रासायनिक प्रयोग करून, प्रमाणसिद्ध करून दाखविणें.

२० सर्वत्र सद्धर्मप्रसार करणें.

२१ पुष्कळ ठिकाणीं लोकांस धर्मपुस्तक वाचून ऐकवून, धर्मग्रंथांत मद्यपानाचा निषेध केलेला आहे, अशी लोकांची समजूत घालून देणें.

२२ लहानमोठ्या बंदीखान्यांतून असलेल्या कैद्यांचा समाचार घेणें, त्यांस धर्म, नीति आणि मद्यवर्जनापासून होणारे फायदे, ह्यांविषयीं शिक्षण देणें; तुरुंगांतील व पोलीस स्टेशनांमधील कैदी व अनाथगृहांत राहणारीं माणसें ह्यांचा समाचार घेऊन, त्यांस साहाय्य करणें.

२३ आगगाड्यांवरून व आगगाड्यांच्या स्टेशनांतून वगैरे काम करीत असलेल्या मजूरांस, व कामदारांस भेटून, त्यांस मद्यपानवर्जक मताची माहिती करून देणें; व त्यांस धर्म आणि नीति शिकवून त्यांची आत्मिक उन्नति करणें.

२४ नावाडी, आणि नौकासेनेंत काम करणारे व जमीनीवर लढणाऱ्या सेनेंतील सैनिक, यांस धर्म आणि नीति, शिकवून, मद्यपानवर्जनापासून होणाऱ्या फायद्याविषयीं त्यांची समजूत घालून देणें.

२५ धर्ममंदिरांतून " प्रभुभोजन " नामक संस्काराच्या वेळीं मद्यार्क-युक्त द्राक्षारसाचा उपयोग होऊं नये, म्हणून प्रयत्न करणें.

२६ ख्रिस्ती मंडळ्यांतून विशेष प्रार्थनेकरतां नेमलेल्या आठवड्यांत एक विशेष दिवशीं मद्यपानवर्जक सभेच्या कामाच्या उत्कर्षाकरतां सर्व ख्रिस्ती मंडळ्यांनीं परमेश्वराची प्रार्थना करावी, ह्याविषयीं प्रयत्न करणें.

२७ नीतिसंबंधी शुद्धता लोकांमध्यें वाढेल, ह्याविषयीं प्रयत्न करणें.

२८ मोर्मनपंथी बायकांमध्यें नीति, धर्म व मद्यपाननिषेधक मत यांचा प्रसार करणें.

२९ युनाइटेड् स्टेट्स्‌च्या लोकांनीं आदित्यवारीं व्यापार किंवा दुष्कृत्यें न करतां, तो दिवस पवित्र मानून, त्या दिवशीं ईश्वरभजन करण्यांत काळ घालवावा, ह्याविषयीं प्रयत्न करणें.

३० संभावित स्त्रियांच्या घरोघर जाऊन, तेथे लहान लहान समितींतून मद्यपाननिषेधक मताचा प्रसार करणें.

३१ दवाखान्यांतून, रोगिभवनांतून आणि इतर ठिकाणीं जेथें रोगी, दुःखी, किंवा म्हातारीं माणसें असतील त्यांस फुलें व इतर आनंदकारक पदार्थ नेऊन देणें.

३२ जेथें जत्रा किंवा मेळे भरत असतील त्या ठिकाणीं मद्यपाननिषेधक मताचा प्रसार करणें; आणि हरतऱ्हेनें तेथें मद्याचा क्रयविक्रय होऊं न देण्याचा प्रयत्न करणें.

३३ युनाइटेड् स्टेट्स्‌च्या निरनिराळ्या संस्थानिक सरकारांस अर्ज करून, राष्ट्रांत मद्याचा व्यापार बंद करविण्याचा प्रयत्न करणें.

३४ नीतिप्रसाराच्या आणि मद्यपाननिषेधाच्या कामीं साहाय्यार्थ, स्त्रियांना कायदे करण्याचे वगैरे राजकारणी हक्क मिळावे, एतदर्थ प्रयत्न करणें.

३५ पतित स्त्रियांचा उद्धार करून, त्यांस कांहींतरी उद्योगशिक्षण देऊन

सन्मार्गी लावणें; अनाथ निराश्रित स्त्रिया कामाकाजाला राहिल्या असतील, तेथें कोणाकडून त्यांवर जुलुम होत असल्यास किंवा त्यांचा जन्म बिघडण्याचा संभव असल्यास, त्यांचें संरक्षण करणें; बीभत्स व अश्लील ग्रंथ व चित्रें प्रसिद्ध होऊं नयेत ह्याविषयीं प्रयत्न करणें; आणि सामाजिक शुद्धतेचा जेणेंकडून सर्वत्र प्रसार होईल, असे नानातऱ्हेचे उपाय योजणें.

३६ शिकागो शहरांत युनाइटेड् स्टेट्स्च्या स्त्रियांच्या राष्ट्रीय मद्यपाननिषेधक मंडळीनें स्थापन केलेल्या दवाखान्याच्या व रोगिभवनाच्या उन्नतीचे व त्याची उपयोगिता वाढण्याचे उपाय करून, तेथे मद्यपानवर्जक मताचें वैद्यक शिकवून, स्त्रीवैद्य तयार करणें.

३७ सर्व राष्ट्रांमध्यें शांति स्थापन होऊन, कोणाच्यामध्यें वाद, वितुष्ट पडल्यास त्यांनीं परस्परांशीं युद्ध न करतां तिऱ्हाईत राष्ट्रांच्या निवाड्याप्रमाणें आपलीं भांडणें मिटवावीं; अशाविषयीं निरनिराळ्या राष्ट्राध्यक्षांचीं मनें वळवून, युद्ध करण्याची क्रूर व राक्षशी चाल बंद करण्याचा प्रयत्न करणें.

३८ निरनिराळ्या शहरांतील आणि गांवांतील परोपकारी मंडळ्यांस साहाय्य करणें.

हीं अडतीस मुख्य कामे असून आणखी पांच सहा अवांतर कामें स्त्रियांच्या मद्यपाननिषेधक मंडळींच्या हातून होत आहेत, त्यांचीं नांवें येथें सांगितलीं नाहींत.

ह्या चाळीस पंचेचाळीस खात्यांचीं कामें करायाला ठिकठिकाणीं पोटमंडळ्या नेमलेल्या असून, त्या सर्वांवर देखरेख करणारी एकेक अधिकारिणी असते. त्या अधिकारिणीनें दरवर्षी प्रत्येक संस्थानांत व उपसंस्थानांत ह्या खात्याच्या संबंधानें कायकाय करण्यांत आलें, ह्याची माहिती थोडक्यांत लिहून, स्त्रियांच्या राष्ट्रीय मद्यपाननिषेधक मंडळीच्या मुख्याधिकारिणीस

द्यावी. अशी निरनिराळ्या प्रकारची माहिती ह्या महासभेच्या वार्षिक-वृत्तपुस्तकांत छापून प्रसिद्ध होते. निरनिराळ्या ठिकाणीं मंडळीचा खर्च चालण्याकरतां मंडळीच्या प्रत्येक सभासदानें अर्धा डालर—ह्म० सरासरी दीड रुपया—वर्षाची वर्गणी द्यावी, असा ठराव आहे. ह्याशिवाय पुष्कळ उदार स्त्रिया आणि गृहस्थ ह्या मंडळीला मोठाल्या देणग्याही वाऱ्याच देतात.

ह्या मंडळीने हातीं घेतलेल्या सगळ्या कामांची व प्रत्येक शाखेंत त्यांनीं काय काय केलें आहे, ह्याची माहिती संक्षेपानें देऊं गेल्यास देखील एक स्वतंत्र पुस्तक लिहावे लागेल; म्हणून मी तसें करण्याच्या भरीस पडत नाहीं. मंडळीचीं सगळींच कामें फार महत्त्वाचीं आहेत; परंतु त्या सर्वांत एक अतिशय महत्त्वाचें आहे त्याचा उल्लेख एथें केलाच पाहिजे. युनाइटेड् स्टेट्स्-मध्यें मोठ्या माणसांप्रमाणेच लहान मुलांनाही बहुतांनीं एकत्र मिळून, एकीनें काम करण्याचें शिक्षण मिळते; असें मागें सांगितलेंच आहे. ह्या देशांतील मोठ्या माणसांप्रमाणेंच लहान मुलांमध्येंही सभा स्थापून सभेच्या द्वारानें कांहीं तरी विशेष काम करण्याची चाल आहे. भूतदयेच्या, विद्योन्नतीच्या, परोपकाराच्या, धर्मप्रसाराच्या वगैरे हजारों लहान मुलांच्या मंडळ्या ह्या देशांत असून, त्यांमधील लक्षावधि मुली आणि मुलगे पुष्कळ प्रकारचीं चांगलीं कामें करीत आहेत. ह्यांपैकीं युनाइटेड् स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय ख्रिस्ती स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळीच्या प्रयत्नानें ज्या मुलांच्या मद्यनिषेधक मंडळ्या स्थापण्यांत आल्या, त्यांची संख्या दीडहजारां जवळ जवळ असून, मुली आणि मुलगे मिळून सुमारें दीडलक्ष बालकें त्यांचीं सभासद आहेत! तीं सगळीं आपापल्या आयांच्या किंवा शिक्षकिणींच्या मदतीनें ह्या उत्कृष्ट मंडळ्यांचें काम चांगल्या रीतीनें चालवीत असून, त्या सर्व मुलांनीं आम्ही कधीं मद्य पिणार नाहीं, अशी प्रतिज्ञा केलेली आहे.

ती राखण्यास शक्ति व दृढनिश्चय त्यांच्या हृदयांत उत्पन्न व्हावा ह्या करितां स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळ्या अजरामर उद्योग करीत आहेत. आदित्यवारच्या धर्मशिक्षणाच्या शाळांमधून, ह्या स्त्रियांच्या प्रयत्नानें मद्यनिषेधाच्या संबंधाचें शिक्षण मुलांस दिले जात असून, ह्या शाळांतील चौतीस हजार मुलांनीं आम्ही मद्यास शिवणार नाहीं, अशी शपथ घेतली आहे. ह्या असाधारण दीर्घोद्योगी बायांनीं आज सात वर्षे सतत प्रयत्न करून, युनाइटेड् स्टेट्स्च्या सदतीस संस्थानांतील सरकारांकडून सार्वजनिक शाळांमध्यें मुलांस मद्यनिषेधाच्या संबंधाने शास्त्रीय शिक्षण मिळावें, अशा अर्थाचे कायदे करून घेऊन, ते अमलांत आणविले. ह्या सगळ्या संस्थानांतील सार्वजनिक शाळांतून ज्यांस मद्यनिषेधाच्या संबंधानें शास्त्रीय शिक्षण मिळत आहे, अशा मुलांची संख्या पांसष्ट लक्षा(६५०००००)वर आहे. शास्त्रीय रीत्या शिक्षण देऊन, मद्य आणि इतर मादक पदार्थाच्या सेवनानें मनुष्यशरीरावर किती वाईट परिणाम होतात, ह्याविषयींची सोदाहरण माहिती जी ह्या लक्षावधि मुलांस मिळत आहे, तिचा कांहींनाकांहीं तरी स्थायिक सुपरिणाम त्यांच्या मनावर होईलच. ज्या मोठाल्या व्यक्ति मद्यपानाच्या व्यसनांत आकंठमग्न झाल्या आहेत, त्यांस उपदेश दिल्यानें फारसा फायदा होणार नाहीं असे समजून, ह्या शहाण्या, दूरदर्शी स्त्रियांनीं भाविवंशाची सुधारणा करण्याकरतां, मुलांचे शिक्षण चांगले असावें म्हणून अश्रांत प्रयत्न चालविले आहेत.

मेइन् आणि आयोवा, ह्या संस्थानांत आज पुष्कळ वर्षांपासून तेथील संस्थानिक सरकारांनीं मद्यनिषेधाचे कायदे करून, मद्यनिर्माणाची व मद्यविक्रयाची मनाई केली आहे; परंतु मद्यविक्रेत्यांच्या कूटनीतीपुढें सरकारांचा कांहीं उपाय चालत नाहीं. गुप्त रीतीनें मद्याचा व्यापार तेथें चालतच आहे. सरासरी दोन वर्षांमागें क्यान्सस् संस्थानांतील बायकांना म्युनिसिपालि-

टीच्या संबंधानें फार महत्त्वाचे राजकारणी हक मिळाले. तेव्हां त्यांनीं प्रथमतः ज्या महत्त्वाच्या कामांत आपल्या हक्कांचा उपयोग केला, तें त्या संस्थानांतील मद्याचा व्यापार अजीबात बंद करणें, हें होय. त्यांपैकीं अर्ध्या अधिक स्त्रिया मद्यनिषेधक मंडळीच्या सभासद होत्या. त्यांनीं गुप्त रीतीनें कोठें मद्याचा व्यापार होऊं नये, अशाबद्दल खटपट चालविली. स्त्रियांचें पाठबळ नसल्यामुळें, मेइन संस्थानांतील पुरुषांच्यानें आज पंचवीस सव्वीस वर्षांत जें काम करवलें नाहीं, तें स्त्रीपुरुषांच्या संयुक्त शक्तीच्या बळानें क्यान्सस् संस्थानांतील लोकांनीं दोन वर्षांच्या आंत बहुतेक तडीस नेलें. युनाइटेड् स्टेट्स्‌च्या राष्ट्रीय शासकसभेत क्यान्सस्‌च्या वतीनें गेलेला एक कारभारी (सेनेटर् इंगल्स्) असें म्हणतो कीं,[1] 'क्यान्सस्‌मध्यें मद्यपानानें झिंगून पडलेला मनुष्य, म्हणजे एक कधींच न घडणारी अशी आश्चर्याची

---

1 PROHIBITION IN KANSAS.—Senator Ingalls, in the *Forum* for August, thus speaks of "Prohibition in Kansas": "Kansas has abolished the saloon. The open dram-shop traffic is as extinct as the sale of indulgences. A drunkard is a phenomenon. The bar-keeper has joined the troubadour, the crusader, and the mound-builder. The brewery, the distillery, and the bonded warehouse are known only to the archæologist. It seems incredible that among a population of 1,700,000 people, extending from the Missouri River to Colorado, and from Nebraska to Oklahoma, there is not a place which the thirsty or hilarious wayfarer can enter, and, laying down a coin, demand his glass of beer. This does not imply that absolute drouth prevails everywhere, or that 'social irrigation' has entirely disappeared. But the habit of drinking is dying out. Temptation being removed from the young and the infirm, they have been fortified and redeemed. The liquor-seller, being proscribed, is an outlaw, and his vocation disreputable. Drinking, being stigmatized, is out of fashion, and the consumption of intoxicants has enormously decreased. Intelligent and conservative observers estimate the reduction at 90 per cent: it cannot be less then 75."

मोट बनून राहिली आहे. मद्याची दुकाने व लहान पिठे, हे केवळ पुरातन पडीक इमारतींचा शोध करणाऱ्या, अशा पुरातनतत्ववेत्त्यांसच ठाऊक असावेत.' क्यान्सस्च्या स्त्रियास जेव्हां कित्येक राजकारणी हक्क मिळाले, तेव्हां त्या संस्थानांतील एका गांवाच्या कांहीं कुचेष्टेखोर पुरुषांनीं—(स्त्रियांस राजकारणी हक्क देणें बरोबर नाही; त्यांस राजकारणाचीं महत्त्वाचीं कामे करतां येणार नाहींत, असे सोदाहरण सिद्ध करून दाखविण्याकरितां)—आपल्या गांवांतील एका घराणदार लेकुरवाळ्या बाईला आपल्या गांवची मेयर् (Mayor, म्हणजे एखाद्या शहरांत संस्थानाचे कायदे अमलांत आणून गांवचा राज्यकारभार चालविणारा मुख्याधिकारी) केली. ह्या बाईला मेयर् करणाऱ्या मनुष्यास ती बाई पदारूढ झाल्याच्या दुसऱ्याच दिवशी असे कळून आले की, स्त्रियांस राज्यकारभार चालवितां आणि कायदे अमलांत आणिता येणार नाहीत, असे आपले अनुमान चुकीचे होते. त्या बाईने मेयर्चा अधिकार घेतल्याबरोबर, गावांतली लहान मोठी मद्यविक्रयाची ठिकाणे, जुगाराचीं ठाणीं व अशाच प्रकारचीं बेकायदेशीर कृत्ये करण्याची ठिकाणे शोधून, बंद करून टाकली. गावांतील स्त्रियांनी आणि सज्जन पुरुषांनी तिला गुप्त ठिकाणें शोधून काढण्यांत पुष्कळ मदत केली. तिचा कारभार त्या गावांतील लोकास फारच पसंत पडत असून, ती फार व्यवस्थित आणि उत्तम रीतीनें आपला अधिकार चालवीत आहे. युनाइटेड् स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय ख्रिस्ती स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळीच्या सभासदास कांहीं वर्षांपूर्वी स्त्रियास राजकारणी हक्क असण्याची गरज नाहीं, असें वाटत होते. पण आतां ह्या पंधरा वर्षामध्ये त्यांनी केलेल्या अतोनात परिश्रमांपासून जसें फल उत्पन्न व्हावे, तसें ते झालें नाही. ह्यास कारण म्हटलें म्हणजे केवळ राजकीय हक्काचा अभाव होय, असें त्यांच्या अनुभवास आलें आहे. मद्याचा व्यापार करणारे बहुतेक समळे

पुरुष आहेत. त्यांनीं कोट्यवधि डालर् ह्या व्यापारांत घातले आहेत. त्यांचे अनुयायीही पुष्कळ पुरुष आहेत. त्या सर्वांस राजकारणी हक्क असून, ते मद्यनिषेधक कायदे करण्याच्या संबंधानें चाललेला हा स्त्रियांचा प्रयत्न निष्फळ व्हावा, अशा रीतीनें आपलें मत देतात. तेव्हां जिकडे बहुमत, तिकडेच कायद्याचें बळ असणार. कायदे करण्यांत तर स्त्रियांच्या पक्षाला शून्य, आणि पुरुषांच्या, तशांतून मद्यविक्रेत्या व मद्यपी पुरुषांच्या पक्षास कायदे करण्याचे हक्क असून, त्यांस पैशाचेंही पाठबळ आहे. त्यांपैकीं कांहीं हक्क स्त्रियांस मिळाल्यावांचून, त्यांच्यानें ह्या मद्यराक्षसाचा मोड करवणार नाहीं; असें पुष्कळ स्त्रियांस आणि पुरुषांस वाटूं लागलें आहे. म्हणून स्त्रियांस राजकारणी हक्क मिळावे ह्या संबंधानें त्यांचे अश्रांत प्रयत्न चालले आहेत.

युनाइटेड् स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळीची महामान्य अध्यक्ष बाई मिस् फ्रान्सेस् इ. विलर्ड हिच्या कल्पक कार्यकारिणी शक्तीच्या योगानें, व तिच्या मैत्रिणीच्या मदतीनें, एक सार्वराष्ट्रीय स्त्रियांची मद्यनिषेधक मंडळी स्थापित झाली आहे. इ० स० १८८३ त विलर्ड् बाईच्या मनांत ही कल्पना आली. पुढें ह्या मंडळीच्या संबंधानें सगळे बेत ठरून, तिचें काम कोणत्या रीतीनें करावयाचें, ह्याविषयींच्या कल्पना परिपक्व दशेस आल्या नंतर, इ० स० १८८४ त ही **सार्वराष्ट्रीय स्त्रियांची मद्यनिषेधक मंडळी** स्थापित झाली. मिसेस् मेरी क्लेमेंट् लेवेट् ही साहसी, पराक्रमी आणि दृढनिश्चयी बाई ह्या मंडळीची दूती होऊन, सर्वत्र मद्यनिषेधक मंडळ्या स्थापण्याच्या उद्देशानें, पृथिवीप्रदक्षिणा करायाला निघाली. ती पहिल्यानें हवाईद्वीपांत गेली, मग अस्ट्रेलिया, जापान, चीन, सिंहल, हिंदुस्थान, मदगस्कार आणि अफ्रिका इत्यादि देशांत जाऊन तिणें शेंकडों मद्यनिषेधक मंडळ्या स्थापन केल्या. आतां ती यूरोपांतील सगळ्या देशांत जाणार आहे. ही एकटी निराश्रित, असहाय बाई ह्या महत्कृत्याकरतां नि-

घाली, तेव्हां तिच्या हातांत पैसा नव्हता, मनुष्य कोणी बरोबर नव्हतें, तरी तिचा देव परमेश्वर आणि तिचा सत्कर्म करण्याचा दृढनिश्चय, तिच्या बरोबर आहे. ती जेथें जाईल, तेथे तिला योग्य सहाय्य मिळतें. आतां बहुतेक सगळ्या सभ्य राष्ट्रांतून स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळ्या स्थापन होऊं लागल्या आहेत. युनाइटेड् स्टेट्स्च्या स्त्रियांचा उत्साह व कर्तव्यदक्षता पाहून, इंग्लंड्च्या स्त्रियांच्या आंगांतही आवेश आला. त्यांनीं "ब्रिटिश् वोमन्स् टेम्परेन्स् एसोसिएशन्" नांवाची राष्ट्रीय स्त्रियांची मद्यनिषेधक मंडळी स्थापली असून, तिच्या हातून पुष्कळ सत्कर्में होत आहेत. क्यानडांतही एक राष्ट्रीय स्त्रियांची मद्यनिषेधक मंडळी आहे; तिणें त्या देशांत मद्याचा क्रयविक्रय होऊं नये, ह्याविषयीं फार निकराचा प्रयत्न चालविला आहे. अस्ट्रेलिया, हवाईद्वीपे, मदगस्कार आणि अफ्रिका ह्या देशांतूनही अशा सभा आहेत. माझ्या हिंदुस्थानी बहिणींनो, तुम्ही कां मागे राहिलां? आमच्या देशांत अशी एक राष्ट्रीय मंडळी अवश्य असली पाहिजे. ह्या सार्वराष्ट्रीय स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळीकडून एक मोठा थोरला अर्ज सर्व राष्ट्रांच्या शासकांकडे जाणार आहे. "तुम्ही आपापल्या देशांतून मद्याचा व मादक पदार्थांचा क्रयविक्रय बंद करा," म्हणून सगळ्या राष्ट्रांतील स्त्रिया राष्ट्रशासकांस विनंति करणार आहेत. आमच्या हिंदुस्थानच्या सगळ्या स्त्रियांनी ह्या अर्जावर सह्या केल्या पाहिजेत; तो अर्ज चोहोंकडे पोचून सह्या घेण्याचा प्रयत्न सर्वांनीं करावा. ह्या महत्कृत्यास हस्तेंपरहस्तें सहाय्य करणार नाहीं, असा अवर स्वभावाचा मनुष्य आमच्या हिंदुस्थानांत एक देखील न निघो, अशी त्या जगन्नियंत्यापाशीं आमची प्रार्थना आहे. आतां ह्या सार्वराष्ट्रीय स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळीच्या अध्यक्षस्थानीं मिस् फ्रान्सेस् इ. विलर्ड् ह्या बाई आहेत. ह्यांच्या अध्यक्षतेखालीं आज कांहीं नाहीं तरी, दहालक्ष बायका सर्व पृथ्वीवर मद्यनिषेधाच्या संबंधाने उद्योग

करीत आहेत. ही मद्यनिषेधक मंडळी म्हणजे, सर्व देशांतील **स्त्रियांचें संयुक्त लोकसत्ताक राष्ट्र** होय. ह्या स्त्रिया आपल्या पांढऱ्या फितीच्या पवित्र बंधनानें, ह्या शांतीच्या आणि प्रीतीच्या खुणेनें सर्व पृथ्वीला मैत्री बंधनांत बांधून, एकवट करीत आहेत. सर्व राष्ट्रांतील स्त्रियांमध्यें शांति, प्रीति व मैत्री ह्या अमोलिक, सर्वसुखधाम गुणत्रयाचा प्रसार करीत आहेत. हजारों वर्षांपासून ज्यांच्या हातांत हत्यारें आहेत, ज्यांच्या शरीरांत बळ आहे, व जे समाजाचे चालक व शासक आहेत, अशा पुरुषांच्यानें, राजराजांच्यानें, विद्यादिग्गजांच्यानें, जें महत्कृत्य झालें नाहीं, तें ह्या अज्ञ अबला म्हणून धिक्कारलेल्या बायकांनी केलें. हे परमेश्वरा, तूं धन्य आहेस! तूं अहंकाऱ्यांचा गर्व मोडून टाकायाला, जगानें धिक्कारलेलीं अशींच माणसें साधनीभूत करितोस. तुझ्या हातीं एकादें तृण देखील वज्रासारखें अपार शक्तिमान् होतें!

व्यापारधंदे.

युनाइटेड् स्टेट्स्‌च्या राज्यव्यवस्थेच्या व स्त्रियांच्या स्थितीच्या खालोखाल फार महत्त्वाचा व विचारणीय विषय म्हटला म्हणजे, येथील उद्योगधंदे हा होय. युनाइटेड् स्टेट्स्‌ला आज जें इतकें महत्त्व आलेलें आहे, तें बहुतांशीं त्यांतील उद्योग धंद्यांच्या संबंधानेंच आलेलें आहे. त्या उद्योगधंद्यांचें स्वरूप सांगण्यापूर्वी त्यांस उत्तेजन देणाऱ्या ज्या कित्येक गोष्टी आहेत, त्यांचा प्रथम विचार करूं.

१ यु० स्टे० च्या व सार्वराष्ट्रीय स्त्रि० म० नि० मंडळीच्या स्त्रिया मंडळीची खूण पांढरी फीत, ही वक्षस्थळावर धारण करतात; ह्याचा अर्थ त्या बाया ह्या मंडळीचें पवित्र काम मनापासून व हृदयाची प्रीति देऊन करतात व सर्व मनुष्यांवर त्यांची प्रीति आहे अशी आहे.

इकडच्या बहुतेक सर्व गोष्टींचें सार्वजनीनत्व हें त्यांच्या उत्कर्षाचें मुख्य साधन आहे. गांवांतले रस्ते, जाण्यायेण्याचीं साधनें म्हणजे गाड्या, दुकानांतून पदार्थ विकण्याची रीति, विद्यालयें, वर्तमानपत्रें, पुस्तकालयें माहिती मिळविण्याचीं ठिकाणें इत्यादि आवश्यकीय गोष्टी तितक्या अगदीं सोप्या व सर्वांच्या उपयोगांत येण्यासारख्या केलेल्या असतात, हें मागें सांगितलेंच आहे.

सरकारी लोकोपयोगी कृत्यें.

युनाइटेड् स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय शासनपद्धतीचें स्वरूप पाहतां ती लोकांच्या सोईकडे किती लक्ष्य देऊन केलेली आहे, हें तेव्हांच कळून येतें. राष्ट्राचें शासन सुरळीतपणें चालल्यानें राज्यांत शांति राहून लोकांस सुख होतें, आणि सर्व व्यवहार चांगले चालतात, हें तर खरेंच आहे. परंतु तेवढें राष्ट्राचें शासन केल्यानेंच सरकाराचें कर्तव्य केल्यासारखें झालें असें नाहीं. तर जेणेंकरून सर्व लोकांस अधिक सुखसोई प्राप्त होतील, असलीं लोकोपयोगी कृत्यें करणें हेंही आपलें कर्तव्यच आहे; असें समजून युनाइटेड् स्टेट्स्च्या सरकारानें तसलीं कामें करण्याचें हातीं घेतलें आहे. त्यांपैकीं मुख्य मुख्य कामें कोणतीं हें एथें थोडक्यांत सांगव्यें.

कृषिविद्याविभाग—ह्या खात्यांत सरासरी दहा हजार मनुष्यें काम करीत असून, त्यांपैकीं बहुतेक लोक फुकट काम करितात. ह्या खात्याचें वरिष्ठ कार्यालय वाशिंग्टन् शहरांत आहे. ह्यांत जे लोक फुकट काम करितात त्यांचें कर्तव्य हेंच कीं, ते राहातात तेथें व आसपासच्या भागांत शेतांची स्थिति कशी आहे; परगांवीं आणि इतर देशीं मालाची रवानगी करण्यास भाडें काय लागतें; आणि शेतांवर व मळ्यांवर पडून असलेल्या मालाची किंमत व तोच माल शहरांत आल्यावर त्याचा भाव; त्या

त्या ठिकाणीं उपयोगांत येणाऱ्या पदार्थांचा तपशील व ते कोणच्या ठिकाणाहून येतात इत्यादि गोष्टींची खबर देणें. ही खबर मिळाल्यानंतर कृषिविद्याविभागाच्या कार्यालयाकडून ती दर महिन्यास वाक्याच्या रूपानें प्रसिद्ध होऊन, मुख्य मुख्य ठिकाणच्या व्यापारी लोकांच्या सभांस वर्तमानपत्रांच्या चालकांस वगैरे वांटून देण्यांत येते. त्यामुळें व्यापाऱ्यांला व विशेषेंकरून शेतकऱ्यांस फार मदत होते. (ह्या देशांतले शेतकरी आमच्या हिंदुस्थानांतील शेतकऱ्यांप्रमाणें अक्षरशत्रु नसतात. त्यांला लिहावयास येत असून आपल्या शेतांची उन्नति कशी करावी व त्यास कोणकोणतीं साधनें अवश्य आहेत, हे त्यांस पुस्तकें, व वर्तमानपत्रें व सदरीं लिहिल्या प्रकारचे वाके वाचून कळून घेतां येते.) ही खबर समजल्यावर व्यापारी आणि शेतकरी आपापला माल विकावयाचा तो किती किमतीचा आहे, व जो आपणास विकत घ्यावा लागतो त्याचा भाव काय आहे, निरनिराळ्या ठिकाणचे मजुरीचे दर काय आहेत इत्यादि गोष्टी समजून घेऊन, आपलीं कामें सुरळीतपणें करीत असतात. युनाइटेड् स्टेट्स्च्या शेतकी खात्यांतून नानाप्रकारचीं बियें सगळ्या देशभर वांटलीं जातात. तीं जिकडे तिकडे पेरून, कोणत्या जमिनींत कोणत्या प्रकारचें शस्य किती व काय केल्यानें जास्त उत्पन्न होईल, कोणत्या जमिनीचा गुण कसा आहे, इत्यादि माहिती फार बारकाईनें मिळवून छापून प्रसिद्ध केली जाते. ह्याचप्रमाणे निरनिराळ्या प्रदेशांतील शस्यनाशक कीटक प्राण्यांची आणि पक्ष्यांची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय हे कसे होतात, याचा शोध प्राणिशास्त्र, कृषिविद्या व रसायनशास्त्र उत्तम रीतीनें जाणणाऱ्या लोकांकडून करविला जातो. त्याची माहिती छापून, प्रत्येक ठिकाणच्या स्थानिक शेतकऱ्यांच्या मंडळ्यांस वांटून दिली जाते. वाशिंग्टन् शहरांत या खात्याच्या उपयोगाकरितां जी जमीन दिली आहे, तींत सगळ्या देशांत व सर्व प्रकारच्या हवेंत उत्पन्न होणाऱ्या

शस्यांचीं व फळांमुळांचीं बियें, कांदे वगैरे लावून तीं ह्या देशांत उगवतात कीं नाहीं, याची परीक्षा पाहण्यांत येते. मग तीं या देशाच्या कोणत्या भागांत चांगलीं होतील हें समजून घेऊन, त्या भागांत त्यांची लागवड करितात. याप्रकारें विदेशांतून या देशांत आणलेलीं पुष्कळ फळें, मुळें, फुलें, आणि शस्यें एथें उत्पन्न होऊन, युनाइटेड् स्टेट्स्चें वैभव भरभराटीस आणीत आहेत. उदाहरणार्थ बेहियांतून आणलेलीं नारिंगेंच घ्या. कांहीं वर्षांपूर्वीं हीं नारिंगें दक्षिण कालिफोर्नियांत आणून लाविलीं. तीं आतां तिकडच्या प्रांतांतील फार उत्तम फळें मानिलीं जातात. त्यांच्या व्यापारापासून तिकडच्या बागाईती करणाऱ्या लोकांस अतोनात संपत्ति मिळत आहे. ऊंस, चहा इत्यादि विदेशी पदार्थ या देशांत उत्पन्न होतील, असें ह्याच खात्याकडून लोकांस समजलें. आतां त्यांच्या उत्पन्नापासून सर्व देशास पुष्कळ फायदा होत आहे. ह्या खात्यांतील अधिकारी परदेशांतून बीं आणून तें आपल्या देशांत लावूनच स्वस्थ बसतात असें नाहीं; तर त्यांपैकीं प्रत्येक शस्याचे गुण काय आहेत, त्यांत पुष्टिकारित्व कितपत आहे, त्यांस रोग कोणकोणत्या प्रकारचे होतात, व ते रोग घालविण्याचे उपाय काय आहेत, आपल्या देशांत झाडें किती प्रकारचीं आहेत, कोणत्या झाडाचें लांकूड कोणत्या कामाच्या उपयोगी पडतें, इतक्या गोष्टींचा खोल शोध करून, त्याची माहिती छापून प्रसिद्ध करितात. त्याचप्रमाणें गुरें, घोडे, मेंढरें डुकरें इत्यादि उपयोगी प्राण्यांचे स्वभाव निरनिराळ्या जाती व त्या जातींच्या संयोगापासून कसकशी अवलाद उत्पन्न होते, त्यांच्या रोगांचीं निदानें व ते घालविण्याचे उपाय, इत्यादि गोष्टींची सर्व माहिती देशभर लोकांस सांगून, हें खातें राष्ट्राचें अतोनात हित करीत आहे.

अंतरीक्षविद्याविभाग.—कृषिविद्याविभागाप्रमाणेच युनाइटेड् स्टेट्स् सरकारानें हा अंतरिक्ष विद्याविभाग सर्व लोकांच्या आणि राष्ट्रीय

व्यापाऱ्याच्या साहाय्याकरितां स्थापिलेला आहे. ह्या तीन हजार मैल रुंदीच्या आणि दोन हजार मैल लांबीच्या विशाळ राष्ट्रांत अंतरीक्षविद्याविभागाचीं दीडशें ठाणीं आहेत, आणि त्यांचे मुख्य ठिकाण वाशिंग्टन् शहरांत आहे. तेथें सदरील दीडशें ठिकाणांहून हवामाना विषयींच्या आणि अंतरीक्षांतील दुसऱ्या फेरफाराच्या बातम्या दररोज दोनदां येतात. येथें ज्योतिषविद्येत आणि अंतरीक्षविद्येंत फार कुशल असे लोक युनाइटेड् स्टेट्सच्या सरकाराने अंतरीक्षविद्येची माहिती करून देण्याकरितां नेमलेले आहेत; ते ह्या दीडशे ठिकाणांतल्या हवामानांतील सगळ्या फेरफारांचें टिपण करून, त्याची व्यवहारोपयोगी माहिती राष्ट्रांतील सर्व ठिकाणांस पाठवितात. ही माहिती तारायंत्राच्या द्वारानें पाठविली जाते. लहान मोठ्या शहरांतून आणि गांवांतून सगळ्या प्रकारच्या व्यापारी लोकांच्या व शेतकऱ्यांच्या हजारों सभा आहेत; त्यांच्या लहानमोठ्या कार्यालयांतून, आगगाडीच्या स्टेशनांतून, आणि सर्व बंदरांतील नावांच्या धक्क्यांवर ही माहिती यथास्थित रीतीनें सर्व लोकांस कळावी, अशी तजवीज केली आहे. हिच्या योगाने व्यापाऱ्यांना, आगगाड्या चालविणाऱ्यांना, प्रवास करणाऱ्यांस, नावांमधील कामदारांस आणि शेतकरी, वाणी, उद्यमी वगैरे लोकांस ह्या राष्ट्रांतील कोणच्या ठिकाणीं कोणच्या वेळेस हवेत कसकसा फेरफार होणार व त्या फेरफाराशी आपल्या कामाचा काय संबंध आहे, हे कळून येते. मग त्या फेरफाराच्या योगानें आपल्या कामास धक्का पोहचणार नाही, असे उपाय योजण्यास अगदीं आळस किंवा उशीर होत नाहीं. समुद्रकिनाऱ्यावरील आणि नदीतीरावरील मुख्य मुख्य बंदरांतून अशाच प्रकारची दिनचर्येची माहिती देणारीं ठाणीं स्थापिलेलीं आहेत. तेथून हवेच्या फेरफाराची माहिती वाशिंग्टन् शहरांत जाते; त्यानंतर त्या माहितीला व्यवहारोपयोगी करून,

युनाइटेड् स्टेट्स्च्या सरकारच्या नाविकसैन्याचे मुख्य अधिकारी, सर्व बंदरांतून ती माहिती पाठवून देतात. त्याच प्रमाणें समुद्रकिनाऱ्यावरून मोठाल्या सरोवरांच्या आणि नद्यांच्या तीरांवरून असलेल्या बिकट ठिकाणामध्यें जेथें नावावगैरे फुटून मनुष्यांची प्राणहानि होण्याचा संभव असतो, त्या ठिकाणीं **प्राणरक्षक ठाणीं** स्थापिलेलीं आहेत. तेथें लहान लहान प्राणरक्षक होड्या व पाण्यांत बुडत असलेल्या मनुष्यांस साहाय्य करण्याचीं सर्व साधनें ठेवलेलीं असतात; आणि भर तुफानाच्या वेळीं समुद्रांत उडी टाकायाला देखील न भिणारे, हुशार, साहसी, आणि अनुभवीक असे पुरुष मोठाले पगार देऊन बुडणाऱ्या मनुष्यांनें साहाय्य करण्याला ठेवलेले असतात.

ज्याच्या योगानें तुफानांत सांपडलेल्या लक्षावधि लोकांचे प्राण वांचले आहेत, त्या प्राणरक्षक खात्याप्रमाणेंच आणखी एक फार उपयोगी खातें सरकारच्या खर्चानें चालत असून, फार उत्तम काम करीत आहे. त्याला **दीपगृहविभाग** म्हणतात. युनाइटेड् स्टेट्स् सरकारानें १८८० पर्यंत समुद्रांतील भयंकर खडकांवरून ९०० दीपगृहें बांधिलीं आणि नदीतीरांवरून एक हजार (१०००) आकाशदीप लावण्याचीं स्थळें बांधिलीं, आणि त्यांचा खर्च आपल्या तिजोरींतून चालविला आहे. समुद्रामधील निरनिराळ्या ठिकाणीं जेथें गेल्यानें तारूं फुटण्याचें भय असेल, त्या प्रदेशांतून दीपनौका नांगरून ठेवलेल्या आहेत. ह्या सगळ्या नावांतून रात्रीच्या वेळेस आणि धुकें वगैरे पडून अंधार झाला असल्यास, दिवे लावतात. त्यांचा प्रकाश फार दूरवर पोंहचतो, तो पाहून ज्या ठिकाणीं तो दिवा लाविला आहे, तेथें एखादा भयंकर खडक आहे असें समजून, नावा चालविणारे लोक आपल्या नावा दुरून नेतात. ह्या योगानें हजारों नावा फुटून बुडायाच्या आणि लक्षावधि मनुष्यें बुडून मरावयाचीं वांच-

तात. दररोज हवामानाची व अंतरीक्षाची परीक्षा करून कोठें तुफान होणार व कोठें होणार नाहीं, इत्यादि सर्व माहिती दररोज प्रत्येक बंदरांत व नावांच्या धक्क्यावर दिली जाते. एकाद्या धक्क्याजवळ तुफान होऊन तेथें पोंहचणाऱ्या नावा धोक्यांत पडतील असें वाटल्यास, वादळाचीं निशाणें उभारून, नौकानायकांना आपापल्या नावा त्या धक्क्यापासून किंवा बंदरापासून दूर ठेवण्याविषयीं सूचना केली जाते. ह्या सामुद्रिक आणि नद्या व सरोवरें ह्यांवर घडून येणाऱ्या फेरफाराची हवामानाची वगैरे माहिती देण्याचें काम युनाइटटेड् सेट्स्च्या राष्ट्रीय नौकासेनाधिपतीकडे आहे. नद्यांवरून आकाशदिव्यांचे स्तंभ बांधणें, नदीमार्ग चांगले करून उन्नतीस आणणं, सरोवरांतील व नद्यांतील नावांचे धक्के व समुद्रांतील बंदरें सुधारून लोकोपयोगी करणें इत्यादि कामें युनाइटटेड् स्टेट्स्च्या सेनाखात्याकडे व नौकासेनाविभागाकडे सोंपवून दिलेलीं आहेत. युनाइटेड् स्टेट्स् सरकारानीं जी थोडीशी खडी फौज आहे, तिजमधील शिपायांस आणि अधिकाऱ्यांस बसल्या बसल्या खायाला देण्याची त्या सरकाराची चाल नाहीं. ते जें अन्न खातात त्याबद्दल त्यांनीं अंग मोडून काम केलेंच पाहिजे. ह्या सेनाद्वयाला कोठें कोणाशींलढून लोकांचा प्राणनाश करण्याचे प्रसंग फार थोडे येतात. म्हणून त्यांचा उपयोग बहुतकरून लोकोपयोगी कृत्यें करण्यांत आणि लोकांचे प्राण रक्षण करण्यांत होतो, ही गोष्ट मोठी अभिनंदनीय आणि युनाइटेड् स्टेट्स्च्या प्रजासत्तेस गौरवावह आहे.

युनाइटेड् स्टेट्स्च्या सरकारानें स्थापलेलें नदी, सरोवरें आणि समुद्र ह्यांच्या किनाऱ्यांची वगैरे **मोजणी करणारें खातें**ही व्यापाराच्या संबंधानें फार महत्वाचें आहे. ह्या खात्यांतील अधिकारी आणि त्यांचे मदतनीस समुद्रतीरें, आखातें, उपसागर, खाड्या, सरोवरें, नद्या, बंदरें इत्यादि-

कांच्या गुणावगुणांचा चांगला तपास करून, कोणतीं ठिकाणें व्यापारास अनुकूल आहेत, त्यांत उत्तम मध्यम आणि कनिष्ठ प्रतीचीं कोण कोणतीं आहेत, आणि कोणतीं प्रतिकूल आहेत, कोठें काय केल्यानें तें बंदर किंवा ठिकाण व्यापाराच्या कामीं पडेल इत्यादि गोष्टींची सविस्तर माहिती देतात. ह्या खात्यांतील अधिकाऱ्यांनीं अक्षांश साधण्याची युक्ति शोधून काढिली; मेक्सिकोच्या उपसागरांतील भरती ओहटीचें प्रकरण काय आहे, ह्याचा शोध करून, तेथे ती एकदांच येण्याचें कारण शोधून काढलें. समुद्राच्या आंतील महौघ आणि भोंवरे ह्यांच्या तावडींतून नावा कशा सोडवाव्या आणि ते नौकायानास अनुकूल करून घ्यावे कसे इत्यादिकांचे उपाय शोधून काढून, समुद्रावरील व्यापाराच्या उन्नतीस चांगली मदत दिली.

वाशिंग्टन् शहरांत राष्ट्रीय सरकाराची सनदा व विशेषाधिकार देण्याची कचेरी आहे. तेथे हे राष्ट्र अस्तित्वांत आल्यापासून आजपर्यंत जे नवे शोध निघाले, नव्या युक्ती निघाल्या व नानातऱ्हेची शिल्पकला दाखविणारे नवे पदार्थ आणि हत्यारे वगैरे घडण्यांत आलीं, त्यांचे नमुने व प्रतिकृति प्रदर्शनार्थ ठेवलेल्या असून, त्यांच्याबद्दल त्यांच्या निर्माणकर्त्यांस ह्या कचेरींतून सनदा व विशेषाधिकार देण्यांत आले व येत आहेत. ह्या सनदा देण्यांत सरकार आपली पिशवी भरण्याकडे नजर देत नसून, माफक दराने त्या देऊन, शिल्पी लोकांच्या हक्कांचे संरक्षण करिते, आणि कलाकौशल्यास उत्तेजन देते. वाशिंग्टन् शहरांत जे सर्वोत्कृष्ट दर्शनयोग्य स्थळ आहे, ते ही सनदा देण्याची कचेरी होय. एथें जाऊन वर सांगितलेल्या निर्मित वस्तूंच्या प्रतिकृतींचे नमुने पाहिले, म्हणजे युनाइटेड् स्टेट्स्च्या लोकांच्या कलाकौशल्याची व कल्पकशक्तीची धन्य धन्य आहे, असें वाटल्यावांचून राहाणार नाहीं. ह्या राष्ट्राला स्वातंत्र्य आल्यानंतर सुमारें पन्नास वर्षे राष्ट्रांत सुव्यवस्था लागण्यास आणि युद्धापासून वगैरे झालेलें

नुकसान भरून काढण्यासच लागलीं. तितक्या वर्षांत इकडील लोकांच्या कल्पकशक्तीचा फारसा विकास झाला नाहीं; परंतु १८३६ पासून १८८० पर्यंत यांची कल्पकशक्ति फार वेगानें वाढत गेली. या ४४ वर्षांमध्यें तीन लक्षांहून अधिक नवीन युक्त्या, कल्पना, यंत्रें इत्यादिकांबद्दल विशेषाधिकार सनदा देण्याच्या कचेरींतून लोकांस मिळाले. चाळीस वर्षांपूर्वी या कचेरींतून दरवर्षी पांच सहाशेंहून अधिक सनदा मिळत नव्हत्या. आतां वर्षाकाठीं चोवीस किंवा पंचवीस हजारां इतक्या कल्पनांबद्दल सनदा देण्यांत येत आहेत.

निरनिराळ्या प्रकारचे शोध व अनेक तऱ्हेची माहिती यांनीं भरलेलीं वृत्तपुस्तकें सरकारी खर्चानें छापून जो मागेल त्याला फुकट देण्यांत येतात, आणि राष्ट्रांतील प्रत्येक वजनदार सभेस, पुस्तकालयास आणि कचेरीस धाडून दिलीं जातात. वाशिंग्टन्‌च्या सरकारी छापखान्यांत काम करणाऱ्या लोकांच्या वार्षिक वेतनाकरतांच केवळ एकेचाळीस लक्ष चाळीस हजार रुपये खर्ची पडतात. या छापखान्यांत चारशें खिळे जुळणारे, पन्नासजण प्रुफें तपासणारे, आणि दीडशें छापणारे लोक, बारामहिने रात्रंदिवस काम करीत असतात. येथे छापण्यास एकलक्ष रीम कागद लागत असून, वर्षाकाठी कमींत कमी पंचाहत्तर कोटि पृष्ठां इतका मजकूर छापून निघतो. कृषिविद्याविभागवृत्तांतें जे पुस्तक या छापखान्यांतून छापून निघतें, त्याच्या तीन लक्षांवर प्रती दरवर्षी फुकट वांटून दिल्या जातात. याच प्रमाणें **भूगर्भविद्याविभाग, मोजणीखातें, मनुजजातिविद्याविभाग, मत्स्यादिजलचरप्राणिविद्याविभाग, राष्ट्रीयपदार्थसंग्रहालयाची माहिती** देणारे इत्यादि पुष्कळ खातीं आहेत. युनाइटेड् स्टेट्स्‌च्या सरकाराच्या लोकोपयोगी कृत्यांचें हें केवळ दिग्दर्शन मात्र झालें. त्या कृत्यांचीं नुसतीं नांवें व त्यांजबद्दलची थोड थोडी माहिती दिल्यास

देखील कित्येक पुस्तकें लिहावीं लागतील, म्हणून तसें करण्याच्या भरीस न पडावें हें बरें.

युनाइटेड् स्टेट्स्चे लोक व्यापारधंद्यामध्यें सर्वश्रेष्ठ झाले आहेत, यास या देशांतील राज्यशासनपद्धति आणि सरकारचीं लोकोपयोगी कृत्यें हीं तर कारच साधनीभूत झालीं आहेत, यांत संशय नाहीं; परंतु यांच्या श्रेष्ठतेचीं मुख्य साधनें निराळींच आहेत. **उद्योगप्रियता, स्वावलंबन, आत्मशासन** आणि **संहतप्रयत्न** हीं जीं सर्वश्रेष्ठ व सर्व प्रकारच्या वैभवाचीं व उन्नतीचीं आदिकारणें, तीं या लोकांमध्यें असलेलीं सर्वत्र दिसून येतात. हींच त्यांच्या महत्वाचीं मुख्य साधनें होत. या राष्ट्रास स्वातंत्र्य मिळून यांतील स्वतंत्र जानपदशासनाच्या इतिहासास आरंभ झाला, तेव्हां युनाइटेड् स्टेट्स् म्हणजे बहुतेक सगळा अरण्यमय देश होता. जी थोडीबहुत लोकवस्ती होती, ती अट्लांटिक् समुद्राच्या किनाऱ्यावर होती. आणि तींतही मनुष्यांचें दळणवळण असावें तसें नव्हतें. एका गांवाहून किंवा संस्थानांतून दुसऱ्या ठिकाणीं जायाला चांगले रस्ते नव्हते. प्रवास करणें म्हणजे सर्व दुःखाचें मूळ असून, ज्याला कधीं प्रवास करावा लागत नाहीं तो सुखी, अशी आमच्या देशांतील लोकांची समजुत होती[१] तिचीं मुख्य कारणें झटलीं म्हणजे प्रवासाच्या गैरसोई ह्या होत. नद्यांना पूल नाहींत तेव्हां ओढ्यांना व नद्यांना वगैरे पूर आले, म्हणजे आठ आठ दहा दहा दिवस आलीकडच्या कांठीं पावसांत भिजत, थंडींत थिजत, आणि चिखलांत कुजत पडून राहिलें पाहिजे. रस्त्यावरून गाड्यांचीही अशीच गत; कोठें गाडी चिखलांत पुरायाची, कोठें धोंड्यांवर आपटायाची कोठें वाळवंटांत अडायाची इ०, इ०. त्यावर आणखी जंगली श्वापदांचें, चो-

१ पंचमेऽहनि षष्ठे वा शाकं पचति स्वे गृहे । अनृणीचाप्रवासी च स वारिचर मोदते ॥ महाभारत, वनपर्व.

रांचें आणि वणव्याचे भय. बरें इतक्याही अडचणी सोसून गाडीवान आणि मोलकरी हमाल ह्यांचा जाच सोसून देखील मनुष्याची सुटका व्हावयाची नाहीं. पुढें ज्या ज्या गांवांत जावें तेथें आंत जातांना आणि बाहेर येतांना गांवच्या दारावर बसलेले जकातदार हटकून भेटावयाचेच! मग काय पुसतां? गांठोडीं बांधलेलीं सोडायाचीं, सोडलेलीं बांधायाचीं, प्रत्येक चिंधीची डबीची आणि पुरचुंडीची तलाशी द्यायाची, गाठोडीं अटकून पडायाचीं, माल हरवायाचा असे एक कीं दोन त्रास! वाटसरूला बिचाऱ्याला वाटायाचें कीं एक वेळ यमदूत भेटला तर पुरवला, पण हा जकातदार भेटायाला नको! अशा सगळ्या प्रवासाच्या अडचणी जेथें असतील, तेथील लोकांस 'अप्रवासी मनुष्य सुखी होय,' असें वाटण्यांत मोठेसें नवल नाहीं. पण इकडच्या लोकांनीं आपल्या असामान्य उद्योगीपणाच्या योगानें ह्या सगळ्या अडचणी दूर करून टाकल्या. ह्यांना जितक्या अडचणी आल्या तितक्यांनीं ह्यांच्या उत्साहाचा भंग न होतां, तो शतगुण वाढला. इ० स०. १८३३ पर्यंत ह्यांनीं एक लक्ष पंधरा हजार मैल लांब सडका बांधून, त्याकाळीं लोकवस्ती झालेल्या भागांतून सर्व मनुष्यांना जाण्यायेण्याची व माल नेण्याआणण्याची सोय करून दिली, आणि दोन हजार मैल लांबीचे कालवे खोदले. त्याकाळीं इतका उद्योग होता, तरी आतांप्रमाणें सर्वत्र सर्व सोई झालेल्या नव्हत्या. म्युनिसिपालिट्यांची स्थिति फार नादान होती. अधिकाऱ्यानें "नोटीस" दिल्यावर देखील शिपाई धाडल्यावांचून घरपट्टी वसूल होत नसे. गांवांतील मळ काढून रस्ते साफ करण्याचें काम बहुतेक डुकरांवर सोंपून दिलेले असे. गांवांतील रस्त्यांवर फारसे दिवे लावण्याची चाल नव्हती. पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था बहुतेक आमच्या देशांतील गांवांतून—मुंबई, कलकत्ता, मद्रास, पुणें इत्यादि शहरांवांचून इतर ठिकाणीं—आहे तशीच होती. विहिरी व तळीं यांतील पाणी आणि घरांत टांक्यांत सांठवून

ठेवलेलें पावसाचें पाणी, ह्यांवर निर्वाह चालत असे. अशी अगदीं साधारण व्यवस्था असण्याचें कारण उद्योगाची उणीव नव्हे; तर आमच्या तिकड-ल्यासारख्या सर्वत्र वसाहत झालेल्या देशांत ज्या अडचणी कधीं कोणाला ठाऊक नाहींत त्या इकडे होत्या, हें होय. जमीन लागवडीला आणायाची होती, गांवें वसवावयाचीं होतीं, समाजसंस्थापना करावयाची होती, जंगल कापायाचें होतें, रस्ते करायाचे होते, जाण्यायेण्याला जलमार्ग आणि स्थलमार्ग शोधून काढायाचे होते, काम करण्यास मनुष्ये थोडीं तेव्हां ती उणीव नाहींशी करायाला यंत्रें शोधून काढायाचीं होतीं; अशा सगळ्या अनिवार्य अडचणींमुळें देशाच्या उन्नतीचें काम कांहीं काळपर्यंत अगदीं मंदगतीनें चाललें होतें.

इ० स० १८३० पासून वर सांगितलेल्या अडचणी थोड्या थोड्या दूर झाल्यानंतर, उन्नतीचें काम झपाट्यानें चालूं लागलें. आतां ह्या अडचणी सगळ्या दूर झाल्या असून, अमेरिकन् लोकांच्या सर्व उद्योग धंद्यांस प्रचंड राक्षसी रूपें येऊं लागलीं आहेत. आतां यंत्रें मनुष्यांचीं व हत्ती, घोडे, बैल, उंट इत्यादि मेहनती जनावरांची कामें करूं लागलीं आहेत. आग विझविण्याच्या कामीं, पाणी सर्व शहरांतील नळांतून नेण्याकरतां, वर्तमानपत्रें छापण्यांत, कापडे तयार करण्यांत वगैरे जसा यंत्रांचा उपयोग होतो, तसाच साधारण घरांमधून देखील पुष्कळ यंत्रांचा उपयोग आहे. हे लोक थोड्या काळांत व थोड्या मनुष्यांनीं पुष्कळ काम करतां येईल अशा प्रकारचीं यंत्रें निर्माण करण्याच्या कामांत फार प्रख्यातीस आलेले आहेत. ह्यांच्यांत बहुतेक सगळीं कामें यंत्रांच्या मदतीनें करण्याची चाल पडून गेलेली आहे. कपडे यंत्राने शिवायाचे, जोडे व पुस्तकें यंत्रानें बांधावयाचीं, खिळे, टांचण्या, भांडीं आणि हत्यारें, वैद्यकींत लागणारीं शस्त्रें इत्यादि पदार्थ यंत्रानें करायाचे, दिवे यंत्राने लावायाचे, कापड, मोजे, बंड्या इत्यादि यंत्रानें विणावयाच्या. पीठ दळायाचें, शेतांत पेरणी करायाची, धान्य कापायाचें, मळ-

साच्या व धान्याच्या कणसांच्या जुड्या बांधावयाच्या, भात, गहूं इत्यादि धान्य कांडून, धान्य आणि फोल वेगळीं करायाचीं, पीठ दळल्यानंतर तें चाळून सपीठ, रवा आणि कोंडा निराळा करावयाचा, लांकडें तासावयाचीं व कापून त्यांच्या फळ्या करावयाच्या, इत्यादि सर्व कामें यंत्रांच्या मदतीने करितात. यंत्राने काम करण्याची ह्यांची चाल कोठवर जाऊन पोंचेल हें सांगवत नाहीं. कांहीं वर्षांपूर्वी जीं कामें मनुष्याच्या हातांवांचून दुसऱ्या कोणत्याही साधनानें होणे असंभाव्य आहे असें सर्वांस वाटत होतें, तींच कामें आज यंत्रांनीं होत असलेलीं सर्वांच्या दृष्टीस पडत आहेत. फार तर काय पण मोठमोठ्या दुकानांतून विकलेल्या पदार्थांची किमत पोतनिसाजवळ नेऊन देण्यास देखील, यंत्रें केलेलीं असतात. वाफेच्या यंत्रांच्या सहाय्यानें कोंबड्यांचीं वगैरे आंडीं उबवून त्यांचीं जीवंत पिलें करतां येतात. ह्या उपायाने पुष्कळ ठिकाणीं कोंबड्यांची "लागवड" होत आहे. एका उद्योगी मनुष्याने गणित करून असे अनुमान काढलें आहे कीं, युनाइटेड् स्टेट्स्मध्ये पदार्थ निर्माण करण्यांत ज्या यांत्रिकशक्तीचा उपयोग होत आहे, ती चौतीस लक्ष दहा हजार आठशें शाण्णव (३४१०८९६) घोड्यांच्या शक्ती इतकी आहे. पैकीं चौसष्टशतांश ($\frac{६४}{१००}$) वाफेची आणि छत्तीस शतांश ($\frac{३६}{१००}$) पाण्याची आहे. ह्या दोन मुख्य शक्तींनीं युनाइटेड् स्टेट्स्च्या यंत्रांच्या प्राणस्थानीं राहून कोट्यावधि माणसांचें काम चालविलें आहे.

आपल्या देशांतील पुरातनग्रंथांमध्ये ज्यांस पंचमहाभूतें म्हटलें आहे, तीं पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु आणि आकाश अशी सगळीं ह्या अमेरिकन् लोकांची चाकरी करीत आहेत, असें अनुभवास येतें. एथें इतकीं यंत्रें आहेत तरी, मनुष्याच्या मेहनतीची किमत कमी नाहीं इतकेंच नव्हे; तर तिला दिवसेंदिवस फारच तेजी येत चालली आहे. इकडे अगदीं साधा-

रण प्रतीच्या मजुरास कमींतकमीं म्हटले तरी दररोज दीड किंवा दोन रुपये मिळतात. एक धंदा करून आपला निर्वाह चालत नाहीं, असें कळून आल्यास, त्या मनुष्याला दुसरा कोणताही धंदा करण्याची मनाई नाहीं. ह्या देशामध्यें जातिभेद आणि वर्गभेद नाहीं हें पूर्वी सांगितलेच आहे. भटाच्या मुलानें भट, सुताराच्या मुलानें सुतार आणि लोहाराच्या मुलानें लोहारच झालें पाहिजे, असा नियम नसल्याने प्रत्येक मनुष्याला आपल्याला रुचेल तो धंदा करण्याची मोकळीक आहे; यामुळे असें होतें कीं, जो मनुष्य जें काम करण्यास योग्य आहे तोच ते करतो. अशानें भलत्याच्याच हातीं भलते काम पडण्याचा संभव फार कमी आहे. प्रेसिडेंट् ग्रांट् युनाइटेड् स्टेट्स्चा सेनानायक होण्यापूर्वी कातडी कमावण्याचे काम करीत होता. पुढे तो प्रख्यात सेनाधिपति आणि ह्या देशचा राष्ट्राध्यक्ष झाला. प्रेसिडेंट् गार्फील्ड् हा पूर्वी साधारण शाळेचा शिक्षक होता. प्रेसिडेंट् लिंकन् शेतकऱ्याचा मुलगा असून त्यानें अगदीं निकृष्टस्थितीत असलेल्या लांकडे तोडणाऱ्या मजुराच्या कामापासून तो सर्वांत श्रेष्ठ अशा राष्ट्राध्यक्षाच्या कामापर्यंत सर्व कामे केलीं. इकडे जो उठतो तो शिक्षक, कारकून, वकील किंवा सरकारचा नौकर होऊं पाहात नाहीं. आमच्या देशांतील सोनार, सुतार, लोहार इत्यादि धंदे करणाऱ्या लोकांतले आणि ब्राह्मणांचे मुलगे कोठे थोडेसें लिहायावाचायाला शिकले कीं, लागलीच "**चाकरी** पाहिजे **चाकरी**," म्हणूं लागतात मग त्यांना भांडीं ठोकावयाचें, जोडे शिवायाचे, लांकूड तासायाचें वगैरे काम नीच मनुष्याचे आहे, असें वाटूं लागतें. इकडे अगदीं त्याच्या उलट प्रकार आहे. इकडच्या मोठमोठाल्या विद्यालयांतून लांबलचक पदव्या घेऊन निघालेले पुरुष आणि स्त्रिया, हातीं लागेल ते काम करायाला मागें सरत नाहीत. इकडे मनुष्याच्या उद्योगाला आणि श्रमाला मान आहे, चाकरीला म्ह० आमच्या तिकडच्या सारख्या

भवृत्तीला मान नाहीं. इकडच्या रस्ते झाडणाऱ्याला व मोऱ्या उकरून काढणाऱ्याला जितका मान आहे, तितका तो आमच्या तिकडल्या पदवीधारी रावसाहेब, रावबहादर, राजासाहेब, नबाबसाहेब इ० इ० प्रस्थांना देखील नाहीं. इंग्लंडामध्यें देखील साधारण उदीम करणाऱ्या किंवा मोलमजुरी करणाऱ्या मनुष्याचा फार अनादर होतो; अशा मनुष्याची भेट राजा किंवा राणी घेत नाहीं, असें ऐकिले आहे. हिंदुस्थानांत तर उदीमधंदे करणाऱ्या जातींना नीच मानलें आहे. ज्यांच्या योगानें देशास संपन्नता व उन्नतस्थिति यायाची, त्यांचा व उद्योगाचा जेथें असा अनादर होतो, तेथें वैभव राहील कशाला ?

ज्या ज्या गांवांत यंत्रें आणि कारखाने पुष्कळ असतात अशा ठिकाणीं दिवसेंदिवस जास्ती उद्योगी लोक राहात आहेत. तरी एकेच ठिकाणीं सर्व मनुष्यें राहायाला येऊन, गर्दी करून टाकीत आहेत असें नाहीं. एके ठिकाणीं राहून आपला परिणाम लागत नसल्यास दुसऱ्या शेंकडों ठिकाणीं जाण्याचे रस्ते खुले आहेत. हा देश फार मोठा असून, एथें उद्योगही पुष्कळ आहेत. ह्या विस्तीर्ण देशांत अद्यापि वसाहतही पुष्कळ झालेली नाहीं. तेव्हां नव्या ठिकाणीं जाऊन वसाहत करण्यालाही अडचण नाही. ह्या पुष्कळ कारणांनीं मनुष्यास एथें एकेच ठिकाणीं राहून एकाद्या शहरास दरिद्र आणण्याचें, किंवा उपाशीं मरण्याचें कांहीं कारण पडत नाहीं. ज्या मनुष्याच्या अंगांत कोणते तरी काम करण्याची शक्ति आहे, तो युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्यें कोठेही गेला, तरी उपाशीं मरणार नाहीं. जे आळशी असून काम करण्याची हयगय करितील, किंवा व्यर्थ अभिमान बाळगून, अमुक काम मिळालें तरच करीन नाहीतर करणारच नाहीं असें म्हणतील, ते लोक उपाशीं मरूं लागले तर त्यांची दया कोणास येत नाहीं.

कामाकाजाच्या आणि व्यापाराच्या भरभराटीच्या संबंधानें मोठाल्या शहरांमधून मनुष्यसंख्या, जाग्याची किंमत आणि घरें, दुकानें व

कारखाने इत्यादिकांची संख्या जी वाढत चालली आहे, ती फारच आश्चर्यकारक आहे. या शहरांच्या वाढीचीं एक दोन उदाहरणें देतें. इ० स० १८८०मध्यें युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें जीं पन्नास महानगरें व्यापाराच्या आणि दुसऱ्या महत्त्वाच्या विषयांत फार प्रख्यात होतीं, त्यांपैकीं १५ नगरें १८३० सालीं अस्तित्वांतच आलीं नव्हती. तीं बांधण्याकरितां आंखून ठेविलेल्या बखळी मात्र होत्या, पण त्या जमिनीची नांगरणी वगैरे कांहींएक झाली नव्हती. आतां तीं नगरें इतकीं भरभराटीस आलीं आहेत कीं, त्यांच्यापैकीं अगदीं लहान नगरांत देखील रहिवाशांची संख्या चाळीस हजारांखालीं नाहीं. आतां ज्या शिकागो शहरांत सात लक्षांवर मनुष्यांची वस्ती आहे, तें शहर १८३३ त भविष्याच्या पोटांत होतें. तेथें शहर बांधावयाचें याबद्दल विचार मात्र चालला होता. इ० स० १८३४ सांत त्या ठिकाणी बरीच वस्ती झाली होती. आतां जितक्या जाग्यावर सगळें शिकागो शहर वसले आहे, तितकी जागा विकत घेण्यास त्या सालीं जितका पैसा लागला असता, तितका आतां मोठ्या रस्त्यांवरून सहा फूट जागा विकत घेण्यास लागेल असें म्हणतात. इतकी जाग्याची किंमत तेथें वाढली आहे. हा सगळा प्रताप मनुष्यवस्तीच्या वाढीचा आणि व्यापाराच्या भरभराटीचा होय. त्या शहरांत व्यापाराची भरभराट केवढी आहे याचें अनुमान पुढें दिलेल्या आंकड्यांवरून थोडे तरी करितां येईल. शिकागो शहरांत तीन वस्तूंचे व्यापार फार मोठे आहेत. पैकीं एक चिरींव लांकूड, दुसरी धान्य आणि तिसरी पशू. त्यांत दरवर्षीं चार अब्ज फूट चिरींव लांकूड, नव्वद कोट फूट तक्ते, एक अब्ज साठ कोटि मण धान्य, पन्नास लक्ष डुकरें, वीस लक्ष गुरे आणि दहा लक्ष मेंढरें इतक्यांची विक्री होते. याशिवाय तेथील लोखंडाचे व पोलादाचे कारखाने म्हणजे कमी फायद्याचे आणि महत्त्वाचे आहेत असें नाहीं. शिकागो शहरांत आणि ते-

धून तीस मैलांवरील एक असे मिळून आगगाडीच्या रस्त्याच्या पोलादी कांबी तयार करण्याचे कारखाने दोनचार आहेत. त्यांतून पांच लक्ष टन् वजनाच्या पोलादाच्या कांबी दरवर्षास तयार होतात. या कांबी आमच्या सगळ्या पृथ्वीच्या मोंवताळून आगगाडीच्या रस्त्याचा एक वेढा घालण्यास पुरतीलशा असतात.

शिकागो शहराच्या खालोखाल सान्फ्रन्सिस्को शहराचीही वाढ अशीच विलक्षण रीतीची झालेली आहे. इ० स० १८४४ त जेथे आतां सान् फ्रन्सिस्को शहर आहे त्या ठिकाणी नुसतीं पन्नास मनुष्ये जाऊन राहिलीं होतीं. आतां तेथे अडीच लक्ष मनुष्यांची वस्ती आहे. १८४७ त त्या ठिकाणी एक जंगी वाडा बांधण्यास पुरेल इतकी जागा विकत घेण्यास शंभर डालर लागत होते. तेवढीच जागा घेण्यास आतां बारा किंवा पंधरा हजार डालर लागतात. त्या शहरांत आता दहा कोट डालर म्हणजे ३० कोट रुपये किमतीच्या मालाचा व्यापार होत असतो. न्यू यार्क् शहरासमोर हडसन् नदीच्या पलीकडच्या तीरावर जर्सी सिटी नावाचे शहर आहे. इ० स० १८४० त त्या शहरामध्ये तीन हजार सत्तर मनुष्याची वस्ती होती, ती १८८० त एक लक्ष वीस हजार सातशें बाविसापर्यंत वाढली. त्याचप्रमाणे ब्रुक्लिन् नावाचे शहर न्यू यार्क् शहरच्या दुसऱ्या बाजूस आहे तेही जर्सी सिटीप्रमाणे च न्यू यार्क् शहराचे उपनगर म्हणविलें जातें. इ० स० १८३० त या नगराची लोकसंख्या बाराहजारां इतकी होती, तीच १८८० त पाच लक्ष सासष्ट हजाराइतकी झाली. ओहायो संस्थानांत क्लीव्हलंड् नांवाचें शहर आहे, त्याची लोकसख्या इ० स० १८३० त एक हजारांवर नव्हती, तीच १८८० त एक लक्ष साठ हजारां इतकी झाली. विस्कान्सिन् संस्थानांतील मिल्वोकी नांवाचे शहर १८३४ त दोन झोपड्यांचे होते, ते १८३५ त एक लहानसें खेडे झालें;

आणि १८८० त तें एक लक्ष पंचवीस हजार लोकवस्तीचें शहर बनलें. आज तेथें कोट्यावधि डालर किमतीच्या मालाचा व्यापार होत आहे. इ० स० १८४० त आतांचें मिनेसोटा नांवाचें संस्थान केवळ निर्जन अरण्य होतें. इ० स० १८४८ त त्या सगळ्या संस्थानांत मिळून सारीं ३००० मनुष्यें राहात होतीं. आतां तेथें दहा बारा लक्ष मनुष्यांची वस्ती झाली आहे. ह्या संस्थानांतील सेंट् पाल् आणि मिनेआपोलिस् ह्या दोन शहरांची वाढ तर अत्यंत आश्चर्यकारक आहे. इ० स० १८८० त सेंट् पाल् शहरांत सरासरी एक्केचाळीस हजार लोकांची वस्ती होती, आणि मिनेआपोलिस्मध्यें सत्तेचाळीस हजार लोक राहात होते. १८८५ त सेंट्पालची लोकवस्ती एक लक्ष अकरा हजारांवर, आणि मिनेआपोलिस्ची लोकसंख्या एक लक्ष तीस हजारांवर वाढली. मिनेआपोलिस् येथून दरवर्षी साडेबावन्न लक्ष पिपें गव्हांच्या मैद्यानें भरून सर्व पृथ्वीवर विकण्याकरतां रवाना केलीं जातात. मिनेआपोलिस्मध्यें वर्षाकांठीं जे पदार्थ निर्माण होत आहेत, त्यांची किंमत अठरा कोटि रुपयांवर आहे, असें म्हणतात. एथें इ० स० १८८४ ह्या वर्षीं दोन लक्ष शेचाळीस हजार नऊशें पंचायशीं आगगाडीचे डबे मालानें भरून आले आणि त्यांहून अधिक बाहेर गेले. सेंट् पाल् शहरामध्येंही व्यापाराची भरभराट अशीच आहे. ह्याचप्रमाणें ड्युलुथ्, इंडियानापोलिस्, क्यान्सस् सिटी, आलिघेनी सिटी इत्यादि अति अर्वाचीनकाळीं स्थापित झालेल्या शहरांची गोष्ट आहे. आतां युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें पाहिजे तेथें जा, अशा प्रकारचीं शहरें गंधर्वनगरांसारखीं जरी एका रात्रींत उद्भवून वृद्धि पावलीं, तरी तीं दिवस उजाडल्यावर अदृश्य न होतां जागच्याजागीं चिरस्थायी होऊन दिवसेंदिवस आणखी वाढत आहेत, असें दिसून येईल.

ही जी एवढी व्यापाराची वाढ होत आहे, हें इकडल्या लोकांच्या उद्यो-

गावें फळ होय. इकडच्या लोकांना आमच्या देशांतील लोकांसारखें गमत गमत सावकाश रीतीनें काम करण्याला वेळ नाहीं. ह्यांना वेळाची किंमत केवढी आहे हें उत्तम रीतीनें कळतें. आमच्या तिकडे दुकानदार दुकानामध्यें लोडाशीं बसून, सावकाशपणें सवदा विकतात. कोणी गिऱ्हाइक दुकानामध्यें गेलें म्हणजे वाण्याला तराजू तयार करण्यालाच अर्धी घटका लागते. मग तो हळूच जसा कांहीं एकादा तत्वज्ञानी गूढ विचारांत निमग्न असलेला एकदम ध्यानांतून निघून आपल्या या पार्थिव वस्तूंकडे दुर्लक्ष्य करून इकडे तिकडे पाहूं लागतो, अशा मुद्रेनें गिऱ्हाइकाला आपला सवदा देतो. त्या वेळीं भाव ठरविण्यांत कांहीं वेळ मोडतो. अशी वेळ मोडण्याची आणि लोडाशीं टेंकून काळ घालविण्याची रीति युनाइटेड् स्टेट्स्‌च्या लोकांत असती, तर आजला ह्या राष्ट्राचा मागमूस पृथ्वीवर राहिला असता कीं नसता कोण जाणे ?

आणखी एक गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे, ती अशी कीं, हे लोक प्रत्येक कामाकरतां सरकारच्या तोंडाकडे पहात बसत नाहींत. ह्या देशांतील सरकार जरी लोकनियुक्त सरकार आहे, आणि कायद्यास अनुसरून जी गोष्ट लोक करा म्हणतील ती सरकारास केलीच पाहिजे, तरी लोकोपयोगी कामांकरितां बहुतकरून सरकारापाशीं भिक्षा मागण्याच्या भरीस कोणी पडत नाहींत. नवीन कारखाने काढायाचे, रस्ते बांधायाचे, लोखंडी रस्ते करायाचे, कालवे खणावयाचे, नौका निर्माण करावयाच्या किंवा एकादें लहानसेंच दुकान घालावयाचें झालें, तरी हे लोक पुष्कळजण एकवट होऊन, काम करितात. ह्या देशांत प्रत्येक कामाला एकेक **मंडळी** आहे. शिवणारी, जोडे करणारी, कापुस पिंजणारी, मातीचीं भांडीं करणारी, कांच निर्माण करणारी, लेखण्या, सुया, टांचण्या, दोरा, वगैरे करणाऱ्या मंडळ्या, अशा सर्व प्रकारच्या मंडळ्या आहेत. मला

वाटतें कीं, "संभूय समुत्थान" जें आमच्या देशांत मन्वादि स्मृतींतून आणि कोशांतून नाममात्रावशिष्ट असून, ज्याचें नांवदेखील आतां बहुतेक सगळ्या लोकांस विसरत आलेलें आहे, तें ह्या देशांत जितक्या उन्नत आणि पूर्ण दशेस आलें आहे, तितकें तें कोठेंच आलें नसेल. असें लहान किंवा मोठें काम नाहींच कीं, ज्याची व्यवस्थापक एकाद दुसरीतरी मंडळी नाहीं. प्रत्येक कामाच्या जशा मंडळ्या आहेत, तशा एकेकप्रकारचा धंदा करणाऱ्या लोकांच्याही मंडळ्या असून, त्या फार मोठाल्या आहेत. उ० शेतकऱ्यांची, कापडाचा व्यापार करणाऱ्यांची, सर्व साधारण पदार्थांचा व्यापार करणारांची, जोडे निर्माण करणारांची, तयार केलेले कपडे विकणारांची, पीठ विकणारांची, मासे, भाजीपाला वगैरे विकणारांची, मद्याचा व्यापार करणारांची, गुरें, घोडे, मेंढरें, किंवा डुकरें विकणारांची, हमालांची, लोहारांची, सुतारांची, गंवड्यांची, पाथरवटांची, शिंप्यांची, सोनारांची—(एथें शिंपी सोनार इत्यादि जाती नसून तीं व्यवसायानुरूप घेतलेलीं नांवें आहेत, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवली पाहिजे)—इत्यादि हजारों प्रकारच्या मंडळ्या आहेत. त्यांमधून असणारे लोक आपल्या व्यवसायबंधूंस मदत करतात, एकमेकांस आपला अनुभव सांगतात, आपलें काम कोणत्या रीतीनें केल्यास उत्तम, लोकप्रिय व फायदेशीर होईल, आणि काय केल्यानें आपल्यावर परकीयांची छाप बसणार नाहीं, इत्यादिक विचारणीय विषयांचा ऊहापोह करून बहुमतानें संमत ठरेल तें कार्य करतात. ह्यामुळें त्यांस फार बळकटी येते. ह्या लोकांना दोन मनुष्यांच्या जुटीपासून तों लक्षावधि मनुष्यें ज्यांची सदस्य आहेत, असल्या मंडळ्यांचीं देखील कामें कांहीं गडबड, आणि बडबड न करितां सुरळीतपणें यथास्थित रीतीनें चा-

१ पुष्कळ जणांनीं एकत्र मिळून व्यापार इत्यादि व्यवहारिक गोष्टी करणें, ह्यास संस्कृत भाषेंत 'संभूय समुत्थान' ह्मणतात.

लवितां येतात. इकडील तारायंत्रें, आगगाड्या, जलयानें, डांक, इत्यादि बहुतेक सगळ्या गोष्टी स्वतंत्र लोकस्थापित मंडळ्यांनीं केलेल्या आहेत. त्यांस सरकारांतून योग्य अधिकाराचे परवाने मिळाले आहेत. ह्या मंडळ्या ह्यांच्या स्वावलंबनाचें फळ असून, ह्यांतून सर्व लोकांना आत्मशासनाचे नित्यशः नवे नवे धडे मिळतात. उद्योगप्रियता, संहत प्रयत्न, स्वावलंबन आणि आत्मशासन ह्या चार गोष्टी स्पर्शमणी सारख्या आहेत. त्या ज्या राष्ट्रांतील लोकांमध्ये उपलब्ध असतील, त्यांनीं ज्या वस्तूला स्पर्श केला तिचे सोनें होतें. त्यांचा स्पर्शच असा कांहीं विलक्षण, बळकट आणि कार्यकारी असतो कीं, तो ज्या पदार्थास होईल त्याचे सोनें झाल्यावांचून हातीं धरलेला पदार्थ त्यांच्या हातून सुटतच नाहीं!

ह्या देशांतील लोहमार्ग आणि जलमार्ग—(जे ह्या लोकांच्या अश्रांत उद्योगानें आज राजमार्गासारखे सुगम आणि सुखप्रवास झाले आहेत)—व्यापाराच्या कामीं अत्यंत उपयोगीं पडत आहेत. त्यांचा विस्तार केवढा आहे ह्याची कल्पना देखील करणें सुलभ नाहीं. हा महादेश आमच्या हिंदुस्थानाच्या दुपटीहून अधिक—सरासरी अडीच पट—आहे. इ० स० १८८० च्या खानेसुमारीवरून कळतें कीं, ह्या देशाचा विस्तार पस्तीस लक्ष सत्तेचाळीस हजार तीनशें नव्वद (३५४७३९०) चौरस मैल होता. ह्या राष्ट्राला ऐक्य आणणारीं जीं पुष्कळ साधनें आहेत, त्यांत देशाची स्वाभाविक रचना ही कांहीं कमी महत्त्वाची नाहीं. एक अलास्का संस्थान शिवाय करून, बाकी २९७०००० चौरसमैल देशाचा भाग अखंड आहे. उत्तरेस ब्रिटिश् अमेरिका किंवा कानडा, पूर्वेस अट्लांटिक् महासमुद्र, दक्षिणेस मेक्सिकोचा उपसागर आणि मेक्सिकोचीं स्वतंत्र संस्थाने, आणि पश्चिमेस प्रशांत (पसिफिक्) महासागर अशा ह्या अखंड देशाच्या चतुःसीमा आहेत. ह्याच्या पूर्वेस आणि पश्चिमेस मोठाले डोंगर असून मध्य प्रदेश बहुतेक सपाट जमीन आहे. दोन्हींक-

डच्या डोंगरांतून व उत्तरेकडच्या उंच प्रदेशांतून पुष्कळ नद्या देशाच्या केंद्राकडे वाहात येऊन बहुतेक दक्षिणेकडे मेक्सिकोच्या उपसागरांत मिळाल्या आहेत. बहुतेक सगळ्या नद्या मध्य प्रदेशातून वाहात जात असल्याकारणानें जिकडेतिकडे जमीनीला गोड पाण्याचा विपुल पुरवठा असून, ती फार पिकाऊ आहे. ह्या शिवाय ह्या नद्या म्हणजे व्यापाराचे राजमार्ग आहेत. त्यांच्या योगानें अंतर्देश वाणिज्याला (देशाच्या आंतील व्यापाराला) अतोनात मदत होते. इकडच्या नद्याही फार लांब लांब आहेत. ह्या देशांतील सगळ्या नद्यात मोठी नदी म्हटली म्हणजे (मिसूरी व मिसिसिपी मिळून झालेली) मिसिसिपी नदी होय. ही साडेचार हजार (४५००) मैल लांब असून, हिचे पात्र सरासरी तीन हजार फूट रुंद असतें. हिच्यांत सरासरी तीन हजार नऊशें (३९००) मैलपर्यंत मोठाल्या वाफेच्या नावा जातात. हिच्या उपनद्या आणि शाखा मिळून हिच्यावर नावा चालण्याच्या मार्गाची लांबी पस्तीस हजार (३५,०००) मैल आहे असे म्हणतात. मिसिसिपी ह्या (उत्तर अमेरिकेतील आमच्या तांबड्या भावंडाच्या भाषेतील) शब्दाचा अर्थ, 'जलाचा बाप' असा होतो. ह्या महानदाचा अवाढव्य विस्तार पाहिला, म्हणजे त्याचे नाव अन्वर्थक आहे, असें वाटल्यावाचून राहायाचे नाही. कार्नागी नावाच्या एका अमेरिकन् ग्रंथकाराचे असें म्हणणें आहे की, "यूरोपातील वोल्गा नावाची नदी शिवाय करून त्या खंडातल्या सगळ्या नद्या एकवट केल्यास त्याचा आकार व पाण्याचें मान मिसूरी मिसिसिपी एवढे होईल." हा महानद आमच्या देशांतील गंगा नदीच्या तिप्पट मोठा आहे. राकीपर्वतश्रेणीच्या पूर्वेस ज्या नद्या वाहात आहेत, त्यांची सगळ्यांची मिळून लांबी चाळीस हजार (४०,०००) मैलांहून अधिक असून, त्यांच्या दुप्पट म्ह० ८०,००० इतका नदींतीर प्रदेश आहे. ह्या शिवाय राकीपर्वताच्या पश्चिमेकडे ज्या कलंबिया, साक-

मेंटो, सान्व्हाकीन्, इत्यादि महा नद्या हजारों कोस देशांतून वाहून समुद्रास मिळत आहेत त्या निराळ्याच. आणखी ह्या नद्यांचा परस्परांशीं मेळ करून व्यापाराची वृद्धि करण्यासाठीं यु. स्टे. मध्यें इ० स० १८८० पर्यंत साडेचार हजार मैल लांब कालवे खोदण्यांत आले, त्यांस ७९५०००००० डालर खर्च पडला. फिलाडेल्फिया, बाल्टिमोर्, न्यू आर्लीन्स् पोर्टलंड्, इत्यादि ठिकाणे जीं मोठमोठालीं बंदरें म्हणविलीं जातात, तीं समुद्रापासून पुष्कळ दूर नद्यांच्या तीरांवर आहेत. तेथें वर्षातून हजारों आगबोटी येतात जातात. तेथें मोठाले धक्के बांधिलेले असून, तीं जंगी व्यापाराचीं ठिकाणें आहेत. ह्या देशांत नद्या मोठाल्या आहेत तशीं सरोवरें हीं फार मोठीं आहेत. अमेरिकेचे पंच महान्हद (सुपीरियर, ह्युरन्, मिशिगन्, ईरी, आणि ओंटेरियो) हे एकेक गोड पाण्याचे सागरच आहेत, म्हटलें तरी चालेल. त्यांमध्यें पुष्कळ आगबोटींच्या आणि शेंकडों नांवाच्या द्वारें अतोनात व्यापार होत आहे.

१ युनाइटेड् स्टेट्स्च्या मुख्य महासरोवरांची लांबी आणि विस्तार:—

केयूगा सरोवर	लांबी	३८ मैल,	विस्तार	१०४	चौरस मैल.
जोर्ज् सरोवर	,,	३६ ,,	,,	११०	,,
साल्ट् लेक् (खारें) सरोवर		७५ ,,	,,	२४०	,,
ओंटेरियो सरोवर	,,	१९० ,,	,,	६३००	,,
ईरी सरोवर	,,	२४० ,,	,,	९६००	,,
ह्युरन् सरोवर	,,	२५० ,,	,,	२१०००	,,
मिशिगन् सरोवर	,,	३४० ,,	,,	२२०००	,,
सुपीरियर् सरोवर	,,	३६० ,,	,,	३२०००	,,

ह्यांशिवाय सोळा सतरा मैल लांबीचीं व दहा मैलांच्या आंतील लांबीचीं सरोवरें ह्या देशांत पुष्कळ आहेत. एक साल्ट लेक् शिवाय करून बाकी सगळीं

ह्या सरोवरांच्या तीरावरचीं ड्यूलुथ्, टोलिडो, बफेलो, शिकागो इत्यादि मोठमोठालीं शहरें न्यू यार्क्, बोस्टन्, न्यू आर्लीन् यांसारख्या भव्य बंदरांची बरोबरी करीत आहेत. आगबोटी ह्या अमेरिकन् लोकांच्या कल्पनासंभूत आहेत; त्यांच्यापासून सगळ्या जगाला फायदा होत आहे. ज्या पहिल्या बाष्पनौकेनें अट्लांटिक् महासागर उतरून वाफेच्या साहाय्यानें नव्या आणि जुन्या भूखंडांतील मनुष्यांची गांठ घालून दिली, ती अमेरिकेहून गेली होती. ह्या बाष्पनौकांच्या द्वारानें ह्या देशाचा व्यापार इतर देशाशीं जरी फारसा चालत नाहीं, (कारण तो बहुतेक सगळा इंग्लंडानें पळवून घेतला आहे) तरी देशांतल्यादेशांत जो व्यापार होत आहे, तो फारच आश्चर्यकारक आहे. एका ओहायो नदीवर आगबोटींच्या व नांवाच्या योगानें दरवर्षी दोन अब्ज चाळीस कोटि (२,४०,००,००,०००) रुपये किमतीच्या मालाचा व्यापार होतो, असें चांगल्या माहितगार मनुष्यांकडून समजतें. ह्या देशांतील अगणित लोहमार्ग हें आणखीं एक व्यापाराचें मोठें साधन आहे. इ० स० १८५० पर्यंत इकडचे लोहमार्ग आणि आगगाड्या फार वाईट होत्या; आणि त्यांपासून प्रवाशांनाही पुष्कळ त्रास होत होता. आतां तो त्रास, त्या अडचणी, ते आगगाड्यांच्या स्टेशनांवरून लागणारे विलंब, व तो आगगाड्यांचा दीर्घसूत्रीपणा सगळा नाहींसा झाला आहे. इ० स० १८३०त ह्या देशामध्यें सारा तेवीस मैल लोखंडी रस्ता घातलेला होता. इ० स० १८८७ त (म्ह० इकडे लोखंडी रस्ते निर्माण होऊं लागून पंचावन्न वर्षाच्या आंत) ह्या देशांत एक लक्ष बेचाळीस हजार सातशें पस्तीस (१४२७३५) मैल लांब लोखंडी रस्ते सर्वत्र बनले असून त्यांवर आगगाड्या चालू आहेत. ह्यांपैकीं चौपन्न हजार दोनशें

सरोवरें गोड्या पाण्याचीं असून, त्यांमध्यें ह्या पृथ्वीवर असलेल्या सगळ्या गोड पाण्याच्या एक तृतीयांशाचा सांठा आहे असें ह्मणतात.

ऐशीं (५४२८०) मैल लांब लोहमार्ग इ० स० १८७३ पासून १८८३ पर्यंत ह्या दहा वर्षांत निर्माण झाले. सगळ्या युरोपांतील लोहमार्ग मिळून देखील युनाइटेड् स्टेट्स्च्या लोहमार्गाइतके लांब नाहींत; इ० स० १८८७ त युनाइटेड् स्टेट्स् शिवाय करून पृथ्वीच्या इतर सर्व ठिकाणीं मिळून कायते १,५०,०१२ मैल लांब लोहमार्ग अस्तित्वांत आले होते. युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें लोहमार्ग जितक्या जलदीनें निर्माण केले जात आहेत, त्या मानानें पाहूं गेलें असतां आणखी दहा बारावर्षांच्या आंत ह्या देशामध्यें सगळ्या पृथ्वींतील लोखंडी रस्त्याहून अधिक लोहमार्ग निर्माण केले जातील, असा रंग दिसत आहे. (इ० स० १८८० त सगळ्या हिंदुस्थानांत मिळून दोनशे त्र्याहत्तर मैल लांब लोखंडी रस्ते तयार झाले; त्याच्याच पुढच्या वर्षी ह्या देशांत अकरा हजार पांचशे मैल लोहमार्ग निर्माण झाले! ह्यावरून हिंदुस्थान युनाइटेड् स्टेट्स्च्या किती मागें आहे हे सहज लक्षांत येण्यासारखे आहे!) हे जलमार्ग आणि लोहमार्ग राष्ट्ररूपी देहांतील रक्तवाहिन्यांसारखे आहेत. ह्यांतून ह्या राष्ट्राच्या व्यापाररूपी जीवनरक्ताचा अव्याहत प्रवाह चाललेला आहे. ह्या दोन साधनांनीं देशांतील व्यापाराला जी अतोनात मदत होत आहे तिचें नुस्ते अनुमान देखील करवणार नाहीं. दरवर्षीं मोठाल्या सरोवरांतील नावांवरून आणि आगबोटींवरून जो माल नेला जातो, त्याचें वजन दोन कोटि पंचावन्न लक्ष टन् म्ह० एकाहत्तर कोटि चाळीस लक्ष (७१,४०.००,०००) मण; नद्यांवरील नावांवरून आणि आगबोटींवरून जाणाऱ्या मालाचें वजन तीन कोटि चाळीस लक्ष टन्, म्ह० पंचाण्णव

१ चांगल्या आधारावरून समजतें की इ० स० १८८० त सगळ्या यूरोपांतील लोहमार्ग एक लक्ष चौदा हजार दोनशे बासष्ट मैल लांब होते. तेव्हां युनाइटेड्स्टेट्सचे लोह मार्ग सगळ्या यूरोपखंडांतल्या लोहमार्गांहून अठ्ठावीस हजार चारशे त्र्याहत्तर मैल अधिक लांब आहेत असें सिद्ध होतें.

कोटि वीस लक्ष (९५,२०,००,०००) मण, आणि देशांतल्या देशांत आणि गाड्यांवरून सर्वत्र जाणाऱ्या मालाचें वजन एकुणतीस कोटि दहा लक्ष टन् म्ह० आठ अब्ज चौदा कोटि ऐंशी लक्ष (८,१४,८०,००,०००) मणां-इतकें असतें! हा जलमार्गाच्या आणि लोहमार्गाच्या योगाने देशांतल्या देशांत होणारा युनाइटेड् स्टेट्स्चा अवाढव्य व्यापार, ग्रेट् ब्रिटन्च्या सर्व परदेशाशीं होणाऱ्या व्यापाराहून सहापट मोठा आहे! ह्यांत परदेशी लोकांचा वांटा बिलकुल नाहीं.

ह्या देशी व्यापारास आणि राष्ट्राच्या उत्कर्षास फारच साधनीभूत असा आणखी एक आश्चर्यकारक पदार्थ युनाइटेड् स्टेट्स्मध्ये आहे; तो कोणता म्हणाल तर येथील तारायंत्र, आणि त्याचाच पोटभेद टेलिफोन्, हा होय. सात लक्ष साठ हजार (७,६०,०००) मैल लांब टेलेग्राफच्या तारांचें अद्भुत जाळे ह्या देशांत सर्वत्र पसरलेले आहे! ते मानवशरीरांतील ज्ञानतंतुजालाप्रमाणें ह्या देशाच्या ज्ञानतंतुजालाच्या ठिकाणीं असून, फार कार्यकारी आणि महत्त्वाचें असे राष्ट्राचे अंग आहे. बेंजमिन् फ्रांक्लिन्नें विद्युल्लतेचा शोध लावल्यापासून, एतद्देशीय लोकांनी विजेकडून असंख्य कामे करवून घेण्याचा क्रम चालविला आहे. ही वीज टेलिग्राफ्मधून ह्यांच्या जासुदाचे काम करते, टेलिफोन्मधून दूतीचें काम करते, गाड्या चालविते, दिवे लावते, यंत्रे चालविते, रोग बरे करिते, आणि मुलामे लाविते! ती करीत नाहीं अशीं कामे फार थोडीं असतील. प्रत्येक मोठ्या दुकानांत, वखारींत, सावकाराच्या व सरकारी कचेरींत आणि मोठ्या सभागृहांत तारायंत्र आणलेले असते. त्याच्या योगानें (आलीकडच्या बाजूस यंत्राच्याजवळ कोणी बसलेलें नसतां,) जगांतील कोणत्याही ठिकाणांतून धाडलेलें वर्तमान छापून निघते! कोणत्या ठिकाणी हवा बदलली, धान्याचा, कापडाचा, धातूंचा व नाण्यांचा भाव कोठे कसा आहे, इत्यादि शेकडो प्रकार-

ची उपयुक्त माहिती टेलिग्राफ्च्या आणि टेलिफोन्च्या योगानें मिळण्यास सोपें पडतें.

देशी व्यापारास उत्कर्ष आणणारें आणखी एक साधन आहे, तें हें कीं, ह्या महादेशांत कोठला माल कोठें गेला, तरी त्यावर जकात मुळींच लागत नाहीं. आगगाड्या आणि नावा यांवरून माल फार स्वस्तदरानें धाडतां येतो; आणि ठिकठिकाणीं तो उघडून दाखविण्याचा त्रास आणि जकात देण्याचा खर्च नसल्यामुळें, सर्वांस माफक दरानें सोईवार मिळून, विकणारांसही त्यापासून पुष्कळ फायदा होतो. बाह्य देशांतून ह्या राष्ट्रांत येणाऱ्या मालावर बरीच मोठी जकात आहे. ह्या देशांतील कित्येक लोकांचें म्हणणें आहे कीं, ही आयात मालावरची जकात काढून टाकल्यास व्यापारास फार उत्तेजन येईल. जोपर्यंत ह्या देशांत शिल्पकला उत्तम दशेस येऊन देशांतील उद्योगधंद्यांची भरभराट झाली नव्हती, तोपर्यंत आयात मालावर जकात असणे फार हितावह होते; कारण जकात असल्यामुळे परदेशी माल देशांत महाग विकत असून, देशी माल स्वस्ता असल्या कारणाने बहुत लोक देशी मालच घेत असत. युनाइटेड् स्टेट्स्‌चे व्यापारधंदे आणि शिल्पकला आतां फार भरभराटीस आल्या आहेत; आतां आयात मालावर जकात असण्याचे फारसे कारण नाहीं. तरी इकडचे बहुतेक सगळे लोक ही जकात काढून टाकण्याच्या विरुद्ध आहेत. व्यापारांत काय आणि कशांत काय, परदेशाची छाप आपल्यावर बसूं नये, व आपण दुसऱ्याचे बंदे होऊन राहू नये, म्हणून हे लोक फार जपतात. जो माल आपल्या देशांत पुष्कळ होत असून, व्यापाराकरतां परदेशाला पाठविण्यांत येतो, त्याच जातीचा माल परदेशांतून इकडे आला तर तो विकत घेण्यास कोणी मागेपुढें पाहात नाहीं. अशा पदार्थांच्या विनिमयाने कांहीं नुकसान नसून, उलट फायदाच आहे. परंतु कोणत्यातरी वस्तूच्या व्यापा-

धाला किंवा उपयोगाला अजून उन्नत दशा आली नाहीं, तो घेतापेक्षां अधिक परदेशांतून आणवून घेऊन, हे लोक देशी उद्योगाला आणि व्यापाराला धक्का पोंचूं देत नाहीत. प्रत्येक पदार्थाकरतां विलायतेच्या तोंडाकडे पाहात बसणाऱ्या, विलायतेच्या ओंजळीने पाणी पिणाऱ्या, स्वदेशी उद्योगाची व व्यापाराची हानि करून, विलायती माल वापरणाऱ्या आमच्या देशी लोकांनी ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. विलायतेहून आलेला चहा घेतल्याने व तिकडचे कपडे नेसल्याने माझ्या देशी उद्योगधंद्यास धक्का पोंचत आहे, म्हणून मी तसला चहा मुळींच पिणार नाही व विलायती कपडेही नेसणार नाही; मोठेथोटे जसले देशी कापड मिळेल तसलेच नेसेन, असे अमेरिकन् मनुष्याने म्हटले व तशी कृति करून दाखविली! म्हणून आज ह्या देशाला एवढी संपन्नता आली आहे. आणि आम्ही काय केलें? आम्ही आपले सोने देऊन विलायती जस्ताचीं भांडीं घेतलीं; आपले माग बंद करून विलायती स्वस्त कापड नेसायाला लागलो; आम्ही उत्तर अमेरिकेतल्या इंडियन् लोकांप्रमाणे कांचेच्या चकाकणाऱ्या रंगीबेरंगी मण्याच्या सौंदर्याला भुलून, कांचेचे मणी व मद्य भरून आलेल्या कांचेच्या बाटल्या घेऊन, आपली रत्नभूमि परदेशी लोकांस विकून टाकली. आणि आता त्या मद्याने आमचे प्राण जात आहेत आणि त्या फुटक्या कांचा आमच्या पायांना लागून आम्हास मोठाल्या जखमा होत आहेत, म्हणून हाका मारीत बसलो. म्हणून आमचा देश इतका हीन अवस्थेत आहे. युनाइटेड् स्टेटस् आणि हिंदुस्थान हीं परस्परांच्या उलट दिशेस आहेत, हें ह्यावरून चांगले लक्ष्यांत येतें.

एथपर्यंत ह्या देशांतील व्यापारधंद्यास उत्कर्ष आणणाऱ्या साधनाचें थोडेंसें दिग्दर्शन केलें. आतां ह्या अध्यायाच्या प्रतिपाद्य विषयाकडे वळूं.

शेतकी, शिल्पकाम, आणि खाणी खणणें असे ह्या देशांतील व्यापारधंद्यांचे साधारण तीन भाग करतां येतील.

शेतकी.

हा युनाइटेड् स्टेट्स्‌च्या लोकांचा मुख्य धंदा आहे. ह्या देशांत इतर सगळ्या गोष्टींप्रमाणें शेतकीही शास्त्रीयरीत्या करण्यांत येत असून, दिवसें-दिवस तिच्यांत अधिक उन्नति होत चालली आहे. याचें कारण ह्या देशांतले शेतकरी लोक अक्षरशत्रु नसून, त्यांपैकीं बहुतेकांस लिहितां वाचतां येतें. ते शेतकीच्या संबंधानें निघणारीं पत्रें, पुस्तकें, वगैरे वाचतात; आणि तिच्या उन्नतीस साधनीभूत शास्त्रीयक्रिया आणि रासायणिक प्रयोग उपयोगांत आणितात. "E pluribus unum" (ए प्ल्यूरिबस् यूनम्) म्हणजे बहुत मिळून एक, ह्या नीतिवाक्याचा उपयोग जसा इतर गोष्टींत आहे, तसाच तो शेतकीमध्येंही आहे. ह्या देशांत न्याशनल् ग्रांज् म्हणजे "राष्ट्रीय कृषकसमिति" नांवाची एक सभा आहे. ही राष्ट्रीय कृषकसभा ज्या नीतीच्या दृढ आधारावर उभारलेली आहे, तिचीं मूलतत्त्वें काय आहेत, हें आम्हास सदरील सभेच्या प्रतिज्ञावाक्यांवरून समजतें. तीं अशीं:—"मुख्य गोष्टींत ऐकमत्य; अवांतर व साधारण गोष्टींत विचारस्वातंत्र्य आणि सर्व गोष्टींत मैत्री असावी. आमच्या व्यवसायाची आणि व्यवसायबंधूंची उन्नति जेणेंकरून होईल, अशाविषयीं फार काळजी घेऊन, आणि आम्च्यामध्यें सारख्या रीतीनें श्रमविभाग होऊन, सगळ्यांना न्याय्यरीतीनें आपापल्या श्रमाचें फळ मिळावें, म्हणून आम्ही प्रयत्न करूं." या सभेच्या शाखा या राष्ट्रांत प्रत्येक गांवीं आहेत म्हटलें तरी चालेल. या समितीमधून पुरुष आणि बायका समान योग्यतेच्या मानिल्या जातात. समितीच्या संबंधानें पुरुषांस जितके हक्क आहेत तितके सगळे बायकांना दिलेले आहेत. या

समितीचा इतिहास लिहिणारा गृहस्थ म्हणतो कीं,-" आपल्या बायकोला किंवा बहिणीला जेथें जातां येईल, अशा ठिकाणीं अपवित्रतेचा आणि अनीतीचा प्रवेश होणार नाहीं." ह्याच कारणावरून राष्ट्रीय कृषकसमितीनें संभावित स्त्रियांना आपल्या सदस्या करून घेतल्या आहेत. खेडे गांवांतून आणि शेतांवरून राहणाऱ्या शेतकऱ्यांस करमणुकीकरितां शहरांतील नाटकें, तमाशे, गानसभा, उत्तम व्याख्यानें व इतर नानाप्रकारचे ज्ञानवर्धनाचे उपाय लभ्य नसतात. सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंत शेतकीच्या संबंधाचीं कामें करण्यांत त्यांचा सगळा वेळ जातो. त्यांस करमणूक होऊन, त्यांच्या ज्ञानाचीही अभिवृद्धि व्हावी, हे फार इष्ट आहे. ह्याबद्दल कृषकसभेचे प्रयत्न निरंतर चाललेले असतात. सभेच्या नियमांला अनुसरून वर्षांतून पुष्कळ वेळा निरनिराळ्या विषयांवर प्रसिद्ध विद्वान् वक्त्यांकडून व्याख्यानें करवितात व भाषणें करवितात. फावलेल्या वेळांत निरनिराळे विषय शिकण्याची ज्या स्त्रीपुरुषांनी इच्छा असेल, त्यांस ते शिकण्याची सोय ह्या मंडळ्यांकडून करून दिली जाते. युनाइटेड् स्टेट्सच्या राष्ट्रीय कृषिविद्याविभागाकडून प्रसिद्ध झालेली शेतकीसंबंधी माहिती व इतर पुस्तकें वाचून प्राप्त झालेलें व अनुभवजन्य ज्ञान, आणि सदरीं सांगितलेल्या कृषकसमितीच्या द्वारें उपलब्ध होणारें नानाविषयांचें ज्ञान आणि ऐक्यसुख, यांच्यायोगानें इकडील कृषकमंडळी दिवसेंदिवस फार उद्योगी, उन्नत, सुखी आणि धनिक होत चालली आहे.

हें राष्ट्र स्वतंत्र झाल्यापासून येथील जानपदांनीं व राष्ट्राच्या शासकांनीं शेतकीच्या उन्नतीची फार काळजी घेतली आहे. ह्या राष्ट्राचा पहिला अध्यक्ष जोर्ज् वाशिंग्टन् हा बहुकार्यव्यावृत असूनही, तो जातीनें कृषिविद्याविभागावर देखरेख ठेवीत असे. जेफर्सन्, वेब्स्टर्, आडम्स्, क्ले, ह्यांसारखे तत्त्वज्ञानी, धुरंधर, राजकारणी पुरुष स्वतः शेतकी करीत होते. अशीं

उत्कृष्ट उदाहरणें पाहून, लोकांस शेतकी हा धंदा प्रतिष्ठितपणाचा आहे असें वाटून, तो करण्यास उत्साह उत्पन्न व्हावा, आणि त्यामुळें शेतकऱ्यांची योग्य मान्यता सर्वत्र असावी हें साहजिक आहे. युनाइटेड् स्टेट्स्च्या एकंदर संपत्तीचा एक चतुर्थांश शेतकीच्या कामांत घातलेला असून, देशाच्या वार्षिक उत्पन्नाचा चतुर्थांश शेतकीपासून होतो.

एथें शेतकऱ्यांमध्यें काय आणि कोणामध्यें काय, बापानें केलें तेंच लेंकानें करायाचें, अशी चाल नाहीं. एकाद्या मनुष्याच्या वंशांत उत्पन्न झालेल्या असंख्य पुरुषांनीं आपल्या हजाराव्या पूर्वजानें जशी कुऱ्हाड धरली होती, जसा पऱ्हळ किंवा नाला खणला होता, जसा नांगर जमीनींत बसविला होता, किंवा जसें मध्यांचे पोळे नाहींतर गवताच्या काड्या विणून कोंटें केलें होतें, किंवा वारूळ रचलें होतें, त्या "येनास्यपितरो याता येन याता: पितामहा:," मागच्या परंपरागत क्रमानें एकादें काम करणें, ह्यांस अशक्य वाटतें. ह्यांची कल्पकशक्ति आणि शास्त्रीयज्ञान, ही प्रत्येक व्यावहारिक गोष्टीमध्यें उपयोगांत आलेलीं आहेत. एथें शेतकींत देखील यंत्रांचा उपयोग करितात. मोठाल्या शेतांतून नांगरणारें आणि पेरणारें वाफेचें यंत्र एकदोन मनुष्यांच्या मदतीनें शेंकडो मनुष्यांचें काम करतें. बहुतेक सगळ्या लहानमोठ्या शेतांवर शेतकापणी करून पेंढ्या बांधणारें यंत्र एका माणसाच्या मदतीनें पन्नास साठ माणसांचें काम करीत असतें. अशा प्रकारचीं शेंकडों यंत्रें शेतकीच्या कामीं उपयोगीं पडत आहेत, त्यांचीं नांवें देखील आमच्या देशांत कोणाला ठाऊक नसून, केवळ पुस्तकांतील वर्णन वाचून त्यांचा उपयोग काय व कसा होतो, हें कोणास समजावयाचें नाहीं. इ० स० १८८० त जीं सुधारलेलीं आउतें आणि यंत्रें एतद्देशीय शेतकरी वापरीत होते, त्यांची किंमत पंचेचाळीस कोटि डालर म्हणजे एक अब्ज पस्तीस (१,३५,००,००,०००) कोटि रुपयांइतकी होती. युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें

जी अतोनात जमीन लागवडीला आणण्यास उपयुक्त आहे, तिजवर काम करण्यास माणसांची विपुलता नाहीं. म्हणून शेतकऱ्यांना यंत्रांचें साहाय्य अवश्य घ्यावें लागतें. ह्या आवश्यकतेनेंच अमेरिकन् लोकांच्या कल्पक बुद्धीस मोठें उत्तेजन येऊन, हजारों यंत्रांची सृष्टि होत आहे; आणि शेतकी व दुसरे धंदे करणारे लोक मोठ्या उत्सुकतेने नवीनच अस्तित्वांत आलेल्या यंत्रांचा उपयोग करीत आहेत.

इ० स० १८८० च्या खानेसुमारीवरून समजते की, युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें (आलास्का नांवाच्या मोठ्या उपसंस्थानांतील जमीन शिवाय करून) लागवडीस आणण्याजोगी जमीन पंधरा लक्ष (१५,००,०००) चौरस मैल आहे. (आमच्या हिंदुस्थानाचा एकदर विस्तार तेरा लक्ष त्र्यायशीं हजार पांचशे चौरस मैल आहे; तेव्हां यु० स्टे०च्या लागवडीस आणण्याजोग्या जमीनीचा विस्तार आमच्या सगळ्या देशापेक्षां मोठा आहे, असें म्हणावे लागते.) ह्या देशामध्ये सगळी जमीन नवीन आहे; कारण इंग्लिश् वगैरे यूरोपियन् लोकांची वसाहत होण्यापूर्वी ही जमीन कोणी कधीच लागवडीला आणली नव्हती. जिकडेतिकडे जंगल आणि गवत वाढून राहिलेलें होते. अर्वाचीन लोकांस ह्या देशाच्या इतिहासाची जितपत माहिती आहे तिजवरून कळते की, सृष्टीच्या प्रारंभापासून यूरोपियन् लोक इकडे वसाहत करीत तोपर्यंत ह्या भूमीला कधीं नांगराचें दर्शन झाले नव्हते. तेव्हां अनादिकालापासून जंगलें वाढून घट्ट झालेल्या जमीनीवरचे रान कापून, ती नांगरून सवरून लागवडीस आणायाची म्हणजे फार मेहनतीचे व अत्यंत कठिण काम आहे, हे कोणाला सांगायाला नको. पण धन्य इकडल्या लोकांच्या उद्योगाची आणि निरलसतेची ! त्यांनी ह्या काळापर्यंत कमींतकमी म्हटली तरी दोन लक्ष सत्याण्णव हजार चौरस मैल जमीन लागवडीला आणिली आहे ! ह्या शतकाच्या प्रारंभी युनाइटेड् स्टेट्स्मध्ये सु-,

मारें पांसष्ट हजार चौरस मैल जमीन लागवडीस आणलेली होती. त्या- नंतर साठ वर्षांत आणखी एक लक्ष पन्नास हजार चौरस मैल जमीन नांगरून शस्योत्पादक करण्यांत आली. इ० स० १८६० पासून १८८० पर्यंत ब्यायशीं हजार चौरस मैल जमीन लागवडीस आणली गेली! इ- कडे जमीनदार आणि कुळें फारशीं नाहीत, असें मागें एके ठिकाणीं सां- गितलें आहे. दाक्षिणात्य संस्थानांतून राहणाऱ्या लोकांच्या जमिनी फार मोठाल्या होत्या; त्यांवर हबशी दास काम करीत असत. आतां ते काळे लोक दासमुक्त होऊन, पूर्वी होते त्याच ठिकाणीं बहुतेक सगळे राहिले आहेत. ते मोठाल्या जमिनींच्या मालकांपासून शेताचे लहान लहान तुकडे भाड्यानें घेऊन त्यांवर शेतकी करतात. त्यांस शेते विकत घेण्या- पुरती शक्ति आली ह्मणजे, मग भाड्यानें घेतलेल्या शेताची किंमत त्यां- च्या मालकांस देऊन ती त्यांपासून घेतील असा संभव आहे. जमीन विकत देण्याघेण्याविषयींचे कायदे ह्या देशांत फार सोपे आहेत. पश्चिमेतील सं- स्थानांतूनही बरींच मोठमोठालीं शेतें पुष्कळांच्या ताब्यांत आहेत. परंतु हा जमीनदारीपणा व कुळांचा वर्ग देशांत असूं नये, अशी पुष्कळांची इच्छा असलेली दिसते. आतां बहुतेक शेतकरी स्वतःच्या विकत घेतले- ल्या लहान लहान शेतांवर काम करीत आहेत. युनाइटेड् स्टेट्स् मध्यें एकंदर चाळीस लक्ष शेतें आहेत, त्यांपैकीं सरासरी तीन चतुर्थांश इतकीं शेतें स्वतंत्र लोकांच्या स्वाधीन असून, त्यांचे मालकच त्यांवर काम करीत आहेत. इकडील चाळीस लक्ष पांच हजार नऊशें सात (४०,०५,९०७) शेतांपैकीं ३,२२,३५० शेतें भाडोत्री लावलेलीं आहेत; ६,९९,२४४ शेतें सरकतदारांच्या मालकींत आहेत; आणि एकुणतीस लक्ष चौऱ्यायशीं हजार तीनशें सहा (२९,८४,३०६) शेतें स्वतंत्र लोकांच्या मालकींत आहेत. साधारण मानानें पाहूं गेल्यास एकेक शेत एकशें चौतीस एकरांचें असतें.

तरी हजार बाराशें एकरांहून अधिक मोठालीं शेतें कमीत कमी तीसएक हजारां इतकीं निघतील. इकडे शेतकीच्या उपयोगी जमीनीही बऱ्याच स्वस्त्या मिळतात. हल्ली कांहीं संस्थानांतून एक एकर जमीनीला सरासरी साठ रुपये पडतात. अट्लांटिक् समुद्राजवळील कित्येक औदीच्य संस्थानांतून जमिनींची किंमत एकरामागें २२ रुपयांपासून १०२ रुपयां पर्यंत आहे. दिवसेदिवस जसजशी लोकसंख्या आणि वसाहतदारांची संख्या वाढत जात आहे, तसतशी जमीन महाग होत आहे. इ० स० १८५० पासून १८८० पर्यंत जमिनीची किंमत दुपटीहून अधिक झाली आहे.

लागवडीस आणिलेल्या आणि आणण्याजोग्या जमिनीपैकीं बहुतेक सगळी जमीन सपाट असून शेतकीच्या कामांत यंत्रांचा पुष्कळ उपयोग होतो. पाण्याचा पुरवठा चोहोंकडे विपुल आहे. शेतकरी लोक आपल्या उद्योगात मेहनत आणि यंत्रांचा उपयोग करण्यात आळस करीत नाहीत. ते हरतऱ्हेने ही सुपीक जमीन अधिक पिकाऊ करण्यास झटतात. ह्या सर्व अनकूल कारणांमुळे युनाइटेड् स्टेट्स्ची शस्यसंपत्ति आतांच फार मोठी आहे, आणि उत्तरोत्तर तिची अभिवृद्धि अतिशय होत जाणार. इ० स० १८८० त अकरा कोटि ऐंशी लक्ष एकर जमिनीत सरासरी दोन अब्ज सत्तर कोटि (२,७०,००,००,०००) मण म्हणजे दर एकराला सरासरी तेवीस-मण उन्नीस शेर (पक्के) धान्य उत्पन्न झाले! ह्यापैकीं १,७५,००,००,००० मण मका, ४६,००,००,००० मण गहूं, ४०,७०,००,००० ओट्स् आणि बाकी इतर धान्ये होती. मका, कापूस, आणि गहूं, हीं ह्या देशांतील मुख्य शस्ये आहेत. डुकरे, गुरे आणि घोडे इत्यादि जनावरांस इकडे बहुत करून मकाच चारतात. डुकरे तर मक्यावांचून दुसरें कांहीं खात नाहीत. माणसांमध्येंही मक्याचा बराच खप होतो. इ० स० १८८० त सर्व देशास पुरून उरलेला तीन कोटि रुपयांहून अधिक किंमतीचा मका

बाह्य देशांस पाठविण्यांत आला. इ० स० १८६० पर्यंत ह्या देशांतील लोकांस परदेशांतून गहूं आणण्याची गरज होती. आतां एथें सगळ्या पृथ्वींत उत्पन्न होणाऱ्या ह्या शस्याचा एक चतुर्थांश उत्पन्न होतो. इ० स० १८६० त ह्या देशामध्यें १७,३०,००,००० मण गहूं उत्पन्न झाला होता; १८७० त तो २८,७०,००,००० मण झाला; पुढें १८८० त ४५,९०,००,००० मण आणि १८८४ त ५०,००,००,००० मण गहूं उत्पन्न झाला! ह्यावरून गहूं वगैरे शस्यांचे उत्पन्न इकडे किती जलदीनें वाढत जात आहे ह्याचें थोडें बहुत अनुमान करतां येईल. सत्तावीस वर्षांपूर्वी एतद्देशीय लोकांना बाहेरून गहूं आणावा लागत होता. पण इ० स० १८८० त ह्या देशांतील सगळ्या माणसांस पुरून उरलेला ५९,००,००,००० रुपये किमतीचा गहूं परदेशांत रवाना झाला.

इ० स० १७७६ पासून ह्या देशांतील लोक कापसाची लागवड करूं लागले. प्रथम इकडे कापसाची उत्पत्ति आणि त्यापासून कांही फायदा होईल किंवा नाही, ह्याचा संशयच होता; तरी त्यांनीं कापसाची लागवड करायाची म्हणून एकदां निश्चय केला, तो अर्धवट नव्हता. हा देश स्वतंत्र झाल्यावर लवकरच एली व्हिट्नी नांवाच्या एका मनुष्यानें कापूस व सरक्या निराळ्या काढायाचें यंत्र निर्मिलें. तेव्हांपासून कापसाच्या लागवडीस भरभराट येऊं लागली. ह्या नवीनच उत्पन्न होत असलेल्या शस्याचा देशांत उपयोग होऊन देशी मालाचा खप व्हावा, म्हणून बाह्य देशांतून येणाऱ्या कापडावर भारी जकात बसविण्यांत आली; तेव्हां अर्थातच देशी माग पुष्कळ होऊन सर्वत्र देशी सुताचें कापड तयार होऊं लागलें. इ० स० १८३० सालापूर्वी इकडील कापूस बहुतेक सगळा इकडेच खपत असे. तरी ह्या वर्षांत सरासरी नऊ कोटि रुपये किमतीचा कापूस बाहेर पाठविण्यांत आला होता. इ० स० १८८० त ह्या देशांत ५७५७३९७ गठ्ठे

कापूस उत्पन्न झाला; पैकीं, ६६,००,००,००० रुपये किमतीचा कापूस अन्य देशांस धाडण्यांत आला. ह्यापैकीं दोन तृतीयांश कापूस इंग्लंडांत खपला. इंग्लंड जे कापड करून आमच्या देशांत स्वस्त्या दरानें विकतें, तें बहुतेक अमेरिकेच्या कापसाचे असतें. इकडच्या कापसाचे सूत फार बारीक आणि उत्तम होते. राइ नांवानें एक धान्य आहे, त्याच्या भाकरी करतात. तेंही इकडे पुष्कळ उत्पन्न होतें. १८८० सालांत हें धान्य २,००,००,००० मण उत्पन्न झालें. तसेंच जव किंवा सातू ४,४०,००,००० मण उत्पन्न झाले. ओट्स् नांवाचे धान्य ४०,७०,००,००० मण उत्पन्न झाले. तसेच बटाट्याचे उत्पन्न २०,३०,००,००० मण झाले. पूर्वेस आणि पश्चिमेच्या विस्तीर्ण मैदानांतून पुष्कळ उत्कृष्ट गवत उत्पन्न होते. इ० स० १८८० त १,००,८०,००,००० मण गवत बाजारांत विकलें गेले. तंबाखूची लागवड इकडे फारच होत आहे. सहा लक्ष अडतीस हजार एकर जमीनीवर ह्या अरिष्ट शस्याची पेरणी होत आहे. ह्या कारणानें इकडे पुष्कळ तंबाखू उत्पन्न होते. तीतून अर्धी ह्या देशांत खपते आणि अर्धी तंबाखू बाहेर पाठविण्यांत येते. ह्या देशांत जिकडे तिकडे बहुत प्रकारच्या फळांची समृद्धि आहे. इ० स० १८८० त उत्पन्न झालेल्या फळांची किमत सहा कोटि रुपयाहून अधिक होती. त्या सालांत उत्पन्न झालेल्या एतद्देशीय शस्यांची किमत एकंदर नऊ अब्ज सहा कोटि (९,०६,००,००,०००) रुपयांवर होती. आणि १८८४ त उत्पन्न झालेल्या शस्यांची किंमत आठ अब्ज सोळा कोटि पंचेचाळीस लक्ष (८,१६,४५,००,०००) रुपयां इतकी होती, असे चांगल्या आधारावरून समजतें.

डुकरे, गुरे, कोंबडी इत्यादि प्राणी इकडे भाजीपाल्यासारखे समजले जाऊन असून, इतर शस्याप्रमाणेंच त्यांचीही "लागवड" होते असें मागें एके ठिकाणीं सांगितलें आहे. इ० स० १८८० मध्यें पांच कोटि सहुसष्ट लक्ष पन्नास हजार

(५,६७,५०,०००) डुकरें; चार कोटि साठ लक्ष (४,६०,००,०००) गुरें, (पैकीं एक कोटि ऐशीं लक्ष (१,८०,००,०००) दुभत्या गाई होत्या. (इकडच्या गाई आमच्या देशांतील गाईसारख्या पावशेर अच्छेर दूध देणाऱ्या नाहींत. ह्यांस खायाला पुष्कळ मिळतें; शास्त्रीयरीत्या ह्यांची चांगली वाढ होईल व ह्यांची स्थिति आणि शरीरसंपत्ति उन्नतदशेस येईल असा प्रयत्न चाललेला असतो. ह्या गाई खरोखरच घटोध्नी; म्हणजे घागरभर दूध ज्यांच्या ओंटींत असतें, अशा आहेत). चार कोटि पन्नास लक्ष (४,५०,००,०००) मेंढरें; आणि एक कोटि वीस लक्ष (१,२०,००,०००) घोडे, इतकीं जनावरें ह्या देशांत होतीं. आणि आतां तर त्यांची अभिवृद्धि फारच झाली असेल. ह्या सगळ्या जनावरांचा उपयोग ह्या देशांत तर आहेच. इकडील साडेपांच कोटि मांसप्रिय मनुष्यांस ह्या जनावरांच्या मांसाचा पुरवठा होऊन, परदेशीं धाडायालाही पुष्कळ राहतें. थोड्या वर्षांपासून डुकरांचें वगैरे मांस वाळवून परदेशांत विकण्यासाठीं पाठविण्याचा क्रम चालू झालेला आहे. डुकरांचें, गुरांचें व मेंढरांचें जें मांस दर वर्षी परदेशांत पाठविण्यांत येतें, त्याची किंमत सवापस्तीस कोटि (३५,२५,००,०००) रुपयांहून अधिक आहे. इ० स० १८८० त ह्या देशांत तीस लक्ष मण लोंकर उत्पन्न झाली. "लोणी–खवा–अंडीं–सभा"—(नांव थोडेसें चमत्कारिक आहे, ह्यास उपाय नाहीं!)—नांवाच्या मंडळीच्या वार्षिक वृत्तावरून कळतें कीं, युनाइटेड् स्टेट्स्‌मधील लोणी, खवा वगैरे दुभत्याच्या पदार्थांचें वार्षिक उत्पन्न तीस कोटि (३०,००,००,०००) रुपयांहून अधिक आहे. इ० स० १८८० सालांत युनाइटेड् स्टेट्स्‌च्या शेतकऱ्यांची मिळकत—(खर्च वजा करून त्यांच्या पदरीं पडलेला नफा)—एक अब्ज पांसष्ट कोटि (१,६५,००,००,०००) रुपयांहून अधिक होती. मोठ्यांचें सगळेच मोठें!

शिल्पकला.

इ० स० १७७६ सालापूर्वी उत्तर अमेरिकेंतील तेरा इंग्लिश वसाहती सर्व प्रकारें परतंत्र होत्या. त्यांवर इंग्लिश् सरकारचें एकाधिपत्य असल्यामुळें, जेणेकरून इंग्लंडास व तेथें राहाणाऱ्या लोकांस फायदा होईल, असल्याच प्रकारचे कडक कायदे त्या तेरा वसाहतींतून चालू केलेले होते. हीं संस्थानें स्वतंत्र होण्याच्या सुमारास तिसरा जोर्ज् इंग्लंडचा राजा होता; त्याची कारकीर्द तर ह्या लोकांस फारच असह्य झाली. ह्या देशांत येणाऱ्या व येथून जाणाऱ्या प्रत्येक पदार्थांवर जकात होती. ह्यांना स्वतंत्रपणें परराष्ट्रांशीं व्यापार करण्याची मोकळिक नसून, केवळ इंग्रजी दरानें इंग्रजी वाण्यांबरोबरच व्यापार करावा असा निर्बंध होता. ह्यांनीं लोखंड वगैरे धातू खाणांतून काढून इंग्लंडास पाठवावे, त्यांचे पदार्थ करूं नयेत; फार तर काय, पण घोड्याच्या नाळास लागणारी एकाद दुसरी चूक देखील ह्या देशीं तयार करून घेण्याचा अधिकार येथील वसाहतदारांस नसावा, असें पुष्कळ इंग्रजांचें म्हणणें होतें. जे जे पदार्थ येथून तयार होऊन इंग्लंडास जात असत, त्यांवर फार जबर जकाती होत्या. पदार्थ नेतांना जकात, आणतांना जकात, पदार्थांच्या क्रयविक्रयावर कर, असे उठतां बसतां कर देऊन ह्यांच्या "नाकांत दम" आला. जमिनीपासून एक फूट उंचीवर ज्याच्या खोडाचा व्यास दोन फुटांइतका असेल असलें झाड कापण्याचा अधिकार वसाहतदारांस नव्हता. ह्या आणि अशाच दुसऱ्या अनेक प्रकारच्या पारतंत्र्यसूचक नियमांनीं हे लोक अगदीं जखडून गेले होते. ह्यांच्या व्यापारधंद्यांस उत्तेजन नव्हतें. करभारानें ह्यांच्या पाठी आणि डोकीं वांकून गेलीं होतीं शेवटीं स्टांप् आक्ट् आणि चहावरचा कर ह्यांच्या योगानें ह्या लोकांची स्वातंत्र्येच्छा बलवती होऊन, ह्यांनीं आपल्या मानेवरून इंग्लंडचें जूं काढून झुगारून दिलें; व आपल्या हातापायांतील इंग्रजी काय-

ह्यांच्या बिड्या तोडून टाकल्या. इ० स० १७८५ त स्वातंत्र्यसंग्रामाचा शेवट होऊन राष्ट्रांत शांतता स्थापित झाली, व राष्ट्रशासन सुरळीतपणानें चालूं लागलें. देशाच्या व्यापारास जेणेंकडून उत्तेजन येईल असे कायदे एकामागून एक भराभर अस्तित्वांत आले. तेव्हांपासून ह्यांच्या ऊर्जित दशेस आरंभ झाला. इ० स० १७९० पासून १८२० पर्यंत यूरोप खंडांत जीं कित्येक युद्धें झालीं, त्यांमुळें त्या खंडांतील व्यापारास धक्का बसून युनाइटेड् स्टेट्सच्या व्यापारास उत्तेजन मिळालें. ह्याच्यापुढें इ० स० १८६० पर्यंत एथील व्यापारधंद्यांस कांहीं प्रतिबंध नव्हता. पुढें पांच वर्षेपर्यंत ह्या राष्ट्रावर युद्धाची धाड आली, तेव्हां व्यापारानें मोठें नुकसान झालें. त्यानंतर इ० स० १८६६ पासून आजपर्यंत एथील उद्योगधंदे अव्याहत चालत असून ह्यांचें सगळें नुकसान भरून आलें आहे, इतकेंच नव्हे, तर हें राष्ट्र सगळ्या पृथ्वींतील राष्ट्रांत धनवत्तर म्हणविणाऱ्या इंग्लंडाहूनही अधिक संपत्तिमान् झालें आहे. एथें वसाहत केल्यापासूनच अमेरिकन् लोकांनीं शिल्पकलेची उन्नति करण्यांत मन घातलें, तें इतकें कीं, वसाहती झाल्यावर थोड्या वर्षांनींच इंग्रजांस ह्यांचें भय वाटून, इकडे शिल्पकला मुळींच उदयास येऊं न देण्याच्या उद्देशानें त्यांस कडक कायदे करावे लागले. तरी इ० स० १८३० पर्यंत इकडे शिल्पकला फारशी भरभराटीस आली नव्हती. त्या काळापर्यंत राष्ट्रांत शांति स्थापन होऊन शिल्पकला व इतर उद्योगधंदे ह्यांचा पाया दृढ करण्यांतच सर्व वेळ गेला. आतां ह्या देशांत शिल्पकला किती उन्नत दशेस येऊन पोहोंचली आहे, हें ज्यानें स्वतः पाहिलें नाहीं, त्याला कळण्यासारखें नाहीं.

ही कला दिवसें दिवस अधिक उन्नत होत चालली आहे. कांहीं वर्षांपूर्वीं शिल्पकलेंत इंग्लंड् सगळ्या पृथ्वींत श्रेष्ठ होतें. आतां ह्या कामांत युनाइटेड् स्टेट्सनें त्याच्या श्रेष्ठतेचें हरण केलें आहे. प्रत्येक कामामध्यें

आतां यंत्रांचा उपयोग व्हावयाला लागल्यानें प्रत्येक उद्योगाला राक्षसी रूप येत आहे. यंत्रांच्या साहाय्यानें पीठ दळणें हा धंदा सगळ्यांत मोठा आहे. ह्या देशांत चोवीस हजार (२४,०००) पीठ दळण्याचीं यंत्रें आहेत, त्यांमधून दररोज पन्नास लक्ष (५०,००,०००) पक्के मण पीठ दळून निघतें. इ० स० १८८० त ह्या धंद्यास लावलेलें भांडवल त्रेपन्न कोटि बावीस लक्ष (५३,२२,००,०००) रुपयांइतकें होतें; आणि त्या वर्षांत तयार झालेल्या पिठाची किंमत दीड अब्ज (१,५०,००,००,०००) रुपयांइतकी होती. हें पीठ अमेरिकन् लोकांसच काय, पण सगळ्या यूरोप खंडांतल्या लोकांस पुरून उरेलसें आहे. अमेरिकन् लोकांनीं तयार केलेलें पीठ, यूरोप, जापान, चीन, हिंदुस्थान इत्यादि देशांत पुष्कळ खपत आहे. पीठ दळण्याच्या खालोखाल खाटिकाचा धंदा फार मोठा आहे. ह्यांतही यंत्रांचा फार उपयोग होतो. वधार्थ आणलेल्या जनावरास यंत्राच्या आलीकडे आणून उभें केलें म्हणजे एका मिनिटाच्या आंत त्याचा गळा कापून, त्याच्या अंगाचें चामडें, आंतडीं वगैरे काढून, मसाला भरून बांधून तयार होतें. मग पांच मिनिटांच्या आंत यंत्राच्या दुसऱ्या बाजूस उभा राहिलेल्या मनुष्याच्या हातांत पडते. शिकागोशहरांत हा पशुवधाचा कारखाना फार मोठा आहे. इतर ठिकाणींही असले पुष्कळ कारखाने आहेत. इ० स० १८८० त शिकागोमध्ये ५२,५०,००० डुकरें व २५,००,००० गुरें मारून त्यांच्या शरीरांत मसाला भरून तयार करून विकण्याकरतां पाठविण्यांत आलीं. ह्या धंद्यास लावलेले भांडवल सुमारे पंधरा कोटि (१५,००,००,०००) रुपयांइतकें असून, ह्या कामास लावलेल्या मनुष्यांचा वर्षाचा पगार तीन कोटि पंधरा लक्ष रुपयांहून अधिक आहे. एका वर्षांत सतरा लक्ष गुरें, बावीस लक्ष मेंढरें आणि एक कोटि साठ लक्ष डुकरें मारून मसाला घालून

बांधून, मनुष्यांच्या खाण्याकरतां सर्व पृथ्वीवरच्या भाजीबाजारांतून पाठवून देण्यांत आलीं.

लोखंड आणि पोलाद ह्यांचे पदार्थ निर्माण करण्यामध्यें युनाइटेड् स्टेट्स्‌ची योग्यता इंग्लंडच्या खालोखाल आहे. पृथ्वींत सर्वत्र लागणाऱ्या लोखंडी पदार्थांपैकीं एक पंचमांश, आणि पोलादी पदार्थांपैकीं एक चतुर्थांश पदार्थ युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्यें तयार होतात. इ० स० १८८३ च्या सालीं ह्या देशांत तयार झालेल्या लोखंडी आणि पोलादी पदार्थांची किंमत एक अब्ज वीस कोटि (१,२०,००,००,०००) रुपयां इतकी होती. ज्या अव्याहत वायुवेगानें ह्या धंद्याची उन्नति व वृद्धि होत आहे, त्याच्या मानानें पाहूं गेलें असतां १८९० पर्यंत युनाइटेड् स्टेट्समध्यें लोखंडी व पोलादी पदार्थ इंग्लंडाहून अधिक तयार होतील असा रंग दिसत आहे. इ० स० १८७० त एथें दहा लक्ष वीस हजार (१०,२०,०००) पक्के मण पोलादाचे पदार्थ बनविण्यांत आले; आणि त्याच्या पंधराव्या वर्षी म्ह० इ० स० १८८५ त तीन कोटि चौऱ्यायशीं लक्ष अठ्ठावन्न हजार तीनशे चौसष्ट (३,८४,५८,३६४) पक्के मण पोलादाचे पदार्थ निर्माण करण्यांत आले! युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्ये लोखंडाच्या खाणी पुष्कळ आहेत, आणि येथील लोकांच्या असाधारण उद्योगाने त्या खाणींतील धातु जेथल्या तेथें पडून न राहातां, मनुष्यजातीच्या उपयोगास येऊन, ह्या देशाची संपत्ति वाढवितील. तांबें, पितळ, कांसें इत्यादि धातूंचे पदार्थ आणि यंत्रे निर्मिण्याचेही मोठाले कारखाने आहेत; त्यात पुष्कळ भांडवल घातलें असून त्यांतून तयार झालेल्या पदार्थांची किंमत इ० स० १८८१ मध्ये चौसष्ठ कोटि वीस लक्ष (६४,२०,००,०००) रुपयाहून अधिक होती. लांकडें कापून घरें बांधण्याच्या वगैरे उपयोगाकरितां विकणे हा एक फार मोठा धंदा आहे. तो दुसऱ्या कोणत्याही देशांत आहे किंवा नाहीं ह्याची मला माहिती नाहीं.

पण युनाइटेड् स्टेट्सूमध्यें जितकीं अरण्यें आहेत तितकीं तीं इतर देशांत नसतील असें अनुमान आहे; किंवा तीं असलीं तरी इतर देशांतील लोकांनी लांकडांच्या व्यापारांत अजून पाऊल पुढें टाकलें नाहीं एवढें खरें आहे. इ० स० १८८० त चाळीस हजार लोक ह्या धंद्यावर पोट भरीत होते. ह्या धंद्यांत घातलेलें भांडवल सुमारें साठ कोटि (६०,००,००,०००) रुपयांइतकें असून, कापून तयार झालेल्या लांकडाची किंमत एकूणसत्तर कोटि अठ्याण्णव लक्ष सहा हजार एकशें सत्यायशीं (६९,९८,०६,१८७) रुपयांइतकी होती. मिशिगन्, विस्कान्सिन्, मिनेसोटा, आरेगन्, आणि उत्तर क्यालिफोर्निया ह्या संस्थानांत आणि वाशिंग्टन् टेरिटोरी नांवाच्या उपसंस्थानांत फारच मोठालीं अरण्यें आहेत. कांहीं भाग तर असे आहेत कीं जेथें अरण्यांतल्या झाडांवांचून दुसरें कांहींच उत्पन्न व्हावयाचें नाहीं. ह्या सगळ्या अरण्यांतून उद्योगी लोक अतोनात लांकूड कापून आपल्या देशांत व इतर देशांत विकून धनिक होत आहेत. इकडे ओक्, चेरी, मेपल्, मोहागनी, अक्रोड, इत्यादि नाना जातींचें टिकाऊ, सुरेख आणि मोलवान् लांकूड फारच उत्पन्न होतें; तें कापून तयार करून यूरोपांत पाठवितात. युनाइटेड् स्टेट्सूच्या सुवर्णभूमींत चारशें निरनिराळ्या प्रकारचें उपयोगी लांकूड उत्पन्न होत आहे! ह्याच्या खालोखाल मोठा व्यापार म्हटला म्हणजे कापसाचा. ह्यांत घातलेलें भांडवल इ० स० १८८० मध्यें बासष्ट कोटि चाळीस लक्ष (६२,४०,००,०००) रुपये असून, देशांत उत्पन्न झालेल्या कापसाच्या पदार्थांची किंमत अडतीस कोटि वीस लक्ष (३८,२०,००,०००) रुपये होती. एथें पिकलेला अतोनात कापूस इंग्लंड् आणि इतर देशांत विकला जातो, म्हणून एथें कापड फार उत्पन्न होत नाहीं. तरी ह्या देशांतील लोकांस पुरून उरेल, इतकें कापड उत्पन्न करण्यांत येतें. ह्याच्या खालोखाल लोंकरीचा व्यापार फार मोठा आहे.

ह्यांत घातलेलें भांडवल साडेशेचाळीस कोटि (४६,५०,००,०००) रुपये असून, देशांत तयार झालेल्या लोंकरीच्या पदार्थांची किंमत सरासरी तितकीच असावी असें अनुमान आहे. शायशीं हजारांवर मनुष्यें ह्या धंद्यानें आपला चरितार्थ चालवीत आहेत. लोंकर, सूत इत्यादिकांनीं मिश्र अशा देशी विणलेल्या पदार्थांची किंमत इ० स० १८८० त एकूणीस कोटि सत्यायशीं लक्ष पन्नास हजार (१९,८७,५०,०००) रुपयां इतकी होती. ह्याच सालांत रेशमाच्या व्यापारांत पांच कोटि सत्तर लक्ष (५,७०,००,०००) रुपयांचे भांडवल घातलेलें असून, देशी उत्पन्न झालेल्या रेशमी कापडाची वगैरे किंमत पांच कोटि पंचावन्न लक्ष (५,५५,००,०००) रुपयांहून अधिक होती. लोंकरीचे, रेशमाचे व सूत, लोंकर व रेशीम ह्यांचे विणून केलेले पायमोजे, हातमोजे इत्यादि जे पदार्थ त्या वर्षांत निर्माण झाले, त्यांची किंमत अठरा कोटि साठ लक्ष (१८,६०,००,०००) रुपयां तकी होती. ह्या देशांतील लोकांस गालीचे निर्माण करावयाला लागून अजून पंचवीस वर्षे झालीं नाहींत. इतक्याशा काळांतच हा धंदा फार भरभराटीस आला आहे. इ० स० १८८० त ह्या देशांत निर्माण झालेल्या गालीच्यांची वगैरे किंमत सहा कोटि बावन्न लक्ष पन्नास हजार (६,५२,५०,०००) रुपये होती. जोडे शिवण्याचा धंदाही फार महत्वाचा आहे. यांत्रिक साधनानें इतर धंद्यांप्रमाणेंच ह्याचीही फार उन्नति झाली आहे. पन्नास वर्षांमागें ह्या देशांतील मोचाला आमच्या तिकडच्या मोच्याप्रमाणेंच जोडे शिवायाला फार वेळ आणि मेहेनत लागत असे. त्या काळीं रोज एक जोडा तयार केला, म्हणजे मोचाला मोठी कृतकृत्यता वाटत असे. आतां यंत्राच्या साधनानें एक मनुष्य एक दिवसांत तीनशें जोडे शिवून तयार करतो! इ० स० १८८७ मध्यें ह्या देशांत जोडे करण्याच्या मोठमाठोल्या गिरण्या तीन हजार होत्या. त्यांत सरासरी ब्याण्णव लक्ष मनुष्यें काम करीत होतीं.

थोड्या वर्षांपूर्वी युनाइटेड् स्टेट्स्च्या लोकांना लागणारीं सगळीं घड्याळें यूरोपांतून येत होतीं. आतां युनाइटेड् स्टेट्समध्यें इतकीं घड्याळें तयार होत आहेत कीं, तीं येथील सगळ्या लोकांना पुरतात इतकेंच नाहीं, तर युरोपांतील बहुतेक देशांत आणि हिंदुस्थानांत त्यांचा खप फार होत आहे. इकडे दुसऱ्या सगळ्या उद्योगांप्रमाणेंच घड्याळें करण्याचे कारखाने फार मोठाले व अतिशय उन्नत स्थितीस आलेले आहेत. इ० स० १८५० च्या सुमाराला ह्या देशातील घड्याळे करण्याच्या उत्तम कारखान्यांत रोजचीं चार पाच घड्याळें तयार झालीं म्हणजे फार, असें समजत होते. आतां तशाच कारखान्यातून रोजचीं बारा तेराशे घड्याळें तयार होत आहेत. रोजचीं इतकी घड्याळे तयार करणारे चार पाच मोठाले कारखाने आहेत. त्यांच्या कामाला खळ म्हणून कधींच नाही. एका कारखान्यांतून दरमाहा सहा हजार घड्याळे एका लंडन शहरासच पाठविण्यांत येतात. कांहीं वर्षांनी हीं स्वस्त, सुरेख आणि सोइस्कर घड्याळें सर्व पृथ्वींतील लोक आपल्यापाशीं बाळगू लागतील. ह्याचप्रमाणे अमेरिकन् लोकांनी केलेली शिवण्याची यंत्रें सर्वत्र प्रचारांत येतील. इ० स० १८८० तीन कोटि पंचावन्न लक्ष एकूणनव्वद हजार पाचशें चौसष्ट (३,५५,८९,५६४) रुपये किमतीची शिवण्याचीं यंत्रे निर्माण झाली. तशीच रुप्याची भांडी, सोन्याचे दागिने व नग इत्यादि नकशीदार काम इकडे फार उत्तम होतें. लांकडावर चित्रें खोदणें व कोरीव काम ह्यामध्ये युनाइटेड् स्टेट्स्चे कारागीर फार कुशल आहेत. इकडे आणखी शेकडो धंदे आहेत. ह्या लहानशा निबंधांत त्या सर्वांचें यथास्थित वर्णन करणें संभवत नाहीं. शिल्पकला किती जलदीनें उन्नतीस आली व येत आहे, ह्याचे अनुमान देखील करणें कठिण आहे. इ०स० १८५० त शिल्पकलेने निर्मिलेल्या पदार्थांची किंमत सहा अब्ज अठरा कोटि रुपयांइतकी होती. इ०स० १८८० त एक खर्व सहा अब्ज

अडुसष्ट कोटि (१,६,६८,००,००,०००) रुपये किमतीचे पदार्थ ह्या देशांत निर्माण झाले. ह्याच सालीं इंग्लंदामध्यें शिल्पकलेनें निर्मित झालेल्या पदार्थांची किंमत एक खर्व दोन अब्ज पंधरा कोटि पन्नास लक्ष रुपयां इतकी होती; ह्यावरून इंग्लंडापेक्षां युनाइटेड् स्टेट्स्‌मध्यें चार अब्ज अठ्ठावन्न कोटि पन्नास लक्ष रुपयांचा माल, जास्त निर्माण होतो, असें सिद्ध झालें.

खाणी.

युनाइटेड् स्टेट्स्‌ची सुवर्णभूमि केवल वरच्या पिकाऊपणानेंच स्वर्णभूमि झालेली आहे, असें नाहीं. सृष्टिदेवीनें ह्या स्वतंत्र राष्ट्राला बाहेरून जसें सगळ्या सुखसोईनीं समृद्ध केलें आहे, तसेंच जमीनीच्या खालीं ह्या राष्ट्रांतील असंख्य खनिरूपी तळघरांतून रत्नांचे व मौल्यवान् धातूंचे अक्षय निधि ठेविलेले आहेत. सृष्टिदेवी ह्या असंख्य विशाळ तळघरांत बसून अमेरिकन् लोकांकरतां किमया करून, मातीचे सोनें करीत आहे. राष्ट्राच्या पूर्व, पश्चिम, उत्तर आणि दक्षिण या चाऱ्ही सीमांच्या मध्यें असलेल्या हिरव्या चार कुरणांच्या, आनंददायक सुपीक समृद्ध शस्यक्षेत्रांच्या, गगनचुंबित वृक्षराजिमंडित अरण्यांच्या, सुखसमृद्ध जनपूर्ण गांवांच्या आणि वरून शोभाहीन आणि ओसाड दिसणाऱ्या मैदानांच्या खालीं पृथ्वीच्या खोल तळघरांतून युनाइटेड् स्टेट्स्‌च्या भाग्यशाली लोकांकरतां सृष्टिदेवीनें अनंत सोनें, रुपें, शिसें, तांबें, पारा, निकेल, मीठ, कोळसे, खनिज तेल ज्वालाग्राही खनिजवात, उत्तम प्रकारचे दगड, गंधक इत्यादि अनेक पदार्थ सांठवून ठेवलेले आहेत. वांसरूं दूध पितांना जसें एक एकदां आपल्या मुसकटानें आईच्या ओंटीला धक्का देतें त्याबरोबर गाय अधिक दूध सोडते, त्याच प्रमाणें अमेरिकन् मनुष्यांनीं एकेकदां आपल्या मातृभूमीची पाठ थोडीशी कोठें खाजविली कीं, पुरे, ती लागलीच खुष होऊन,

आपल्या अनंत रत्नभांडारांतून असंख्य धातु आणि रत्नें काढून, आपल्या मुलांच्या स्वाधीन करिते. हे अमेरिकन् लोक आपल्या उद्योगाच्या आणि शोधकपणाच्या योगानें इतके भाग्यशाली झाले आहेत कीं, त्यांनीं हातांत माती धरिली तरी तिचें सोनें होतें.

ह्या देशांतील खनिज पदार्थांत दगडी कोळसा मुख्य आहे. सगळ्या पृथ्वींतील कोळशांच्या खाणींचें क्षेत्रफळ चार लक्ष चौरस मैल आहे, म्हणतात. पैकीं ग्रेट्ब्रिटन्च्या संयुक्त राज्यांत बारा हजार चौरस मैल कोळशांच्या खाणी आहेत. युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें ज्या कोळशांच्या खाणी आहेत त्यांचें क्षेत्रफळ तीन लक्ष चौरस मैल आहे, असें चांगल्या आधारावरून समजतें! पृथ्वींतील सर्व कोळशांच्या खाणींपैकीं तीन चतुर्थांश युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें आहेत, ही गोष्ट सहसा कल्पनेत येण्यासारखी नाहीं. तरी ती खरी आहे. कोळशाची विपुलता ह्या देशांतील सर्व प्रकारच्या व्यापारांची व उद्योगांची भरभराट करण्यांत पुष्कळ अंशीं कारणीभूत झाली आहे म्हटल्यास चालेल. ह्या देशांत जरी पृथ्वींतील तीन चतुर्थांश कोळशांच्या खाणी आहेत, तरी एथें अजून इंग्लंडा इतके कोळसे खाणींतून खणून काढिले जात नाहींत. ह्याचें कारण इकडे कोळशांच्या खाणी खणूं लागून अजून फार वर्षें झालीं नाहींत हें एक आणि सोनें रुपें, तांबें लोखंड, दगडी तेल इत्यादि मोलवान् खनिज पदार्थ अतोनात आहेत, ते खणून काढण्याच्या गडबडींत ह्या लोकांना कोळशाची तितकी अवश्यकता वाटत नाहीं, हें दुसरें. तरी गेल्या सालीं ह्या देशांत दोन अब्ज चोवेचाळीस कोटि अडुसष्ट लक्ष (२,४४,६८,००,०००) पक्के मण कोळसे खणून काढण्यांत आले.

सगळ्या पृथ्वींत मिळून दोन लक्ष एकूणनव्वद हजार नऊशें चाळीस (२,८९,९४०) मण सोनें आहे असें म्हणतात. पैकीं अर्धें अधिक सोनें अमेरिका खंडांतून निघालेलें आहे. इ० स० १८८०पासून युनाइटेड् स्टेट्स्मध्यें

दरवर्षास सुमारें, नऊ कोटि सदतीस लक्ष पंचाहत्तर हजार (९,३७,७५,०००) रुपये किंमतीचें (म्हणजे दर वर्षी सर्व पृथ्वींतून निघणाऱ्या सोन्यापैकीं एक तृतीयांश) सोनें निघतें. इतर सर्व कारखान्यांप्रमाणेंच सोनें खणण्याचा उद्योगही मोठ्या झपाट्यानें चालत आहे. इ० स० १८५१ पासून १८६० पर्यंत दरवर्षी खणून काढलेल्या सोन्याची किंमत सरासरी दीड कोटि रुपयांइतकी होत असे. त्या बदलीं आतां वर्षाकाठीं सवानऊ कोटि रुपयांहून अधिक किमतीचें सोनें निघतें. रुप्याचीही अशीच गोष्ट आहे. एथें दरवर्षी तेरा कोटि सत्त्यायशीं लक्ष पन्नास हजार (१३,८७,५०,०००) रुपये किमतीचें रुपें निघतें. चिली आणि युनाइटेड् स्टेट्स् ह्या दोन देशांत मिळून पृथ्वींतील अर्धें अधिक तांबें निघतें, असें म्हणतात. इ० स० १८८० त ह्या देशामध्यें सात लक्ष छपन्न हजार मण तांबें निघालें, आणि पुढें चार वर्षांनीं दरसाल त्याच्या दुप्पट निघूं लागलें. १८८४ त सतरा लक्ष एकुणऐंशीं हजार पांचशें चाळीस मण तांबें खाणींमधून काढण्यांत आलें! शिशाच्या खाणीही इकडे पुष्कळ आहेत. इ० स० १८३० च्या सुमारास दरवर्षी सरासरी सवा दोन लक्ष मण शिसें खाणींतून निघत होतें. आतां वर्षाकाठीं कमींत कमी एकुणचाळीस लक्ष वीस हजार (३९,२०,०००) मण शिसें जमीनींतून काढलें जातें. इ० स० १८७० पूर्वी ह्या देशांतील खाणींतून अगदीं थोडें जस्त निघत असे. आतां एथें वर्षाकाठीं पावणेतेरा लक्ष मणांहून अधिक (१२,८०,००० मण) शिसें निघतें.

खनिज तेल उर्फ दगडी तेल किंवा “राकेल” इकडे फारच निघतें. कांहीं वर्षांपूर्वी इकडे कोळशाचें तेल तयार करण्याचे कारखाने झाले होते. पण पेन्सिल्वेनिया संस्थानांतील कित्येक ठिकाणीं ह्या खनिज तेलाचे झरे पुष्कळ असून, तेल नदीच्या पाण्याबरोबर वाहून चाललेलें आहे, असें लोकांच्या लक्षांत आलें; तेव्हां त्यांणीं जिकडे तिकडे मोठाल्या

चावल्या खणून, त्यांमधून हें तेल काढण्याचा क्रम सुरू केला. आतां युनाइटेड् स्टेट्स्चें "राकेल" सर्व पृथ्वीवर जातें. खनिज तेलाकरतां खोल खाणी व कुवे खणीत असतांना ज्वालामाही खनिजवात उर्फ "ग्यास" मिळाला. तो ह्या देशांत पुष्कळ आहे. पेन्सिल्वेनिया संस्थानांतील कांही गांवांतून सगळ्या कारखान्यांतील वाफेची यंत्रे गिरण्या इत्यादि ह्या ज्वालामाही वाताच्या योगानें चालतात. तेथें स्वैपाक करणें थंडीच्या दिवसात घरामध्यें उष्णता आणणें, दिवे लावणे वगैरे सगळें काम ग्यासाच्या योगानेच चालते. ह्याशिवाय रासायनिक प्रयोगांत ग्यासाचा फार उपयोग आहे, ह्याच्यायोगाने कांच, लोखंड आणि पोलाद हीं देखील निर्मळ करण्यांत येतात. पिट्स्बर्ग नांवाच्या शहराजवळ ज्या शेकडो ग्यासाच्या विहिरी आहेत, त्यांपैकीं एका विहिरींतूनच दररोज तीन कोटि घनफुट ग्यास निघतो म्हणतात !

इ० स० १८४९ त क्यालिफोर्निया संस्थानांत सोने आहे असा शोध लागतांक्षणी, पूर्वेकडील संस्थानांतील लोकांनीं पसिफिक् महासागराच्या तीराकडे धांव घेतली. तेव्हापासून जो उठतो तो आपला खाणी खणण्यास पश्चिमेकडे जातो. कालराडो, नेवाडा, कालिफोर्निया इत्यादि निर्जन अरण्यमय प्रदेशांतून गंधर्वनगरांप्रमाणें एकेका रात्रींत मोठाली नगरे निर्माण झाली. राने होती तेथें नगरे व मोठाल्या मैदानांतून जेथे गवत वाढत होतें तेथें शस्यसमृद्ध शेतें झालेली दिसूं लागलीं. कोठे कशाची तरी खाण सांपडली किंवा एकाद्या ठिकाणीं कोणता तरी उपयोगी पदार्थ आहे किंवा उत्पन्न करतां येईल असें कळलें म्हणजे पुरे; ह्या लोकांच्या आंगांत जसें काय वारें शिरल्यासारखें होतें. मग सगळे तिकडे धांवत सुटतात; आणि पर्वतप्राय अडचणी पलीकडे सारून अभीष्टसिद्धि करून घेतात. ह्यांच्या उद्योगाचे आणि व्यापाराचें यथास्थित वर्णन

करीत बसल्यास मोठाले ग्रंथ लिहावे लागतील. उद्योगधंद्यांच्या योगानें या देशास (खर्चवेंच जाऊन) प्रतिवर्षी जें उत्पन्न त्याचा तपशील असा:—

एक अब्ज पासष्ट कोटि (१,६५,००,००,०००) रुपये शेतकीचें उत्पन्न.

सोळा कोटि साडेसत्यायशीं लक्ष (१६,८७,५०,०००) रुपये खाणींचें उत्पन्न.

सहा कोटि पंधरा लक्ष (६,१५,००,०००) रुपये शिल्पकलेचें उत्पन्न.

दोन कोटि साडेसतरा लक्ष (२,१७,५०,०००) रुपये माशांचें उत्पन्न.

दोन कोटि साडेअकरा लक्ष (२,११,५०,०००) रुपये अरण्यांतील लांकडाचें उत्पन्न.

दोन कोटि साडेसतरा लक्ष (२,१७,५०,०००) इतर पदार्थांचें उत्पन्न.

ह्याप्रमाणें सर्व उद्योगधंद्यांपासून होत असलेलें वार्षिक उत्पन्न एकंदर एक अब्ज चौऱ्याण्णव कोटि एकुणपन्नास लक्ष (१,९४,४९,००,०००) रुपयांइतकें आहे!

ह्या पृथ्वीत जितकीं राष्ट्रें आहेत त्यांपैकीं सगळ्यांत ब्रिटिश् राष्ट्र फार श्रीमंत आहे, अशी त्याची ख्याति आहे. ब्रिटिश् राष्ट्र पुष्कळ वर्षांचें जुनें आहे. आजपर्यंत उद्योगधंदे करून व दुसऱ्या उपायांनीं त्यानें आपल्या भांडारांत एक निखर्व तीन खर्व ऐशीं कोटि (१,३,८०,००,००,०००) रुपयांइतकी संपत्ति सांठवून ठेविलेली आहे. युनाइटेड् स्टेट्स्चें लोकसत्ताक राष्ट्र सरासरी सवाशें वर्षांचें आहे. त्यानें आपल्या लोकोत्तर उद्योगाच्या एकाच साधनानें इतक्याशा काळांत एक निखर्व चार खर्व सहा अब्ज पंचायशीं कोटि (१,४६,८५,००,००,०००) रुपयांइतकें धन आपल्या भांडारांत सांठविलें आहे! युनाइटेड् स्टेट्स् इंग्लंडाहून देखील संपत्तिमान् आहे, असें सहसा कोणाला वाटायाचें नाहीं, पण तसें आहे खरें.

ह्या देशांत वसाहत करायाला आलेले लोक मुळचे धनी नव्हते; आणि जे अजून वसाहत करायाला येत आहेत तेही धनी नाहींत. परंतु

एथें आल्यावर त्या उद्योगशील लोकांनीं उद्योगधंदे करून इतकें धन मिळवून ठेवलें. आतां या धनिकांचे वंशज गर्भश्रीमंत होणार. मग आमच्या तिकडच्या गर्भश्रीमंत लोकांनीं जसे दिग्विजय करून, "घटं-भित्वा पटं छित्वा, कृत्वा रासभरोदनं । येन केन प्रकारेण," कीर्ति मिळविली, तसेच इकडचे गर्भश्रीमंतही दिवे लावून, घरादाराला' आग लावून त्यांची राखरांगोळी करितील असें कित्येकांस आ-जपासून भय पडले आहे. तरी हा देश अशा प्रकारच्या कुलदी-पकांच्या (कुल जाळणाराच्या) पायीं आमच्या देशाइतका निकृष्टावस्थेस पोंचेल, अशी भीति बाळगण्याचे बलवत्तर कारण काहीं दिसत नाहीं. युनाइटेड् स्टेट्स् हा देश एका मोहोळासारखा आहे. एथें काम करणाऱ्या मधमाशा तेवढ्या जीवंत राहायाच्या, आळशी भोजनभाऊ नरमाशांना एथें जागा नाहीं. जोपर्यंत त्यांचे काम आहे तोपर्यंत उद्योगी मधमाशा त्या आळशांस वाचूं देतात. काम झाल्याबरोबर त्या अन्नाच्या काळांना व भुईच्या भारांना दंश करून मारून टाकितात. जे मुळचे दरिद्र लोक उद्योगाच्या व विद्येच्या बळाने आज धनकुबेर होवून बसले आहेत, ते आपल्या उन्नतीचे कारण काय, हे पक्कें जाणतात. ते आळशी, निरुद्योगी लो-कांस आश्रय देत नाहीत. आणि खचुत्रांची, माजरांची वगैरे लग्ने लावण्यांत, निकृष्ट प्रकारच्या ऐषआरामांत, किंवा साहेबांना मेजवान्या देऊन आत-सबाजी उडविण्यात आणि नाटक तमाशे व नाच पाहाण्यांत आपला बहुकष्टार्जित पैसा उधळीत नाहीत. ते त्याचा सदुपयोग करतात. आमच्या तिकडल्या ऐतिहासिक नऊकोटि नारायणालाच काय, पण मोठालीं राज्ये विकत घेण्यास पुरेल इतका पैसा ज्यांच्या हातीं आहे असे धनिक इकडे पुष्कळ आहेत. ते भाविवंशाच्या उन्नत्यर्थ आणि विद्यावृद्ध्यर्थ आ-पल्या श्रीमंतीला शोभतील अशा पुष्कळ चांगल्या संस्था करून जा-

तात. ट्रेवर व कारकोर्न ह्या नांवाच्या धनिकांनीं प्रत्येकीं तीनतीन लक्ष रुपये विद्यालयें स्थापिण्याकरितां दिले. विल्स्टन्, वाकर्, हिचकाक् व विर्के ह्यांनीं प्रत्येकीं पांच लक्ष रुपये; कोल्गेट्, आणि क्रोझर्, यांणीं प्रत्येकीं आठ लक्ष रुपये; सिने आणि बसी याणीं प्रत्येकीं दहा लक्ष रुपये; स्टोन् याणें बारा लक्ष रुपये, फिनिक्स् याणें चाळीस लक्ष, व्यांडर बिल्ट् आणि व्यासर् यांणीं वीस वीस लक्ष, क्लार्क् याणें पंचवीस लक्ष, मीन् नांवाच्या गृहस्थानें तीस लक्ष, रिच् नांवाच्या मनुष्यानें चाळीस लक्ष, पार्कर् याणें सत्तर लक्ष रुपये, स्टीवनजिरार्ड आणि जान्स् हापकिन्स् यांणीं एकेककोटि रुपये विद्यालयांच्या स्थापनेकरतां दिले. सदर्न् पसिफिक् रेल्वेचा अध्यक्ष आणि क्यालिफोर्निया संस्थानाच्या वतीनें युनाइटेड् स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय सभेंत असलेला कारभारी लीलंड् स्टान्फर्ड् याणें आपल्या एकुलत्या मृत मुलाच्या स्मरणार्थ नऊ कोटि रुपये खर्च करून एक विश्वविद्यालय स्थापन केलें आहे. हें त्या धनकुबेरांचें महदौदार्य परम स्तुत्य अशा विद्यावृद्धीच्या कामीं लागत आहे. जोंपर्यंत ह्या देशांतील श्रीमंत लोक आपल्या पैशाचा असा सद्व्यय करितील, आणि जोपर्यंत एथें विद्येचें प्राधान्य राहून शाळेंत शिकलेली विद्या व्यवहारोपयोगी करण्याकडे लोकांचा कल असेल, तोंपर्यंत ह्या देशाला आमच्या तिकडल्यासारख्या शिरःशून्य केतुग्रहसम गर्भश्रीमंतांपासून भय बाळगण्याचें कांहीं कारण नाहीं !

पहिला भाग समाप्त.